

Dir.
Perlstein
10.7.54
89161

ГДЕ ЈЕ ШТО

ДЕО ПРВИ

	Стр.
Састанци Одбора Чупићеве Задужбине	
XXVIII — 23 Јануара 1880	1
Прилог: Мишљење г. <i>М. Гарашанина</i> о Макијавеловом <i>Владару</i>	3
XXIX — свечани састанак за годишњи помен пок. Николи Чупићу 31 Јануара 1880	8
Прилог 1: Извештај о радњи Одбора	9
Прилог 2: Извештај о стању фонда Чупићевог	13
XXX — 7 марта 1880	16
XXXI — 30 априла 1880	17
Прилог 1: Мишљење г. <i>Б. Милетића</i> о пре- воду Калајеве „Историје Срба“ од проф. Витковића	18
Прилог 2: Мишљење г. <i>Свет. Вуловића</i> о исто- мом делу	42
XXXII — 15 септембра 1880	72
XXXIII — 29 септембра 1880	73
Писмо министра просвете и црквених дела г. <i>А. Васиљевића</i>	74
Одговор Одборов	75
XXXIV — 8 децембра 1880	79

ДЕО ДРУГИ

1, <i>Духовни Живот</i> , беседа Стојана Новаковића, гово- рена приликом парастоса пок. Николи Чупићу 31 јануара 1880	81
2, <i>Ђура Јакшић</i> , песник и сликар, студија Свет Ву- ловића	97
3, <i>С Дунава над Пчињу</i> , путне белешке М. Ђ. Мили- ћевића	207
4, <i>Никољ-Пазар и Бихор-град</i> , прилог к српској гео- графији од Стојана Новаковића	323
5, <i>Мачванска блатишта</i> од А. Алексића	348
6, Прокопи Горњег Поморавља у Јеленици од А. Алексића	359

Уз два последња чланка пет картица.

XXVIII
САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

23 јануара 1880

Билису: председник г. Стојан Новаковић, чланови: г. г. Свет. Вуловић, М. Ђ. Милићевић, Чед. Мијатовић, Светомир Николајевић, М. Ракић.

1

Председник прочита писмо г. Милутина И Гарашанина којим јавља да се не може примити да реферује о Макијавеловом *Владару*, наводећи опширно разлоге због којих му је то немогуће.

Одбор одлучи да г. Чед Мијатовић буде други референат овом делу, а писмо г. Гарашанина, за то што је по својој садржини готово реферат о Макијавелу и његовом *Владару*, да се штампа као прилог овом записнику.

2

Председник саопшти како је *Годишњица* III, која ће кроз који дан бити готова, изашла много

већа од I и II — на 40 табака, па да би јој, према томе, ваљало одредити већу цену.

Одбор одлучи да *Годишњици* III буде цена 3 динара.

3

На предлог председников, Одбор одлучи да се 31 јануара, на дан смрти завештаоца ове Задужбине, држи свечана јавна седница и парастос пок. Николи Чупићу, а г. ректор велике школе да се умоли да за ову цељ уступи тога дана Одбору салу велике школе.

Трошак за осветљење и парастос да исплати благајник.

4

Као и прошлих година, Одбор одлучи да се *Годишњица* III пошље уваженим књижевницима и научним друштвима на страни, којима је и до сада слата.

5

Одбор одлучи да се момку, који је прошле године послуживао Одбор, даде 30 динара награде.

6

Одбор с хвалом прими од Матице Српске њен *Летопис*, 121.

Председник Одбора

ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Ст. ЈУВАКОВИЋ.

Деловођа
М. РАКИЋ

Прилог

Гроцка 28 XI 1879.

Господине председниче,

Примио сам Ваше уважено писмо, којим ми саопштавате одлуку одбора Чупићеве задужбине, — заједно са прилогом.

Ја сам истинито збуњен пажњом којом ме одликује Одбор, који тако високо стоји у значајном уважању и кога сте Ви тако одличан председник.

Али сам јошт више збуњен тиме, што морам да се неодазовем тако цењеном позиву.

И да не би Ви, господине председниче — а ни одбор Чупићеве задужбине — зачели сумње у моју добру вољу; а нарочито, да не би помислили да тај одбор не стоји у мом врло високом уважању. сматрам за дужност овај свој поступак објаснити, молећи Вас најучтивије да то објашњење и одбору доставите — ако у томе нема никакве препреке.

Дела Макијавелова позната су ми јошт из ранијих времена. О њима имам своје мњење, као што га има и сваки који их је читао и о њима размишљао.

Али у овако деликатном питању, моје мњење може бити *једва* довољно за мене, и нема никаквих титула да може и другога заинтересовати.

И заиста, господине председниче, Макијавело је својом књигом о „Владару“ бацио највећу забуну међу своје савременике. Та забуна јошт није рашчишћена ни данас. „Владар“ јошт стоји као

нерешена загонетка и изгледа да се неће никад ни решити, почем је онај, који је то могао да учини, отишао са овога света и однео решење са собом, а то је: Никола Макијавели.

Вама је без сумње познато, господине председниче, да су се бирали борци, који ће се са овим атлетом у коштац ухватити; а познато Вам је и то, да су се најсилнији умови о „Владара“ окушали и да су најсупротније оцене донели. Овај је спис јошт и данас предмет похвале или погрде, — одобравања или презирања.

Према томе, Ви ћете, господине председниче, одмах разумети, кад Волтер — овај љубимац монарха — пребацује Макијавелу што учи владаре тиранији, и кад му Русо — овај истинити пријатељ народа — приписује у заслугу што учи народе републици — разумећете, велим, да је одбор Чупићеве задужбине мало одвише од моје скромне снаге очекивао, кад ме је ставио у тешку алтернативу, да кажем — или Волтеру: *да није разумео* — или Русоу: *да није погодио*. Ја не осећам у себе ни куражи, ни воље, да се јавно истакнем као изборни судија између два овако горостасна гарничара.

То је мој разлог, господине председниче.

Истина је, да се данас о овом спису може много слободније говорити, него пре. Ма како се данас разумео „Владар“ Макијавелов, његова штетна примена на народе постаје све проблематичнија,

а нарочито од онда, од кад је француска Револуција онако еклатантно показала, да се принципи овога списка могу измаћи из искључне својине владара и сићи у домашај самога народа.

Данас је у свету све мање и мање узурпатора; народи све брже стижу до своје самосвести; владари све радије пристају да у споразуму с народом о народу раде, све се више диче што су владари, не само по милости Божијој, него и по вољи народној. Према таквом стању не може, по мом схватању, бити озбиљне бриге о штетном утицају овога списка по судбину народа или владара. И владари и народи разумели су већ да се немају чему надати од примене оваквих принципа. Као год што се они за владаре разлучују у *Револуцију*, тако се исто за народе разлучују у *Деспотизам*. И једни и други имају битних разлога да од њих буду на опрези.

Па баш нека би се, у данашње време, и појавио „злочин из државних обзира“ — који Макијавело у свом „Владару“ не само правда, него и топло препоручује — опет не треба у тој књизи тражити узрока. Узрок ће пре лежати у неком аномалном стању земље; у неком неодређеном — можда и погрешном — односу између владара и народа; у неком неразговорном таласању власти; једном речи узрок је у земљи и уњеним уставима. Ту, по свој прилици, државна лађа није подједнако утврђена на својим котвама, од којих

једна треба да је: поверење народа спрема владара, а друга поверење владара наспрам народа. Треба попустити ланце за које су те котве привезане, и то од оне стране, од које су затегнути више по што треба; треба их изједначити; треба равнотежу повратити и злочин *par raison d' Etat* постаће празна сањарија. Дух уставности хвата све дубљег корена међу народима и чини да је истинита уставност најпоузданија брана, која чува у равној мери и владаре и народе од штетних поплава.

Истина је, да се између владара и народа може наћи људи, који — помогнути положајем или околностима, — могу покушати да примене принципе ове књиге Макијавелове. Али то је зло које се догађало и пре и после Макијавела и за које би било грешно окривити њега. Међутим, ако такве људе изближе размотримо, опазићемо у њих врло скучен државнички поглед, врло напрегнуту личну сујету — и ништа више. То нити су истинити пријатељи владара, ни народа, већ нека хибридна створења, која се, у свеснијих народа, не могу ни да појаве на пољу политичког рада, а кад се и појаве само се пролепсрају и ишчезну, остављајући иза себе презрење и смеј. И ако је историја јошт једнако у забуни са Макијавелом, — сасвим је она на чисто с онима који би хтели његову науку данас да примењују.

Из свега тога следује да се данас може без великог страховања говорити о овом необичном спису.

Али у једном извештају, какав Одбор Чупићеве задужбине од мене захтева, није могуће ставити ствар у овако скучено гледиште. Треба дати свога мњења о апсолутној вредности Макијавелових принципа; треба погодити узроке, из којих су поникли; треба их оценити; треба изрећи суд над Макијавелом и решити да ли је он у своје време био велики државник или бесрамни нитков.

За све ово нужно је много дубље познавање историје и много већи државнички и књижевни ауторитет но што је мој. И зато мислим да ми се од овог рада треба уздржати.

Можда сам Вам, господине председниче, већ постао и досадан дужником овога писма; али предмет је тако богат, а прилике да са Вама говорим тако ретке, да сам и нехотице отишао можда даље, но што је ред.

Ја Вас понова молим, господине председниче, да будете код Одбора тумач мог истинитог сажаљења, што, поред најбоље воље, не могу поћи за његовим уваженим позивом.

Завршујући ово моје писмо и прилажући рукопис превода „Владара“ Макијавеловог, ја морам јошт да додам, господине председниче, да ову околност сматрам као срећну за мене, јер ми је дала прилику — на жалост тек прву — да Вас уверим о дубоком уважењу, које сам увек наспрам вас лично исповедао, и с којим имам част назвати се

Ваш истинити поштовалац

М. ГАРАШАНИН

XXIX
С А С Т А Н А К
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

*Свечана седница за годишњи спомен покојноме Николи
Чупићу, 31 јануара 1879, у сали Велике Школе.*

Били: председник Ст. Новаковић, чланови: М.
Ђ. Милићевић, М. Ракић, Свет. Вуловић.

Бр. 1

Пошто је одслужен парастос за покој душе
основаоцу задужбине Николи Чупићу.

2

Председник, Ст. Новаковић, отворио је саста-
нак и поздравио многобројну одличну публику бе-
седом која се штампа у другом делу ове књиге.

3

Деловођа и благајник, М. Ракић, прочита нај-
пре извештај о радњи Одбора, а затим извештај
о стању фонда Чупићевог.

И један и други извештај штампају се као
прилози овом записнику.

Председник одбора,
С т. Н о в а к о в и ћ

Деловођ
М. Р а к и ћ

ИЗВЕШТАЈ

О РАДЊИ ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ,

од 1 фебруара 1879 до 31 јануара 1880

Читан на свечаној седници 31 јануара 1880

Госпође и Господо,

Ја имама част да вам у кратко покажем радњу Одбора Чупићеве Задужбине за прошлу годину и, за тим, да вам изнесем новчано стање ове племените задужбине.

Изузев свечану седницу која је лане на овај исти дан држана, Одбор је имао прошле године својих седам састанака, од XX II до XXVIII закључно, и то 23 марта, 18 априла, 30 маја, 4 јуна, 16 октобра, 15 новембра прошле и 23 јануара ове године.

На овим састанцима примана су дела која су потражила помоћи од ове задужбине, саслушавани су реферати о делима на оцену датим, и читани су чланци који су били намењени за „Годишњицу“.

Ове године, четири дела послата су Одбору на процену и издање.

Та су дела:

1. Омирова *Одисеја*, у преводу од пок. Дра. П. Папакостопула;

2, *Календарографија или наука о календару*, од Г. Е. Берберовића;

3, *Критика судског поступка у кривичним делима*, од неименованог писца;

4, *Владар* од Николе Макијавела, у преводу од г. Р. Данића.

За два од ових дела, за *Календарографију* и за *Критику на судски поступак у кривичним делима*, Одбор је нашао да не иду у програм издања ове задужбине, па их је вратио писцима.

Друга два дела, Омирова *Одисеја* и Макијавелов *Владар*, дата су на процену, прво Г. Ђ. Малетићу и г. Светомиру Николајевићу, а друго Г. Милутину И. Гарашанину, г. Чед. Мијатовићу и Г. М. Ракићу, члановима одбора.

Од прошле године остали су Одбору на прегледу ови списи:

1, *Сеоска села и приповетке* — у народу прибрао и написао Стојан Обрадовић. Референти Г. М. Ђ. Милићевић и Г. Свет. Вуловић.

2, *Ђурађ Бранковић Смедеревац*, историјска студија Г. Чед. Мијатовића. Референти Г. Ст. Бошковић и Г. Свет. Николајевић.

3, *Прилози дијететици душе* од Дра. Е. Фајхтерслебена, у преводу од неименованог преводиоца. Референти Г. Чед. Мијатовић и Г. Свет. Николајевић.

4, *Економска теорија Маркса* — чланци професора кијевског универзитета Г. Зиберао

делу Карла Маркса „Капитал“ — превод Г. Раше Милошевића. Референти Г. Ст. Р. Поповић и Г. Милисав Миловановић.

5, *Историјске идеје Огиста Конта* од Г. Свет. Никетића. Референти Г. Сава Сретеновић и Г. Мил. Кујунџић.

6, *Пансловенизам сада и некада* од руског академика А. Н. Пипина — превод Г. М. Ракића. Референти Г. Ст. Новаковић и Г. Прота Јак Павловић.

7, *Дете и Свет*, по Бертолду Сигисмунду од Г. Миленка Марковића. Референти Г. М. Ђ. Милићевић и Г. Чед Мијатовић.

Од ових дела, прегледано је прво, друго, и треће, а остала четири још стоје на прегледу.

Осим тога, Одбор је на својим састанцима читао повише списа који су му поднесени као прилози за „Годишњицу.“

Ево их оним редом како су долазили:

1, *Пчеларење у Срба* од Г. проф. Живановића;

2, *Пад Цариграда*, историјска студија Г. Чед. Мијатовића;

3, *Политичке системе* од Г. А. Н. Спасића;

4, *Бресква — Бреска; Прасква — Праска* — к историји речи српског језика, од Г. Ст. Новаковића;

5, *Мисли о развићу Србије у средњем веку* — културно-историјска студија Г. Драгољуба Јовановића;

6, *Биографија Јакова Даковића, војводе граховског*, од Г. Саве Мартиновића Црногорца;

7, *Појаве у најновијој књижевности српској* — студија Г. Свет. Вуловића;

8, *Ново Брдо и Брањско Поморавље у историји српској XIV и XV века* — од Г. Ст. Новаковића;

9, *Хронолошка питања о боју на Марици и о смрти краља Вукашина и цара Уроша* — од г. арх. И. Руварца; и

10, *Неколико хронолошких исправака у историји српској* — од Г. проф. Љуб. Ковачевића.

Изузев један спис, *Мисли о развику Србије у средњем веку*, који је враћен писцу, сви остали примљени су и штампани у „Годишњици“ III^{ол}.

Осим тога, на састанцима одборским прочитано је ове године седам реферата:

1 и 2 Од Г. М. Ђ. Милићевића и Г. Свет Вуловића о *Сеоским селима и приповеткама*;

3 и 4, Од Г. Ст. Бошковића и Г. Свет. Николајевића о *Бурђу Бранковићу*;

5 и 6, Од Г. Чед. Мијатовића и Г. Свет. Николајевића о *Дијететици душе*; и

7, Од Г. Милутина Гарашанина о *Макијавеловом Владару*.

Ако и реферате убројимо у ред чланака и студија, а то без сумње нећемо погрешити ако учинимо, јер је, на радост нашу, свима вама познато да су реферати што се подносе Одбору Чупићеве

Задужбине праве литерарне студије — онда излази да је наш Одбор, на својих седам састанака, читао, претресао и проценио 24 књижевна дела.

А кад још овоме додате да су ове године, трошком Чупићеве Задужбине, угледала света три дела: *Жена као домаћица*, од Проф. Лоренца Стајна, српски од Вукашина Ј. Петровића, *Животи и дела великих људи* књига III, од М. Ђ. Милићевића, и *Годишњица* III, — и да се у овај мах налазе у штампи још друга три дела, опет о трошку Чупићеве Задужбине: *Бурађ Бранковић* од Чед. Мијатовића, *Прилози дијететици душе* од Дра. Фајхтерслебена, и *Карактер и дух политичких партија* од Блунчлија, у преводу од Г. Ник. Капетановића, — онда ћете, надамо се, наћи да радња Одбора Чупићеве Задужбине за ову годину није ни мала ни незнатна, и онда ћете се, Госпође и Господо, без сумње са захвалношћу сетити основаоца ове задужбине, и из дубине душе заједно с нама рећи: Бог да прости Никољу Чупића!

С Т А Њ Е

ФОНДА ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ.

По дневнику примања и давања који је вођен од 1 фебруара 1879 до 31 јануара ове године, Чупићева је Задужбина имала ове приходе и расходе:

- 1, Од прошле 1878 године претекло
је у каси 392 д 80 п.
- 2, Од књижаре Браће М. Поповића из
Н. Сада примљено за продате књиге. 41. 60.
- 3, Од Г. Светозара М. Марковића, за
продате „Годишњице“ 57. 60.
- 4, Од Г. Димитрија Илића, учитеља,
за продате „Годишњице“ 10. —
- 5, Од Управе Фондова интерес на ка-
питал од 1 новембра 1878 до 1 маја
1879 године 1670. 78.
- 6, Од Гђе Линке А. Николићке, у отпла-
ту интереса на капитал од 600 дук.
по облигацији од 1 јула 1874 . . . 2350 —
- 7, Од Управе Фондова интерес на ка-
питал од 1 маја 1879 до 1 новем-
бра 1879 године 1670. 78.

И тако је ове године примљено свега 6193. 56.
Од овога је, од 1 фебруара 1879 па до
данас, издато по гласу дневника
30 комада признаница и рачуна 4292. 95.

Претекло је дакле за нову годину 1900. 61.

Осим овога, има Задужбина

- 1, У Управи Фондова капитал од . 66.832 д.
- 2, На овај капитал 5% инте-
реса од 1 новембра прошле године
до данас 835. 39 п

3, У Гђе Линке А. Ниволићке под интесом 600 ћесарских или	7.050.—
4, На овај капитал припада интес до данас од 1 јула 1874 с одбитком 200 дук. плаћених о Ђурђеву дне прошле године . . .	3590. 55
5, Један лоз аустријског кредитног завода који по данашњем курсу вреди	360. —
6, Један лоз државног аустријског дуга од 1864, у вредности . .	354 —
7, Пет лозова Рудолфовог завода у вредности	180 —
И тако цео капитал Чупићеве задужбине износи данас	81.203 д. 57

31 јануара 1880.

Деловоћ и Касир

М. Ракић.

XXX

С А С Т А Н А К

7 марта 1880

Били : председник г. Ст. Новаковић, чланови
Б. Малетић, Др. Ј. Панчић, С. Сретенковић, М.
Ракић.

1

Председник, у име своје и у име управног
одбора, подноси оставку, и замоли да се избере
нов управни одбор сада, пошто то није могло бити
извршено на свечаној седници 31 јануара, што
тада многи чланови нису били у Београду.

Одбор решава да и даље остаје г. Ст. Но-
ваковић председник одбора, г. М. Ракић деловођ
и благајник, а г. С. Сретенковић члан управног
одбора.

2

Прегледачи рачуна за прошлу годину, г. С.
Сретенковић и г. Чед. Мијатовић, изјавише да су
прегледали рачуне и да су их нашли у свему уре-
дне и исправне.

Одбор одлучи да иста господа прегледају и
рачунае одборске за 1880 годину.

3

Проф. Г. Витковић подноси Одбору на издање свој поправљен превод Калајеве „Историје српског народа“.

Одбор одлучи да ово дело прегледају и оцене г. Светислав Вуловић и г. Ђ Малетић.

Председник одбора
Ст. Њоваковић.

Деловођа
М. Ракић.

XXX САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

30 Априла 1880

Били: председник Ст. Новаковић, чланови: М. Ђ. Милићевић, Свет. Николајевић, М. Ракић, Ђ. Малетић, С. Сретеновић, Др. Ј. Панчић, Свет. Вуловић.

1

Г. Ђ. Малетић и г. Св. Вуловић читају своје реферате о преводу Калајеве „Историје Срба“ од проф. Гав. Витковића.

По саслушању реферата, Одбор већином гласова (с 5 против 3) реши да се превод Витковићев не може примити, референтима да се да по 60 динара хонорара, а реферати да се штампају као прилог записнику.

Годишњица Ник. Чупића IV

2

Председник саопшти писмо г. пуковника А. А. Николића којим моли да га одбор причека још неко време за дуг, јер сад се баш ради да се он пренесе на Управу Фондова, те да она дугује Одбору.

Сагласно пређашњим одлукама својим, Одбор реши да се уважи молба г. А А Николића.

Председник Одбора
Ст Јовановић.

Деловођа
М Јакић

Прилози

ОДБОРУ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Читајући превод г. Витковића, нађем случајно на страни 36, да је остао непреведен цео овај одељак (alineа):

„Нити византиски и западно-европски нити словенски извори могу расветлити ону помрчину која притискује српску историју у првим вековима. Ту је свеза историјска често са свим прекинута. Али ни оним историјском податцима, које имамо, не можемо подпуне вере поклонити. С тога прелазимо преко овог периода, који је непознат, и не који се по свој прилици неће никад расветлити упуштајући се у строгу критику оних догађаја и имена, која би требало летимице споменути.“

То ми даде повода, да цео превод *реч по реч*, с немачким преводом упоредим, предпостављајући,

да ће таквих случајних погрешака бити и више И заиста сам се касније о томе уверио. Тако је нпр. на стр. 50 изостала ова реченица;

„Немања дакле као најмлађи син“ није могао „имати никаква права на Рашку“

на стр. 78 „Под Драгутиновим наследницима“ — итд.

Оваке погрешке може сваки преводилац нехотице учинити, било приликом самога превођења, као што је и у *немчком* преводу ове историје, било приликом преписивања. Па опет погрешка остаје погрешка, нити би се непоправљена могла касније оправдати. Једно дакле да би озакове моје допуне, преведсне по немачком преводу, упоредио с оригиналом, а друго, да би се уверио, да ли су неке реченице у српском преводу, у којима немачки превод одступа заиста онакве у оригиналу, или би се можда, без векике провреде оригинала, могле боље онако употребити, као што су у немачком — замолио сам г. Витковића, те је донео оригинал. Тако смо *целу ову половину*, која је мени на преглед предана, *реч по реч* с оригиналом и с немачким преводом упоређивали и поправљали све оно што се могло и према оригиналу и према особинама српског језика боље исказати.

Г. Витковић усвојио је моје примедбе. Па опет поред оволиког труда није могао превод свуда добити оне глупости, лепоте и лакоће у изразима, каква се обично постизава, кад тѣ мисли писац сâм

из своје главе на артију ставља. То је, више или мање, судбина сваког превода. Страховање преводиочево, да угађањем већој разумљивости и лепоти свога језика не учини квара самој оригиналности пишчевој, задржало је преводиоца на многим местима у међама замишљених појмова У самога Калајија.

Сваки писац има својих особина како у мислима тако и у изразима, шта више, оне су често и до самих ситница у реченицама задржале извесан тип. На све ово не сме проводилац *са свим* да заборави, ако му је и до тога стало, да нам колико толико верну слику писчевог духа и језика сачува.

Колико је у томе успео г. Витковић овим преводом, то ће оценити зналци мађарског језика. Мени је био задатак да преводиоцу по *могућству* олакшам трѹд око лепшег и правилнијег изражавања, у чему често и најпажљивији писац рамље, што му баш у тренутку самог писања — што оно веле — нису при руци удеснији и лепши облици језика. Бојећи се, да му мисао не пропадне, жури се, да је што пре, па ма у какво тѣло обуче. Тако се нижу мисли једна за другом са врло малим обзиром на облике, који ће се касније токорсе према стилистици дотерати. Али каснијим дотеривањем много се којешта превиди, те тако остане слог често рапав и незаокругљен. — У тој цели поправљени су на многим местима изрази не само

у појединим речма, него и преокретањем и премештањем мањих реченица као делова целокупне реченице.

Могуће је, да сам и сâм у оваквим поправкама и изменама погрешно. Желећи да једну погрешку поправи, често упада писац у другу, а особито ако му две особине језика у исто време пажњу растрзају. Incidit in Scyllam — С тога ћу важније измене заједно с разлозима одбору прочитати, да се не би моје погрешке г. витковићу приписале.

На стр. 3 била је оваква реченица: „Супротне струје, које се од времена до времена јављају, па се кадшто и јако осиле, разлабаве и паралишу централну владу.“

Мени се ова реченица учинила прилично неразумљива, а то само с тога, што уметнута реченица, која нам каже, какве су то супротне струје биле, *није на своме месту*. По мом дакле мишљењу, да би се то избегло, боље би било преместити на крај ову уметнуту реченицу, и онда би та мада целина добила овакав облик:

„Централну власт олабаве и паралишу супротне струје, које се од времена до времена јављају, па се кадшто и јако осиле.“

На истој страни: „И данас у наше доба ове су области на слични начин подељене *између* словенских племена: Бугара и Србо-Хрвата осим јужних покрајина.“

Овим последњим речма није место на крају, већ би се морале горе уметнути. По мом дакле мишљењу бољи би био превод овакав: И данас у наше доба ове су области, осим јужних покрајина, на сличан начин подељене међу словенским племенима Бугарима и Србо-Хрватима.

На стр. 83 „Душан је оружаном руком устао на свога оца било из честољубља, или што су га на то потицали његови сајузници незадовољници. Заробљеног оца или је сâм убио, или је тек пустио, да га устаници убију.“

Због веће разумљивости г. витковић морао је често велике периоде у оригиналу раздробити на мање реченице, па тако је и овде. То се допушта, а често је и од потребе само ако није на уштрб стилској лепоти па и самој разумљивости. Јер раздробљене мисли не може сваки у памети лако да прикупи, те да тако добије једну целокупну мисао, коју је писац хтео да искаже. Таквим честим прекидањем читалац се умори и забуне, те тако се промани оно, што је писац хтео да постигне.

С тога гледишта горњи превод није ме задовољио.

Кад се у реченици налази више глагола, који *једну* мисао допуњује, онда се они не могу никаквом, ради објашњења уметнутом реченицом представити, већ морају бити, колико је могуће, једно другом ближе. Почем дакле у горњој реченици глагол „устао“ (на свога оца) уметнута реченица:

„било из честољубља или што су га на то потицали његови сајузници незадовољници“ тако раставља од других глагола : „заробио“, „убио“ (заробљеног оца) „пустио“ (да га убију) — да квари лепоту стилску : то мислим, нѐма сумње, да би, сложени *у једну целину*, боље одговарали свима условима лепога слога. По мом дакле мишљењу *овакав* би превод био бољи :

Душан је, било из честољубља, или што су га на то подстицали његови сајузници незадовољници, оружаном руком на оца напао, овога заробио и убио, или је бар допустио, да га устаници убију.

На стр. 95. „Зато је Душан идуће године упао био у Босну, кад се Лајуш бавио у Напуљу, ма да је травник заман опседнуо, али је успео, да заузме Захумље.“

И овде испретуране реченице сметају лепоти слога, те с тога би, по мом мишљењу, било боље овако : С. тога Душан идуће године, кад се краљ Лајуш бављаше у Напуљу, упаде у Босну, опседне, истина без успеха Травник, али му испаде за руком, те своји Захумље.

На стр. 96 „Само што је имао титулу краља, Урош је био тако исто намесник у Србији, као што су били и они великаши у осталим провинцијама, које је Душан поставио, да са овима управљају.“

Боље би било овако: И ако је Урош имао титулу краља, опет је био само намесник у Србији, онако исто као и они великаши у другим областима, које је Душан тамо на управу поставио.

На стр. 104: „У данашњој (кнежевини) Србији, *ма да су у опадању*, ипак се налазе установе задруге.“

Много би боље било ово: У данашњој Србији још се налази ова установа, задруга, и ако је почела опадати.

На стр. 105: „Они су јамачно задовољни били, ако су им Срби извесан данак давали, или по некад слали помоћну војску или ма и у теорији врховну власт византије признавали.“

И овде би лепши слог био, кад се глаголи: *давали, слали, признавали* — не би онако *без реда* употребили. Кад су сви овакви глаголи на *крају* својих реченица поређани, много је уву пријатније, него кад су разбачени, и на крају и на среди.

Колико слик даје стиху лепоте, што повраћање једни исти гласова угађа нашем уву, толико исто у прози чини слог допадљивијим повраћање сродних речи на извесним местима. Ово се нарочито тиче глагола. Такво повраћање на крају и у почетку стиха замењивало је некад, као што је познато, у Евреја сву лепоту данашњег слика, па с тога је касније у сличном облику прешла и у риторику. И у самој нашој народној појезији, п. пр.

„Од ког бољег у свој Босни нема
У свој Босни и Ерцеговини

или :

„Ми ускока дивно дочекасмо
Дочекасмо, па га потурчисмо —

ма колико приписивали овакво повраћање самој потреби, да се слеђујући *краћи* стих *допуни*, опет је у томе и *угађање уву* велику улогу имало. Неки су се у том погледу и на избор речи обзирали тако, да су се мешале трохејске речи с речма дактилским, с анапестима и другим, како би различно дизање и падање гласова одклонило монотонију каква се н. пр. у нашем јуначком стиху јавља, а произвело, тако да речем, прозки благогласни ритам. Разуме се по себи, да се у *преводу* не може и на овакву лепоту обзирати, што је преводилац везан за речи, какве му оригинал због смисла *намеће*. Али је свакојако нужно не губити из вида бар оно, што се *може* постићи.

Ово сам само мимогред споменуо, како би оправдао горе положено правило о слеђовању глагола у једној истој реченици. Горњи би дакле превод бољи био овакав :

Они су без сумње задовољни били, ако су им Срби извештан данак *плаћали*, или по некад помоћну војску *слали*, или бар у теорији врховну лист Византије *признавали*.

На стр. 83 : „Знатно се множио број становника, материјално је благостање цветало, и ма да се индустрија у своме *развитку није још развила* из

првог повоја, али је држава ипак била приступна страним трговцима, и њихово усталаштво морало је корисно утицати, да се српски народ обогати.“

Осим врло неудесног израза „у своме развитку није се развила“ — погрешан је склоп целе реченице због изпретураних глагола и због незгодног почетка *глаголом*, нарочито према уметнутој за њим реченици: „ма да се индустрија у своме развитку“ и т. д. Цела дакле реченица преиначена је овако: Број становника знатно се множио, материјално је благостање цветало, па и ако се индустрија још не бијаше из свога повоја развила, опет је држава отворена била страним трговцима, који су својом радиношћу морали благотворно утицати, да се српски народ обогати.

На стр. 88: „Али се опет може вероватно тврдити, да је Душан дуже живио и да није тако нагло бујном снагом наступила турска навала, која се већ онда појавила, то би ова Душанова велика држава, нарочито поред труле византијске државе, не само постојати могла, него би се још и утврдила.“

Ако из ове реченице изоставимо уметнуту реченицу, која допуњује главну мисао, онда ће она гласити овако: „Али се опет може вероватно тврдити, да би ова Душанова велика држава (нарочито поред труле византијске државе) не само постојати могла, него би се још и утврдила.“ Из овога се види јасно, да би горњој реченици, која објашњује *услов* таком опстанку Душанове

државе, било место *на крају*, а не горе у другој врсти, нарочито због тога, што је врло велика, те одвраћајући пажњу од главне мисли, производи неразумљивост. По мом мишљену била би ова реченица много разумљивија и коректнија премештањем уметнуте реченице, дакле овако:

Али се опет може по вероватности тврдити, да би се Душаном основана држава, а нарочито поредтрулог византијског царства, не само одржала, него да би се и утврдила, да је Душан дуже живео и да нарочито није онако нагло и онако буйном снагом наступила турска навала.

Мање овакве поправке није вредно набрајати, — важније је, што имам да речем о предлозима *међу* и *између*. Томе ми је дало повода мешовито употребљивање ових предлога и онде, где би се, по мом мишљењу, морао само један, али никако други употребити. Тако нам н. пр. па стр. 45 каже г. витковић: „Раздор због престола *између* појединих кнезова;“ на стр. 70. „Мењало се господарство над овом Банијом *међу* Србијом и Мађарском“; на стр. 93: „И са овом је женидбом остварен сајуз *између* Кантакузена и Оркана“; на стр. 83: „Који се *међу* собом боре“ ит. д.

Употребљавање ових предлога тако је у наших писаца неодређено, да, чини ми се, ретко ко зна где ће се послужити предлогом *међу*, а где *између*. Наша синтакса јошт није тако израђена, да би се у њој могла наћи стална правила за све.

Јер ова су црпена већином из народне умотворине (из песама и приповедака), а сâм овакав нагомилан материјал, чини ми се, није довољан, да би се могла правила из тога извести *без подужег испитивања и лучења правилног од неправилног*, што и у тим народним умотворинама има многих одступања, дакле и погрешака.

Онај општи народни разум, који у језику влада, није свакоме подједнако приступан. Од туда онолики разнолики облици појединим појмовима у различним крајевима једнога истог народа; од туда и онолика одступања од правила. С тога ће морати разум граматичара много којешта из онога материјала одбацити, као очевидно противно духу језика, који се огледа у *већини*, а не у изузетцима, у одступању. Тај велики општи разум, који у народу живи, јасно провејава кроз цео језик, кроз позније тако назване законе, ма колика била одступања од тих закона у појединим облицима. С напредовањем народа напредује и онај велики разум у језику. Неке старе речи изумру, а друге из гроба устају за нов живот; за нове појмове и идеје стварају се и нове речи, нови облици. Па најпосле подужим испитивањем постојећих закона у језику стварају се и нова правила, која често нешtedно обарају старином освештане облике.

По овоме и дојакошње употребљавање споменутих предлога мора се новим испитивањем регу-

лисати по основи рацијоналној, а не по колебљивој праксици.

Да се по разлици саме радње, глаголом изражене, мора употребити један или други предлог, а не произвољно, један ма који од њих, повазује сам смисао говора, сам појам ове или оне потребе у језику ради потпуног разумевања. Поред ове потребе дакле, где се ставља *међу*, ту се не може ставити *између*.

Предлог *међу* има и треба да задржи значење радње, привезане глаголом за некајву средину у већем или мањем обиму па дошла она са стране, или се на истом месту развијала *искључујући* сваки појам покретања од те средине на даље, као што н. пр. показује предлог *између*.

Познато је, да *живот* језику дају у сваком народу *глаголи*. На ове дакле мора се највећа пажња обратити. Кад н. пр. народни песници бажу:

„*Међу* Турке ватру оборише“. —

„А дотрча Комнен барјактаре

Међ девојке крај воде студене“.

„Добро Муја беше погодила

Међу токе у прси широке“;

тако исто и стари писци: „**ДА НЕ СМЈУ ТАКОВЕ РЪУН МЕГЮ ПРИНТЕМЕ ЧНОСНН**“ (Данич. речн. стр. 61.): онда нам је врло јасно, да је овде радња дошла *са стране*, и у том случају језик је утврдио правило да се после тог предлога (*међу*) именица ставља у *четврти* падеж.

Оћемо ли од овога правила одступати само с тога, што се у народној појезији кадшто налазе и одступања од тога правила? Тако н. пр. у стиху:

„Међу се се хоће да поморе,
Злаћенима да пободу ножи“ —

и ако глагол „поморити се“ показује, да се радња на истоме месту извршује, на ком је и *постала*, а да није дошла *са стране*, опет је онај *исти падеж* употребљен, који је и *горе*. Зар ово не ћемо сматрати, не као *изузетак*, него као *погрешку*?

И сам г. Даничић у својој синтакси (стр 1. 60), из које сам ове стихове исписао, врло добро примећује: „*да је за оваке помисли обичнији шести падеж.*“

Но пођимо даље. На стр. 588 навео нам је г. Даничић из народних песама и ове стихове: и у

„Гором језде међ собом говоре.“
„Нека ти је међу браћом хвала.“
„Лено ти је низ поље гледати
Жуту луњу међу листовима
Као Мару међу ђеверима“ —

нашим старим рукописима: „*ако се коѣ кривола
чунни мегю нами. „Кон дългъ взде меѣу монни лѣд-
ми и меѣу дѣвровѣани“.* (Дан. реч. II 61.)

Зар није овде јасно, да нам глаголи показују или само место, на коме се нешто ради, или радњу, која се *ту извршује*, а не долази са стране?

Но кад на стр. 189 у подобној прилици видимо *други* предлог, а не овај, оћемо ли због овак-

вог одступања обарати горње правило ? Тако н. пр. стоји тамо : „Покуне *између* себе (место : *међу* собом) нешто оружја, те га у намастиру Троноши затворе у једну собу“ (Вук С. Караџић).

Оваква. по мом мишљењу, одступања, па била она у народним песмама или у другим књигама, не могу нам послужити као правило.

Но да пређемо на предлог *између*.

Ако се у говору хоће да изкаже кретање или мицање с једног места *ка* другоме, дакле и *и*равац таквога мицања, онда се ставља предлог *између*, а не *међу* па, разуме се, према предлогу и и падеж други у именици, н. пр.

„Скочи Марко *између* сужања.“

„Тече *између* работника.“

„Он сад пушта своје бојно коње

Своме шарцу *између* упију

Делу Мусу у прси јуначке (Дан реч 178 и 179.)

И у старим рукописима: **Не оставити ни *између* себе потиснути.** „Ако би ми се шом кидѣло одлунти *између* нию крѹхъ кѹѣмъ нашінем.“ (Дан. реч. I. 401).

Док нам дакле предлог *међу* показује *среди*ну, предлог *између*, самим својим састављењем из два предлога : *из* и *међу*, показује нам *удаљавање* од те средине, покретање од ње на даље.

Ради јаснијег доказа, дајте, да место предлога *између* ставимо предлог *међу* у горњим примерима.

„Утече међу работнике,“
 „Скочи Марко међу сужњима.“
 „Он сад пушћа своје бојно копље
 Своме шарцу међу уши“ —

Зар није сад са свим *други* смисао ? Сад Марко није скочио, да оде *даље*, већ је остао на истом месту ; у првом стиху, неко није просто утеако из средине работника, него из неке непознате средине *у* дружину работника ; а копље се не баца, да оде даље, „Дели Муси *у* *прси* јуначке,“ него иде у уши Шарцу. Потоње разлике у употребљавању предлога *међу* и *између* не могу овде да наводим, што би ме то далеко од мог предмета одвело.

Да би јошт јасније доказао, да у народним умотворинама има и погрешака у језику, и по томе да и оне (погрешке) не могу ући у правило, нека ми се допусти, да само јошт један пример наведем из синтаксе г. Даничића.

Познато је, да се именица после предлога *са* ставља у шести падеж, ако глагол показује заједничку радњу, дружину, заједницу ; н. пр.

„И с њом даде земљу и градове.“
 „Волим с тобом часно погинути.“

На против, ако глагол показује такву радњу, која се извршила неким оруђем, неким средством, онда се несме употребити предлог, а где год у таквој прилици нађемо предлог *са* или *скраћен с*,

такву реченицу праведно оглашујемо за погрешку.
Тако на стр. 602 после стихова ових :

»О војводе, моја десна крила.

Крила моја, с вама ћу летети« —

Каже нам г. Даничић: *«Уз оваке се примере ласно могао у песмама овај предлог увући и у све место **самога** шестогa падежа :*

»Ко ће и њима управљати.«

»Мјерите јој косу с мачем.«

Оваква одступања од правила утврдила су у мени уверење, да би употребљење споменутих предлога *међу* и *између* ваљало, као што рекох, *регулисати*.

Ово није резултат мога дужег испитивања, као што се и на први поглед види, него само даном приликом пуштена мисао, која се од джег времена зачала, али која би потребовала потуне студије.

Оће ли г. витковић усвојити моје мишљење и по њему учињене поправке у овом преводу, или ће остати при своме — то стоји до његовог убеђења. Мени ће бити доста, ако овим обратим пажњу наших граматичара на дубље испитивање.

Што се тиче турских речи у нашем језику, које готово сви наши писци употребљују, може бити да сам био и сувише строг у поправљању овог превода; но нека би у овоме и била моја

слабост, намера ми је чиста и патриотична : да не остане ни трага у нашем језику од онога ужасног народа, који је толико векова наш народ нечувеним мукама излагао. Такве су на стр. 9 „*кадар*“ (нису биле *кадре*), место : нису *могле* ; на стр. 10 „*ади-ђаре*“, место : скупocenости ; на стр. 31 „*арач*“, место : *данак* ; на стр. 74 „*иоле*“, место : *и најмање* ; на стр. 98 и 99 „*мана*“, место : *недостатак* ; „*заман*“, место : *залуд* ; „*аис*“, место ; *затвор*.

Осим тога поправљена је и реч „*ирђија*“, и ако је у нашем народу позната. „*Прђија*“ је, као што је познато, грчка реч, и значи: *дār* (*dos, donatio*). У нашим страним рукописима написана је: „*ирђија*“ „*приђија*“ (види Дан. речн). Оваква туђе *искварене* речи ја би свуда без сваке штедње требио, као робу, која се без дозволе увукла у нашу земљу. С тога је место ње употребљена реч *уздање*, тј. дар уз девојку.

На стр. 13 задржао је г. витковић грчку реч „*таласање* валова што је изазвала сеоба народа“ ; но ја би и њу изгонио из нашег језика.

На стр. 7.: „*Ове пустошине ордије* или се на скоро за тим повукле са големом пљачком, или су их римске *легије* коначно распудиле.“

Пустошан је оно исто, што и *пуст*, а овде се хоће да каже : које *пустоше* Diese verwüstenden Horden. Die Horde је *гомила*, а „*ордија*“ само је *турска војска* у нашим пародним песмама.

Legion звали су стари Латини одељење војске од 3000 — 6000 људи, па и у црквено-словенским књигама налазимо је тако написану, легион, а не легија. Бољи би дакле био превод овакав: Ове гомиле или су се с пљеном брзо натраг повукле, или су их римски легиони до ноге потукли.

На стр. 106: „велики жупани били су *наручници* жупана.“ Реч *наручници* из наших старих рукописа, врло је мало позната нашем читалачком свету. С тога би ја̋ поред ње у загради ставио. *заступници* или *овлашћеници*. Тако исто и на стр. 107.

На стр. 108: „Који су му *иребацивали*“ — место: који су га *прекорили*.

На многим местима поправљене су речи: *посве* и *јамачно*, као противне смислу. Тако нпр. на стр. 12: „*Посве* је вероватно“ — место: *врло* је вероватно; „*Јамачно* се тако и збило“ — место: *по свој прилици*. Писац у горњим и подобним реченицама нѐма толико сигурности у историјским подацима, те да нам своје причање као несумњиву истину изложи; он нам исказује само своје *мишљење*, основано на предпоставци, црпеној из познатих му околности, а то није тако снажно, да би се могао послужити горњим речма: *посве* и *јамачно*.

Тако исто поправио сам на моју одговорност реч *што*, место: *који*, *ја*, је свуда где год је би-

ло и најмање сметње у разумљивости. Тако нпр. на стр.: 47. „Опажа се главна карактеристична црта у партикуларизму, *што* је поникао из“ итд. *Што* показује и узрок, а овде му нeма места, дакле је боље: *који*.

Овакав начин писања данас је већ *обичан*; али ми се опет чини, да га неће ни један писац усвојити, коме је стало до подпуне разумљивости. Песницима се много којешта допушта па и овакво исказивање, због *стиха*, због прописаног броја слогова, на коме се морају неке речи и да скрешу. Али та слобода другима неприличи.

На стр. 35. „Поново је *крунисао с круном*, коју је он сaм донео био.“ Круна је од латинске речи согопа, и много се касније налази у српским рукописима. Старија је реч: *венац*, којим су краљеве венчавали на престо: „*вѣнѣемъ краљевства срѣпскаго вѣнуанъ быхъ на краљевство*“ (Данич. реч I. 196). По овоме та је реченица овако поправљена: Сава се у Србији вратио године 1222 и венчао је поново свога брата на великом народном сабору краљевским венцем итд.

На стр. 64 „Од тога *магновења*“ — место: *трe-нутка*. Реч *магновење* не само да ми данас не употребљујемо у говору и у писању, него је нeма ни у нашим старим рукописима — бар *ја* је нисам нашао у речнику г. Ђ. Даничића.

На стр. 66. „Ми смо се подуже забавили о-снивањем *једноставне* државе и *краљевства*“. Реч:

једноставна употребљена је не многим местима, а по моме мишљењу боље би одговарала реч: *уједињена* држава, јер се о томе говори. Немац је превео: *einheitlicher Staat*, а то није *једноставно*. Вук Караџић каже нам у свом речнику, да једноставно значи: *aus einem Stück*. Г. витковић задржао је ту реч.

На стр. 73. „Да је био *безобзиран* и *нештедљив*.“ Нештедљив има и другога значења, тј. кад когод неразложно троши, кад не штеди, а овде се хоће да каже, да није никога штедио (*zchönungslos*). Дакле овако би боље било, као што је поправљено: Истина је, да зарад ове цели често није никога штедио и да је био грозан.

На истој страни случајно је стављена година 1297 место 1279.

На стр. 83: „Те је Србија постала и *виђена* и *чувена*.“ Виђен и чувен, чини ми се, може се рећи само о *човеку*, а о земљи или држави само да је *чувена*.

На стр. 86: „Српска историја *изгледа* далеко суморнија“ — место: *показује* нам се *много* суморнија. *Изгледати* значи: кога исчекивати да га очима видимо, а у оном смислу употребљен је германизам од *aussehen*.

На ист. стр. *Доси-ла* је српска држава на вршањ свога развика — место: *достигла* је. *Досиети* не значи: *erreichen* него: *reifen, zu recht kommen, Musse haben*, каже нам Вук Караџић.

„Србија је својом силом *надкрилила* све остале државе.“ *Надкрилити* као и прекрити значи: крилма покрити, а овде би био преносан смисао, да је Србија све остале државе на балканском полуострову себи *покорила*, под своје окриље уз-ла. Али писац није хтео то да каже, већ да је Србија све те државе *надвисила* својом силом.

На стр. 87. „Својега *столећа*“ — место: *вѣка*. Реч *столеће* скрпили су Хрвати, по обичном њиховом наопаком превођењу, од [немачке речи *Jahrhundert*].

„Већ је и његова спољашност изнуђавала поштовање“ — место: *И* сама његова спољашност. Свеза *већ* квари нам овде смисао, што смо привилки, да у њој налазимо значење свезе: *него*, нпр. није тако, већ (него) овако.

Поправљене су и друге ма е граматичке погрешке, као: „да употреби *у одбрану*“ — место: *на одбрану* (стр. 13); „*опседнули*“ — место: *опсели* (стр. 10); „Остатци Трако-Илира *или су нестали*“ — место: остатака Трако-Илира *или је нестало* (стр. 6.); Часом се опет јавља неки народ, оснива силну државу, па по том са свим *нестане*“ — место; па *га* са свим нестане. (стр. 2.); „за ово одличије *могао се захвалити* своје блиском сродству,“ место *на* овоме одликовању *могао је да захвали*. „*Захвалити се*“ не значи оно, што у Немаца *ferdanken* него *sich rühmen* (стр.

33); „да се хтео користити *са овим*“ — место: *овим*; на стр. 55: „*с тиме*“ — место: *тим*, *dadurch*; на стр. 66: „Те сад можемо у кратко прећи позније догађаје“ — место: *ипреко* познијих догађаја; на стр. 74: „Ожени се *са* Јелисаветом“ — место: Јелисаветом.

Доказ: „*Бољом* ћу те *оженити љубом*“ (II 270)
„Мене бабо нешће оженити

Ни *ђевојком* ни пак *удовицом*“ (III. 6);
наручије“ — место *наручје*; на стр. 80: „оруж-
јем у руци *подигао се* *противу* оца“ — место:
С оружјем у руци и подигао се *на* оца. — До-
каз: „Цар *с голом сабљом* у рукама отвори собу“;
„види где људи *с оружјем* улазе“ (Данич. синт.
599.)

„Да л’су дома Удбински јунаци,

Који *дижу* чету *на Србина*“. (Дан. син. 495).

„Крамолоу *въздвиже на* ме“. (Данич. реч. I. 488)

Истина, у овом смислу употребљује се и пред-
лог *против*; али је обичније с предлогом *на*.

На стр. 81. „У великој *битки*“ — место: *бити-
ци*; на стр. 83: „која (држава) показује *спори*
али *стални* развитаџ“ — место: *спорали* *сталан*
развиџаџ; на стр. 85: Да *захвали* свештенству
на највећи део својих успеха“ — место: *на нај-
већем делу*;

Доказ: „*вала* теби *на* твојој здравици

На здравици и на дару твојем,

А *не* *вала* *на* такој бесједи.“ (Дан. синг. 645)

На стр. 93: „И са овом је женидбом остварен сајуз“ — место: овом је *женидбом*; на стр. 95: „Ако Оркан *помогне царицу Ану*“ — место: царици Ани; на стр. 94: „*Допрео* је Душан до Саве“ — место: *допр'о*; на стр. 109: „коју је задобио *преко* свештенства: *Преко* не може имати значења немачког предлога *durch*. Боље би дакле било овако: Светина, коју је за њ задобило свештенство, итд.

Ове у *изводу* исписане поправке, довољно ће, мислим показати, да обојица нисмо ни труда ни времена штедили приликом упоређивања оригинала с немачким и српским преводом. Па опет је могуће, да смо неке погрешке превидли. Кад се преводи очева пажња на више страна растрза, онда је врло тешке угодити свима потребама. С тога се мора оставити г. преводиоцу, да свој превод, овако поправљен, још један пут прочита без упоређивања с оригиналом, јер ово врло често и најбољег писца нехотице одвуче ма у какве погрешке, а нарочито у особине туђег језика.

Кад би том приликом хтео измешати прошло време са полупрошлим временом бар на оним местима, где само преповедање по својој природи иште *брже напредовање* радње — заиста би му слог био много лепши, него овако са самим прошлим временом.

Да ли је г. Витковић, приликом нашег упоређивања, довољну пажњу поклатио оригиналу (о

чему ја не сумњам) — то остаје њему да одговара. Ја сам се само по његовом казивању управљао, те по том или одступао од немачког превода, или поправљао српски превод. Но и ако ће се можда наћи, да су се овде или онде неке погрешке поткрале, опет се надам, да ће превод наше читаоце уопште задовољити. *Овако* критички написана историја, коју су наши оцениоци (г г. Чед Мијатовић и Љуб. Ковачевић) у годишњици Николе Чупића од год. 1878 онако лепо оценили, биће толико занимљива да би читаоци томе за љубав могли радо опростити и веће нехотичне погрешке. Да је ову историју *српско* перо написало, а не мађарско, имала би много мање важности у читалачком свету у опште. Друкчије се примају оцене историских дела у каквоме народу од туђина, а друкчије од свога, јер објективност није у обојице једнака. На кад туђин, а особито *Мађар*, с *онаквом* топлотом оцењује врлине нашега народа и његових владалаца, зар то није двојином већа препорука?

У Београду 15 Априла

1880

Ђ. МАЛЕТИЋ

ОДБОРУ МУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

Извештај о делу *Историја српског народа од Калаја*, превео проф. Г. Витковић.

Видео сам у записнику Одб. Чуп. Задужбине, да је дело ово већ један пут било пред Одбором године 1877, да су о њему реферовали Одбору г. г. Чед. Мијатовић и Љуб. Ковачевић, да су оба референта у главном казала ово: дело је изврсно и било би вредно и корисно да и на српском језику изиђе, али је превод слаб, — и да још на послетку, Одбор одлучио: „да се *такав* превод не може штампати трошком задужбине“.

По овакој одлуци, по томе, што су пређашњи референти дело похвалила, а само превод покудили, што преводилац после две године наново подноси Одбору *поправљен* свој превод, а Одбор га прима и одређује нове референте, — држим, да се од садашњих рефераната тражи само то: да кажу, је ли превод сад, пошто је поправљан, толико добар, да се може примити.

И ако би ми, узимајући ствар овако, посао био и мањи и лакши, опет нисам могао да се не решим, да узем на се сав посао референтски а не само пола — одлучио сам да кажем Одбору све што мислим и о делу и о преводу. А ево за што:

Венијамин Калаји пише управ *Историју српског народа* од 1780 — до 1815 године. Да би читаоци његови боље разумели тај период српске

историје, он је као увод написао у кратком изводу историју српску од најстаријих времена до пропасти државе српске 1459 год. и одатле је, тако рећи, са неколико речи довео до пожаревачког мира, или до почетка 18^{ог} века. Тај извод износи у немачком Швикерову преводу 11 штаманхп табака. Тај је извод превео преводилац и Одбору поднео. О њему су само и пређашњи референти говорили. Ни од куда пак, ни из извештаја пређ. референата, ни из одлуке Одборове, не знам шта се мисли о правом, главном делу ауторову, новијој срп. историји. Је ли и то онако добро, као што је увод? Хоће ли преродилац превести цело дело? Хоће ли Одбор потпомоћи и наградити само овај извод, или цео превод? А ово се све мора знати, да би се могла казати о делу јасна и тачна одлука.

Друго, кад је ово дело било први пут пред Одбором Чуп. Задужбине, изишле су биле — бар у немачком преводу — тек прве, две или три свеске на свет. За то референти и не знају и не говоре ништа о томе, како је израђена новија срп. историја, главна тема Калајева рада. Други референат, г. Ковачевић, још жали, како није имао ни друге свеске немачког превода, да с њиме испореди српски превод овога увода. Међу тим је досле немачком преводу Швикерову изишло *девет* свезака, осам од прве половине дела — где је нова срп. историја доведена до половине 1807 год., или, како

Калаји вели, до почетка руског протектората над Србијом — и прва свеска од друге половине; а по уверавању преводиоца, толико је свезака после изишло и мађарскога оригинала. Да су пређашњи референти били у тако срећном положају, као што сам ја сад, да су имали пред собом свих девет свезака Калајеве историје, — нећу рећи сасвим, али много би друкчији биосуд њихов о самом делу. Калајеву, као што би много друкчији био и утисак тога дела на њих, него што је онда био. За то се не треба чудити, што ја нећу моћи ни по секундовати, а камо ли унисоно с њима запевати пређашњу хвалу њихову Калајевој објективности, непристрасности итд.

Ето за што ћу ја да говорим и о делу и о преводу.

О самом делу рекао је први пређашњи референт, г. Чед. Мијатовић, ово: „*Објективност пишчева толика је да му с правом на највећу част служи.* Она је толика, да ми се на понеком месту чини да писац, у жељи да српском народу потпуну правду учини, не мари баш, да л ће у исто време учинити потпуну правду своме мађарском народу“. А други пређ. референт г. Љуб. Ковачевић вели: — „*ваља ми рећи, да сам, читајући ово дело, свуда приметио пишчеву беспристрасност, нити се у писца опажа никакав тенденција* што му на част служи.“ — Морам признати, да ми се и самом по првим свескама тако исто

учинило и да ме је занео био хладан, миран би-стар поглед историков и тихо, а једно и јасно при-чање догађаја. Било је понешто и што ме је зау-стављало и што ми се чудно учинило; али сам ми-слио да је то због кратког обима, у коме је напи-сана стара историја, те се не може ни све казати, ни свака мисао или поступак разложима утврдити. Али кад је дело нарасло на педесет штампаних табака, кад су се почела множити места где сам запињао, кад сам их стао налазити и у но-вој српској историји тако пространо заснованој, кад сам у свим тим местима почео осећати једна-ку атмосферу, кад ми се учинило, да се многе по-грешке могу довести на један узрок — онда ми се разбио лепо сан о објективности пишчевој и помислио сам: или ово није истинска објективност, или је, на жалост, свака објективност само ре-лативна.

Још је први пређ. референат згодно опазио као „поглавиту махну овог иначе изврсног дела,“ што се стара српска историја „завршује пропашћу српских држава у средини XV-ог века.“ Држећи да је та погрешка пишчева наивна, референат му излази поштено на мегдан, и њ јуначкој и лепој борби доказује непрекидност српске историје од 1359 до 1804 и 1815. Ја пак не могу никако да замислим, да је онако учен писац, као што је Калаји, превидео из незнања или нехотице ту очевидну непрекидност срп-ске историје. Та без ње прави историј не може ни ући

у нову српску историју, која је Калају главна тема. Без ње се не може разумети још много што шта. Без ње се не може разумети порушеност старог српског државног центра, Старе Србије, и немоћ њена при васкрсу нове српске историје.. Али као да смо баш овде додарнули слабу страну пишчеву. У историји српској XV, XVI, XVII века требало би, поред приче о непрекидним борбама, поменути историју првих српских деспота у Аустро-Угарској, па патријарха Чарнојевића и последњег деспота Бранковића и заслуге српског народа — ако и нехотичне — за европску цивилизацију, којој је он од костију својих начинио бедем против турског варварства. Историја свега тога не износи код Калаја ни пун штампан лист. А на том листу вели: како су Срби, пошто су Турци сасвим земљу покорили, *раја*, тј. чопор без права и без заштите“, (Schwisker III. 173) даље, како су се Срби властели турчили, особито у Босни; а о емиграцији српској ово: „А најпосле немогоше више (Срби) трпети да их гњаве и пошто су већ више пута у великим гомилама у Угарској уточишта тражили, подиже се и сам патријарх и са хиљадама породица остави завичај, да се настани на угарском земљишту (1690). *Судбина ових иселених Срба не може нас се више овде тицати*; јер они постадоше угарски грађани и одонда им је место у *угарској историји*“. Али се Калаји никако не жели звати политични историк, и ако се овде издао да је то. Желећи

себи лепше име, заборавно је ово место своје историје, или је мислио читаоци га неће узети на ум, па у предговору прве књиге вели: „*Моје је дело историја „Срба“, а не „Србије“*“. Али нека је онако као што он каже. Нека не припада историји српског народа живот и судбина једног дела његова, спојенога с њиме и географски и — ако хоћете — и радом и животом; нека не припада историји народног тела српског живот једне руке његове; нека не припада после наставања у Угарској: али је историја исељавања српског у Угарску толико исто српска ако не и више, колико и угарска.

Исто је тако згодно опазио први пређ. референт и овај — ја већ смем рећи необјективан — историски закључак Калајев, што се референту учинило, да „строго узевши и не може „назвати махном, али што оскудицом прецизности може да наведе читаоце, да добију неосноване назоре о врло важном једном питању.“ Ево га: Па и данас налазимо у Срба с ону страну Саве, и ако не као израз свесне политичне тенденције, а оно свакојако и у самој ствари *три средишта*, која к себи привлаче, а на име: праву Србију, за тим Босну и на послетку Црну Гору с Херцеговином. С тежњом, да се око оне три тачке концентришу, сусрећемо се ми како већ и у времену самог исељавања, тако и у целој току српске историје, — а то је значајан факат, који без сумње има инте-

реса за прошлост, али који не мање заслужује пажње и с погледом на будућност.“ И овде се референат упустио био у лепу и племениту борбу с писцем, доказујући, да српски народ за време Немањића има само једно средиште, које истина, није имало привлачне снаге модерних држава, а није је имало : прво за то, што је у народа нашег још била — као и уопште у словенских народа — јака предиспозиција противу једне једноставне и централизоване државе; друго за то, што су се, нарочито католички, суседи српски бојали уједињења и једнако радили да га покваре и, спречавајући велику Србију, знатно допринели, да се место ње створи велика Турска; и треће — додао бих ја — што је све то било још у средњем веку, кад је државно јединство мало где чвршће било него у нас и кад су феудалне, политичке, саобраћајне — уопште све културне мане средњег века изводиле централизоване државе само на два екстрема — деспотија или распад. Али ја не могу никако да верујем, да је писац превидео ово од сувишне науке; напротив ми се чини, да осећам неко сродство између оне прве и ове друге његове погрешке. Ово сродство поткрепљују ми још и ове погрешке из приступног дела књиге његове :

Говорећи о Хрватима вели писац : „При свем том, што се на неколико година после доласка Хрвата, насели свуда око јужне границе њихове сродно српско племе; при свем том, што оба на-

рода проживеше више од хиљаду година у заједници и шта више једне судбине, опазиће пажљив посматралац, да још и данас стоје ове међе, које горе обележисмо, ако не географски или политички, *а оно етнографски и у народним обичајима и религији.*“ Shviker I. 19. Ово значи, да се Хрвати и данас разликују од Срба народним обичајима и етнографским особинама — дакле и језиком. Шта се може рећи о овакој погрешци онога писца, који је толико времена провео у Србији, који се хвали знањем српскога и рускога језика, својим студијама словенским, и тиме, да је у историји својој употребио и изворе, које досле нико није био употребио? Ништа друго, него: или да је сва та хвала јалова и да писац није „пажљив посматралац“, или — најблажим изразом — да писац није објективан. Истина има у нас „питање српско-хрватско“, или „хрватско-српско“, или „српско“ код оних који се зову Хрвати, или „хрватско“ код оних који се зову Срби; али је то питање чисто унутрашње, наша домаћа ствар, једна несрећа наша „поред осталих несрећа,“ као што вели Даничић. У најпрактичнијем облику то је питање — ствар имена. Да је Гај продро с „илирским“ именом, данас би се Срби и Хрвати грлили, и босанска политика хрватска била би друкчија; и Босни данашњој радовали би се на један начин и Срби и Хрвати. Али узимати због тога питања микроскоп, па гледати етнографске разлике између оних што се зову Срби

и оних што се зову Хрвати, значи имати — атти-
 ète-pensee. Таким би микроскопом пажљив посма-
 тралац опазио етнографске разлике и између сме-
 дереваца и ужичана, између пожаревљана и по-
 дринаца. Кад странац један, као што је писац,
 промоли главу кроз прозор наше српско-хрватске
 куће, онда ће му очи — ако су здраве — ви-
 дети само чељад једнакога стаса и облика, јед-
 накога руха и оружја, а уши чути само један раз-
 говор. И онда је дужан да поштено каже што је
 чуо и видео. Ако ли је чуо, да се чељад нешто и
 цавелају, и ако му туђинска индискретност не до-
 пушта да то прећути, нека слободно и то каже,
 али поштено: да се свађају једним језиком и око
 једног истог комада. Ако ли је писац хтео да ово
 питање научнички расправи, онда су му била само
 два пута: гледиште научно — кога се држе ма-
 хом српски знаоци — и гледиште партијско — кога
 се држе многи хрватски политичари. Краткост оби-
 ма не би му сметала, да јасно искаже резултат
 једнога или другога гледишта, као што за науч-
 ника туђинца не би било стидно да је остао ту-
 ђинац и према овом нашем кућевном питању на-
 родном. Али он није учинио ни једно ни друго.

Он је узео политичку борбу као етнографску
 чињеницу и своје закључку дао онај научни облик.

Тенденцију оваком раду пишчеву лако ћемо
 ухватити, кад се сетимо, шта је писац мало пре
 тога рекао о словенским језицима уопште. „Али
 што се тиче конструкције ових (словенских) језика

— вели он — ту се виде такве разлике, које се чине да нису Бог зна шта, *али дубоко значење имају, кад се боље испитају*; јер оне одржаше засебитост посебних словенских језика и онда кад напр. једно племе много година политички беше другоме потчињено.“ И: „Етимологиски и грама-тички тако су близу један другом (слов. језици), да се чине готово као дијалекти; *али се грдно одмичу један од другога, погледом на њихову моћ амалгамовања.*“ Свежите оно о Хрватима с овим, па ће изаћи историско-политични морал: Срби и Хрвати не могу се амалгамовати; не¹ се припамти! Међу тим не стоји ово, што писац тврди о словенским језицима. Језици се прелевају један у други по општем закону природном. Што вреди за словенске језике, вреди и за остале. Језици културни надвлађују некултурне, а језици једнаке културе воде рат за живот, и побеђује онај који буде јачи. Српски је језик показао своју снагу на југозападној својој граници према хрватском, а на источној према бугарском; то сведочи Хрватска и Прекоморавље. За то су неумесне и ове речи пишчеве: „Мање се може објаснити политичним или историским узроцима, него овом (ако се допусти тај израз) „хемиско-филологиском“ засебитошћу словенских језика оно жилаво индивидуално осећање, које се код словенских народа свуда јавља, и које је до данас сачувало своје првобитне осо-

¹ Schwicker I. 14.

бине *баш* према најближим рођацима, где би мислио, да је најприродније да буде једињења.“ Зар је то само словенски појав? [Та то је општи природни појав. То мало што писац види, значи да борба код Словена још није свршена. А „борба за живот — вели Дарвин — најжешћа је међу индивидуама и варијететима исте феле.“

Улазећи у главни рад пишчев, у нову српску историју, одмах пада у очи како је пажљиво, пространо и детаљно описана двогодишња војна аустриско - турска у Србији — у народу нашем позната по имену „Кочина крајина — од 1788 -1790. Рат аустриско-турски истина није историја српског народа; али се ратовало на српском земљишту, уз крепку помоћ, управо уз савез са Србима, и све се тицало највише Србије, и последице рата најјаче је осетила Србија. Па ипак не знам еда ли је ради свега тога било потребно оно побројавање свију пукова, регимената, батаљона, хусарских ескадрона, свију великих и малих команданата и најмањих чарака. Узалуд ћете тражити радњу самога народа. Писац вели, да за то није имао извора; само о догађајима у нахији ваљавској пре почетка рата зна нешто по „Меморарима проте Матије Ненадовића.“ Добровољачки контингент Михаљевићев, у коме осим Срба има још сваке вере, радосно предустетање и помагање (комором, храном итд.) аустријске војске и заклињање на верност цару аустриском — ето то је

радња народна овога рата, која се види у овом делу. Пада у очи, како писац не заборавља нигде споменути, кад је војска царска које место заузела, како су кнезови и старешине народне дошли и цару се на верност заклели. Ваља споменути, да писац и овде као на сваком месту, не заборавља похвалити племенитост, јунаштво, пожртвовање — уопште доброту српског народа, као и лепоту и питомост српске земље. Тако и овде на једном месту вели: „Сав народ српски беше се подигао, један се део бораше као добровољци уз редовну војску, а други део растурен у мање чете гледаше да што више напаости и турској војсци и турским становницима.“ Али одмах за тим ево како црта покрет, који се у души народној јави поводом овога рата. „Поред ових последњих устанака, који неимађаху никакве опште сврхе, који само грабљаху прилику, да се свети за давнашње зулуме, појави се код повећег дела народа живахна жудња, да се вековног јарма за свагда опросте; и ако је тада пропало било осећање заједнице, јединства и самосталности нешто с дугог туђинског господовања, нешто с ниског образовања и што није било ни мало имућне и независне мишљењем класе, све јасније излажаше на видик жеља: заштити се крилима Аустрије. Где је год долазила у Србију царска војска или добровољци, свуда се народ радосно на верност заклињао и стао звати цара аустријскога својим господарем и владаром.“¹

¹ Schwicker IV. 263

Утопљеник се и за сламку хвата. Од два зла, мање изгледа увек као неко добро. Ко ми сатре непријатеља, пријатељ ми је докле год не почне и мене гњавити. И велики народи траже савезника. А народ, који се четири века узаман усиљавао и снагу ломио да се ослободи тешке силе, радо ће стати под свако окриље, под којим је мало више слободе, и започети слободан живот од првог ступња, или од штице — само да не умре. Али казати због тога, да тај народ нема осећања за заједницу, јединство и самосталност — то је за савест грех, а за разум бесмислица. И то каже писац који се диви крепости српског народног духа, који вели да је обновљење српске државе после четиривековног ропства редак „диван“ пример у светској историји и који, на другом једном месту, тврди баш противно ономе што овде каже, говорећи како су народне песме и гусле, причајући о старој слави и јунацима из времена славе и царевине, „много допринеле да се одржи *народна самосвест* у Срба.“¹ Осећати немоћ своју за потпуно самосталан живот и немати осећања за самосталан живот — две су сасвим различне ствари. Писац их је променио и ништа више. Па ипак би се наивну читаоцу могло учинити ово место Калајеве историје објективно, можда и сувише објективно. Јер ето писац, који иначе као да воли српски народ, који га често хвали, прича хладно тај факат: да су Срби ко- чине крајине хтели да буду под Аустријом. Он га

¹ Schwicker III. 206.

прича тако хладно, да неће ни да се чуди томе, неће ни да кори Србе, ни да их пријатељски по-
жали — јер сваки писац треба да је пријатељ
свом предмету —. Вековно робовање поништило
тежњу за самосталношћу — то је све ради објаш-
њења. А шта је оно, што их је гонило Аустрији у
наруче? Тежња за слободом. А да шта је друго
тежња за самосталношћу до тежња за слободом.
Та се тежња не може делити на нижу и вишу;
она је једноставна. Државе, које се увећавају
рачунајући на ту деобу, погрешно рачунају и
увидеће то кад тад. А колико је у Србина
угашено било онда српско осећање, тврди нај-
боље одговор кнеза Алексе Ненадовића Миха-
љевићу, кад га је питао, после свиштовског мира,
зашто неће да остане у царској служби, кад се
заклео да ће цару веран бити: „Истина је, да
сам се заклео да ћу му бити веран и против Тур-
чина за слободу моје очевине војевати и познато
вам је, да ја моје заклетве не преступам нити цара
изнеревавам и остављам, но цар оставља мене и сав
народ српски као његови стари што су наше пра-
деде остављали. За то идем натраг преко Саве, а
немам писара ни други учених људи, но ћу ићи
од манастира до манастира и казивати сваком ка-
луђеру и опу, да у сваком манастиру запишу, да
више никад тко је Србин Немцу не верује.“¹

¹ Мемоари проте Мат, Ненадовића стр. 27. Ово место навео
је и писац у својој историји, не мислећи да ће њиме потрћи оно
што је напред био рекао о самосвести срп. народа. Можда га је
навео за то, да осуди ондашњу политику бечког двора.

Историски су појави те среће, да се могу гледати са више гледишта. И са сваког гледишта може се право и поштено гледати и опет друкчији бити погледи с друкчијих гледишта. Историска истина засинуће тек онда, кад се појав види са свију страна. Мени се већ доведе било учинило, да писац ове историје гледа само с једнога гледишта — гледишта аустриског. Мислим, да ће ово, што ћу сада изнети сасвим потврдити ову мисао.

Пошто је, претресајући уговор свиштовског мира, бранио Аустрију,¹ пошто је ту државу прекорио, што тобожњу понуду Карађорђеу од маја 1804, — да Србија дође под Аустрију и да у њој буде намесник који царски принц — није примилаштујући неповредност уговора с Турском „што — вели — с гледишта међународног морала заслужује признање, али се с гледишта политичког свакојако мора сматрати као погрешка“² — писац говори о политичној радњи митрополита карловачког Стратимировића у покрету српском год. 1804, а нарочито о познатом меморандуму што га је Стратимировић у јунију 1805 послао био цару руском, у коме, као што је познато, предлаже, да руски цар помогне, да се од српских земаља на балканском полуострву оснује једна велика српска држава, вазална према Турској, а под протекторатом руским итд. Ко прочита овај меморандум, ма и у изводу код Калаја, видеће, да је Страти-

¹ Schwicker IV. 270.

² Schwicker VI, 421.

мировић одушевљен Србин и родољуб, и достојан наследник пећских патријараха. А све оне побуде, које је он у меморандуму навео (као: да Русија треба да подигне српство, да би имала природнога сроднога савезника; да на земљи нема народа, који би тако као српски народ волео Русију и Русе и одан им био; да је обновљење цариградскога царства и подизане Грка неплодна и некорисна идеја итд.) могу се узети, у најружнијем смислу — ако би био вољан за то — као политичко адвоцирање за добру ствар. Али ево како мисли писац ове историје. Он вели, да је Стратимировић био без сумње врло способан и енергичан човек, да је био у милости код царскога двора и да је био толико mudar, да га је влада аустриска употребљавала као свог посредника у српском покрету и он опет остао чист родољуб. *„Он је био пре свега Србин, и ако мање српски владика, а више политичар, и као такав вазда је планирао о обновљењу негдашње српске величине; али је у срцу своме (најживље) ипак симпатисао — Русији и руском народу.“*¹ Колико је објективни историк овде необјективан, нејасан и готово противуречан; — двапут је гори и сасвим је изгубио такат научнички мало даље, пошто је казао какав је био меморандум Стратимировићев. „Нећемо се — вели — упуштати ни да оцењујемо овај план, нити пак да карактеришемо митрополита Стратимировића, који је био це-

¹ Schwicker VI, 430

лога свог века обасипан милостима свога рођеног законитог владара, *иа ипак се заносио таким плановима, који су смерили на добро туђем (!!!!) народу и туђем владару, на штету својој отаџбини и своме владару.* Доста је поменути само ону тачку „меморандума“, која препоручује за кнеза нове српске државе руског или протестанског, али никако католичког принца, чиме се непосредно циљало на искључење аустриског царског дома“.... У племенској мржњи и пакости утопио се хладни научник! Кад би писац овога реферата допустио *своме племенском осећању да одахне* — а сад би могао, јер пред собом нема више објективнога научника — умео би и он говорити. Али ће упитати мађарског писца српске историје само: да је он писао мађарску нову историју, како би карактерисао оне храбре ђенерале и офицере мађарске од 1848 год. што су се били заклели на верност цару аустриском, а после се с њиме тукли, и ако их је обасипао и милостима и чиновима и орденима? Писац, који пише историју српског народа, и то више културну него полигичку — како му поласка један пређ. референат — стоји на земљишту државног историка, и то мађарског државног историка. Он неће ништа да зна за најлепше и најплеменитије свезе — свезе крви и језика. Бар кад о Србима пише, неће ништа да зна. Оно што те свезе дају, не може накнадити ни најшира слобода. Швајцарска се одавно хвали као узор слободе државне и као пример, противан ономе што ја ре-

кох, тј. као пример да је слободна држава више свега. Па у тој истој држави пре десет година десило се то, да су немачки становници једне вароши хтели прославити победе Бизмаркове у Францеској, а францески становници исте вароши хтели се с њима за то поклати. Нема брата без брата рођена, вели народна српска пословица ; а тај морал веје у лице српском читаоцу из дела калајева.

И сад бих могао завршити свој говор о самом делу. Али ћу рећи још ово. У време последњег руско турског рата хвалила се много у аустријској штампи нека Калајева брошира „Источна политика Русије.“ Њу је на немачки превео исти преводилац, који преводи и „Историју Срба“ калајеву — Швикер. Велика је 8 табака на 8^о — дакле готово колико две свеске од „Историје Срба“ У њој је кратка, али јасна и прегледна, историја руске источне политике од најстаријих времена до нашега века од првих дана државног руског живота па све до 1804 године. Сваки корак севернога колоса к југу, а нарочито сваки покрет к Цариграду, пропратило је оштро око пишчево. У свим завојевањима и војевањима руским на балканском полуострву писац види само једну сврху, којој руска држава тежи не по политици својих владара и државника, већ по историској нужности и природном закону. „Северне народе гони неки особити, али врло природни нагон ка плоднијим, пријатнијим и блажим јужним поднебљима.“ Али тај

нагон не оставља никака трага у историји човечанства, ако се не јави у народа снажног, ратоборног, који је дошао до чврстог државног јединства. Све се то срећно стекло код Руса. Сви су велики и старински народи, као Римљани, Енглези и Французи постали мешавином разних народних елемената. Руски је народ мешавина словенског и финског елемента. „Тој смеси има да захвали великоруско племе понајпре за ону особину, која га је оспособила за његову велику улогу у историји.“ У том су, мисли писац, и прве клице ономе несллагању између руског народа и осталих Словена, којег има и сад, „и ако им је порекло заједничко, и ако су им језици налик.“ Доцније је утицао и нормански елеменат на руски, али више на обичаје и начин мишљења, него физиологички. Тек су и ту Руси добили; јер су се од Нормана научили чврстом државном јединству, што је вазда недостајало осталим словенским народима, који су боље очували овај словенски карактер. Што је више расла руска моћ, све је већа била и жеља за освајањем. А Цариград је био најјача жудна руских освајача од постања руске државе. „И кад се још погледа на чаробни утисак, који је чинио Цариград већ положајем својим од постања свога до данас на појединце и на целе народе једнако, и кад се помисли на ону вечно непромењиву особину људске природе, по којој растење моћи уздиже и жељу да се та моћ још прошири: онда ће се уви-

дети, да је тежење руско на византијску царевину не само природно, него и историјски неизбежно.“ Али се те тежње у почетку, за живота византинске царевине и показивало као природно. Данас га је пак, мисли писац, Русија тако масковала политиком ослобођења хришћанских и једноплених народа, да га је једва кадар демасковати зналац историк. Међу тим је историја забележила у продирању руском ка Цариграду подугачку паузу. Татарски јарам, борба с Пољском и унутрашњи немири у руској држави осигураше за дуго време мир Цариграда с ове стране. Кад се руска држава опет окрепила, старе византијске царевине није више било. Место ње је стајала моћна отоманска царевина, коју је сва Европа сматрала као непријатеља хришћанства и цивилизације европске. То беше Русији добро дошло. Ударати на Цариград сад је значило ударати на непријатеља Европе и хришћанства. Први, готово случајан, сукоб руске и турске силе беше 1569 г. А за тим се осу читав низ бојева, који ни данас још није завршен. Подјармљени хришћански народи балканског полуострва радосно су слушали о победама цара хришћанскога, јер је на заставама његове војске стајало: ослобођење хришћана од Турака. Од српског устанка пак 1804 г. јавља се Русија први пут не само као бранилац вере хришћанске, већ и као заштитник сродних словенских племена. „И од овог времена — вели писац — истиче се на-

пред у свем тежењу руском на исток, поред свега тога што се једнако говорило о заштитивању хришћанства, лагано али све видније *питање словенских народности*. Овај обрт одношаја руских ка истоку знатно је ствар изменио. Од тада они хришћански народи у Турској који нису Словени, гледају неповерљиво, па и брижно на претезање специјалних интереса словенства. И они, који су као Грци бар у једном делу својих земаља извојевали државну самосталност, те сада имају само једну сврху, да и својој браћи што су под Турцима остала, независност извојују, труде се, да ако икако могу не ладну, да Русија Турску сасвим разори те да словенски елеменат завлада на балканском полуострву, што би за развитак њихових народности највећа опасност била. Као словенска држава није могла Русија, а да свако словенско племе, чим би се оно од Порте политички нешто отргло, не заштити једно ради вере а друго ради племенске сродности и да му не обезбеди већу и искренију протекцију него осталим хришћанским народима турске царевине. Антагонизам, или готово антипатија, што поста због тога међу народима балканског полуострва, без сумње ће у напредак повући уже међе руском тежењу на исток или га отерати можда на сасвим други правац. *Јер је очевидно, да ово тежење може бити опасно западним суседима*, чим не тежи на заштиту туђом вером подјармљених хришћана уопште, или бар на заштиту свију православних

хришћана, него, не гледајући на веру, само на заштиту сродних словенских племена.“

Ову је броширу учени мађарски историк-публициста издао на свет баш онда, кад се на конгресу у Берлину решавала судбина балканског словенства. И кад један пређашњи референт вели, да мађарски писац српске историје не мари хоће ли учинити неправду своме мађарском народу, да само учини правду српском науоу, — онда ја мислим, да после свега овога могу рећи већим разлогом: *Timeo Danaos et dona ferentes*¹. Јер се ја не могу овде пустити да побијам тврђења пишчева о источној руској политици и да осветим корак по корак тенденцијозност његова списа. Нека говори сама ствар — а она говори доста — да не би овај реферат постао читава књига. Али ћу само ово да кажем, да о овој брошири не бих овде ни речи проговорио, да она није — предговор Калајевој српској историји од 1807 године, тј. све што је написано у овој брошири стоји од речи до речи у првој и другој свесци прве и друге књиге калајеве српске историје. И ту је и стала његова српска историја. Ето кака је објективност и нетенденцијозност мађарског историка. Он пише научно историско дело, да га у целини и у деловима употреби као политички спис; или: пише политичне брошире у намери, да подејствује на извесни момент сувремене политике европске, па их после

¹ Бојим се Грка и када ми гове.

утура у научно историско дело, да и даље дејствују и опомињу. Али зар је потребан био толики приступ пред годином 1807 српске историје, од кад се — како мисли писац — датује протекторат у Србији? Кроз цео овај приступ (или броширу) као да је зујала писцу у ушима она реч Токвиљева коју је навео одмах у почетку, — да се чини, као да је суђено, да Русија и Америка некад пруже једна другој руку преко света и да држе судбину његову у својим рукама. „Il y a aujourd' hui sur la terre deux grands peuples qui partis de points differents semblent s' avancer vers le même bût: ce sont les Russes et les Anglo-Américains. . . Leur point de départ est différent, leurs voies sont diverses. Néanmoins, chacun d' eux semble appelé par un dessein secret de la Providence à tenir un jour dans ses mains les destinées de la moitié du monde.“ Разлика је само ова: што је у Токвиља хладно прорицање, то је у Калаја немирна зебња, историски документована и раздожена и изнета европском свету и дитломатији у згодан час, а утурена у дело о српској историји, да се покаже како има свезе с њоме и да се даде миг коме треба и кога се тиче.

По свему, што досле наведох, и по општем утиску који је учинило ово дело на ме, моје је мишљење о њему ово: да оно није објективно, научничко дело, већ више публицистички посао човека учена, бистра и начитана; да је по збиљи научној

далеко заостало од познатог дела Ранкеова; да у том погледу није ништа боље од дела Нила Попова, коме се оно потсмева због тенденцијозности коју имају оба — једно у једном, друго у другом правцу; и да стоји на оном темељу, на коме стоји махом аустро-угарска штампа и публицистика. О делу сам пак говорио оволико прво за то да Одбор чује како је цело ово дело — у колико је досле објављено, — што први пут није чуо; а друго за то, да се не би ко порадовао и подсмехнуо, што се примило нешто, што се није познавало; те нека се бар зна и чује, да није било преваре и да се није натрчало. Јер ће превод овај бити можда примљен, пошто се по пређашњој одлуци Одбора Чуп. Задужбине види, да Одбор није био противан самом делу: пошто пређашњи суд није ништа зло рекао о њему, већ само о преводу; и пошто ћу и сам ипак — из разлога, које ћу показати — предложити, да се једна партија овога дела прими и награди.

Ја мислим да Одбор Чуп. Задужбине може примити и наградити превод приступног дела ове књиге, управо оно што је преводилац и поднео, и то *само за то*: што је тај део релативно најобјективније и уопште најбоље израђен; што је у њему кратак и јасан преглед наше старе историје, каквога нисмо имали, те ће подмирити једну потребу књижевну; што сав тај преглед не износи више од једанаест штампаних табака, те неће исцрпети изворе

задужбине Чупићеве; што, на послетку, мислим, да нам и мане туђина писца — колико их има и у овом прегледу — могу бити корисне, кад се већ знају, јер је време да се научимо слушати о себи и хладну и немилу реч после многог и дугог са-мохвалисања.

Не знајући мађарски нисам могао превод овај споређивати с оригиналом. Међу тим немачки преводац Швикер уверава, да му је при преводу помогао сам аутор и да му је превод готово као „поправљено издање самога оригинала.“ Читајући овај српски превод и споређујући га с немачким, нашао сам у главном ово:

1. Да у српском преводу нема онолико лепоте стилске, колико је има у немачком преводу. А што је нема, узрок је, чини ми се, највише то, што се приповедање, најважнија стилска страна код списа историског, служи махом троним перфектом (слож. пређашњим) уместо имперфектом или аористом. Ево неколико примера:

Нем. превод

Српски превод

Als Duschán starb,	Кад је Душан умр'о,
hatte sein einziger Sohn	његов је син јединац У-
Urosch kaum das 19.	рош једва навршио 19
Lebensjahr vollendet.	година (Срп. прев. 200.)
(Ш виџ. II 151)	

Мислим да би ова реченица лепша била, кад би се само времена променила и на пр. овако превело:

Кад ђмре Душан, бeше његову јединцу *Урошу*
тек 19. годиа. — Даље :

НЕМ. ПРЕВОД

Bei der Nachricht vom
Tode des Urosch *hüllte*
sich das ganze Reich in
tiefe Trauer (III. III. 162.)

СРП. ПРЕВОД

На глас да је Урош
погинуо, сва се држава
значи́ма дубоке жалости
покрила (срп. прев. 214)

Wukaschin *schlug* sein
Lager voll Selbstgefühl
in Bulgarien am Ma-
ritca - Flusse auf. (III.
III. 163.)

Букашин је у Бугарс-
кој на обали реке Ма-
рице *заузео* положај, пун
поуздања итд. (срп. пјев.
219)

Zum zweiten Male *kam*
so in dem kurzen Zeit-
raume von vier Jahren
der Thron in Erledigung.
(III. III. 164.)

У кратком времену од
четири године двапут је
остао пуст српски престо
(срп. прев. 217)

Исто тако незгодно употребљује понекад прево-
дилац у приповедању садашње време; на пр.

НЕМ. ПРЕВОД

Ungefähr hundert Jah-
re umfasst jene Periode,
welche vom Tode Du-
schans bis zum Feldzug
im J. 1459 reicht, wäh-
rend welcher Zeit, wie

СРП. ПРЕВОД

Од прилике овај пе-
риод захвата 100 година,
што се простире од Ду-
шанове смрти до војне у
1459 години, за које вре-
ме, као што видисмо, срп-

wir gesehen, der serbische Staat mit so raschen Schritten dem Untergange zueilte. (III. III. 169)

2 Да се у овом српском преводу налази помало и ђерманизама и по које место тако нејасно преведено да га је лакше разумети у немачком него у српском преводу. Напр.

НЕМ. ПРЕВОД

Der Kaisertitel bedeutete eine so vollständige Unabhängigkeit, einer derart selbstbewusste, allen Staaten der Welt gleichstehende Herrschaft, dass der oberste Priester des Reiches auch nicht mehr vor der Kirche eines eben solchen Staates abhängig sein konnte. (Шв. II. 97.)

СРП. ПРЕВОД

У царској се титули огледала таква потпуна независност, такво заиста самосвесно и са осталим државама света равноправно симостално господарство да ни државним прво свештеник не би више могао зависити од цркве у другој равној држави (Срп. прев. 132).

На истој страни мало даље:

Auf der im J. 1346 zu Skoplje abgehaltenen Synode liess Duschán — den damaligen serbischen Erzbischof Janitija zum serbischen Patriarchen pro-

На сабору, који је држан у Скопљу 1346 год. Душан је прогласио Српског архијепископа Јањију за српског патријарха, а за будућа

klamiren, wobei zugleich *времена укинуо је обве-*
 dessen Verpflichtung sich *зу, да од Византије тра-*
 behufs seiner Bestäti- *жи потврду* итд.
 gung nach Byzanz zu wen-
 den beseitigt wurde итд.

3. Да има и оваких граматичких погрешака
 растео (м. растао) нежни (м. нежни); одпочео (м.
 отпочео); сво имање (м. све имање); шњима (м.
 с њима); наследник; (м наследник) предпоставимо:
 (м. претпоставимо), скитајућим пастирима (м. па-
 стирима скитачима, или: који се скитају); духовен-
 ство (м. духовништво); сведочба (м. сведоџба):
 видосмо (м. видесмо); који су својом клетвом потвр-
 дили клетву њихове (м. своје) српске и т. д., У
 осталом многе од ових речи налазе се у преводу;
 казане и као што треба.

4. У преводу српском нема по нешто, што
 има у Швикерову немачком преводу, на пример, по-
 неке речи, понеке кратке, додане, реченице. Међу
 тим су ово ситнице, којих сигурно нема ни у ори-
 ђиналу мађарском, одакле је преводилац и преводио.

5. Да је преводилац по својој вољи и по своме
 нахођењу подвлачио многа места свога превода,
 која су у немачком преводу — па по свој прилици
 и у орђиналу — штампане обичним словима. Ово
 је, мислим, свакојако погрешно, и не треба никако
 да буде. Јер кад то чини сам писац, онда он то
 чини пре свега у својој кући и на својој својини
 — дакле властан је; а друго он најбоље уме и зна
 интониовати своје мисли и истаћи оно што му је важ-

није. Од ма кога другога тај посао изгледа као наметање. Преводаца је ту као и сваки други читалац и не сме узети себи више права и бунити својим интоновањем друге читаоце јер је релативан укус читалаца и релативна потреба, која изазива то подвлачење: неко није знао ово, а неко оно, неком је по вољи ово, а неком оно. Колико би на пр. још читалаца нарочито забележило овака места, која је преводилац подвукао:

Што је Немања за државу чинио то је исто Сава за веру радио (прев 138) — *српски краљеви нису били искрени у преговорима са Римом* (пр. 130) — *јер су краљеви право на Босну непрестано полагали* (130) итд.

Ово и оваке су мане српскога превода у главном. Могао сам их и више напабирчити; али сам се бојао, да не уморим стрпљене штованогa Одбора а друго уверен сам да тако пабирчење пре може помутити ствар, него је расветлити. Јер пабирчење погрешака преводних до екстрема може да одведе суд читалаца или слушаалаца у екстрем, те да изиђе да превод ништа не ваља, и ако уствари није тако. И у најбољем ориџиналном спису најбољега знаоца језика може се наћи по која погрешка. Ја сам хтео да обележим облик овога превода у главнијим пртама и потврдим главнијим примерима; а ради тога бојим се да ћу пре бити рекао много него мало. Јер је превод овај — *excerptis excerptis* — ипак: разумљив, понегде и леп и у глав-

ном — веран; нити има онолико и онаких погрешака, како су показали први референти код првог (непоправљеног) превода. Међу тим ја сам једном приликом предлагао. Одбору, и то чиним сада опет и молим Одбор: да један пут реши питање о евалификацији превода, што Одбору долазе, те да престане бити референтима камен, окоји ће се спотипати. Или да се примају преводи, у којима је мисао оригиналног списка исказана верно — не гледајући ни на што друго; или да се примају само таки преводи у којих је, осим тога, и језик превода добар и без мане.

Моје је дакле мишљење: да Одбор прими и награди овај део превода што је поднесен, дакле само приступни део калајеве историје Срба, до „Прве књиге“ — и ништа више; а преводилац да још поправи и дотера свој превод према овом реферату, и да не обележава текста по својој вољи већ да га остави онако, како је и у оригиналу.

3 Априла 1880.

у Београду

Свт. Вуловић.
професор

XXXII
САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

15 септембра 1880

Били: председник Ст. Новаковић, чланови Св. Вуловић, М. Ђ. Милићевић, М. Ракић, С. Сретеновић, Ј. Павловић, Ст. Бошковић, Свет. Николајевић, Др. Ј. Панчић.

1

Одбор одлучи да се Беседа, коју је председник говорио на свечаном састанку 31 јануара, *О духовном животу*, штампа као чланак у *Годишњици*

2

Председник чита, као прилог за *Годишњицу*, своју студију.

Одбор одлучи да се штампа у *Годишњици*.

3

Члан г. Чед. Мијатовић послао је на издање II књигу својега *Турџа Смедереваца деспота српског*.

Одбор одлучи да се изда под оним истим условима као и прва књига ове историје.

4

С хвалом је примљено од министра просвете и црквених дела 1-8 свезака *Просветног Гласника*.

5.

Г. Свет. Николајевић реферује усмено у име своје и г. Ђ. Малетића о Др. Папакостопуловом преводу Омрове *Одисеје*. Превод је, вели, у прози без означања докле допире стих и ритам; језик доста добар; замера само турским речима које се, у осталом, налазе и у народним песмама. Мисли да превод ваља примити и издати о трошку задужбине, а да се да коме да поправи језик, што би, по мишљењу референта, најзгодније било да учини г. Ђ. Малетић, који је већ прочитао и побележио грешке од шест песама Одисијиних.

Одбор одлучи да превод *Одисеје* изда о трошку Задужбине у 1000 комада, да г. Вуловић поправи језик и да му се за то и за коректуру плати 1 дукат од табака.

Председник Одбора
Ст Новаковић.

Деловођ
М Ракић

XXXIII

САСТАНАК

ОДРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

29 септембра 1880

Били : председник Ст. Новаковић, чланови : М. Ђ. Милићевић, Др. Ј. Панчић, С. Сретеновић, М. Ракић, Св. Вуловић, Ђ. Малетић, Свет. Николајевић, Ст. Бошковић

Председник саопшти Одбору ово писмо од г. министра просвете и црквених дела :

ОДБОРУ ЗАДУЖБИНЕ ЧУПИЋЕВЕ

Покојни Никола Чупић у своме тестаменту од 8 Јануара 1870 год. казао је, у предпоследњем одељку, ово: „Г. Министар просвете одредиће комисију из 12 чланова, која ће решити: да ли да се капитал одмах употреби на наведену цел, или да се приход употребљава, а од капитала да се фонд образује: у ком скучају и штатуте да израде комисија.“

Држећи се тог покојног наређења, Министар просвете и црквених послова својим актом од 7 Октобра 1871 № 3792 саставио је одбор из 12 лица, препоручивши му, да изради штатуте задужбине покојног Чупића.

Па како одбор, по тој препоруци, ни до данас министру просвете и црквених послова те штатуте није поднео на одобрење, то препоручујем Одбору задужбине Чупићеве, да ми од данас за десет дана те штатуте поднесе на одобрење.

Министар просвете и црквених послова.

А. ВАСИЉЕВИЋ.

20 Септембра 1880
у Београду

Пошто Одбор једногласно нађе да је овај акат г. министра просвете и црквених дела безразложан, председник прочита нацрт одговора који.

је он унапред спремио, и који одбор једногласно усвоји.

Одговор гласи овако :

15 септембра 1880

Београд

Господине Министре,

Одбор Задужбине Чупићеве примио је писмо Ваше од 20 ов. м. бр. 4794. Тим се писмом а у свези с актом г. министра просвете од 7 Октобра 1871 №4792, којим је у смислу тестаментa пок. Ник. Чупића састављен „Одбор“ од 12 лица, и којим је „Одбору“ препоручено да изради статуте задужбине пок. Н. Чупића, тврди да „Одбор, по тој препоруци, ни до данас (тј. до 20 Септ. 1880) министру просвете и црквених послова те статуте није поднео на одобрење,“ па се услед тога препоручује Одбору Задужбине Чупићеве, „да од данас за десет дана (тј. до 30 септембра 1880) статуте поднесе на одобрење.“

Одбору Задужбине Чупићеве част је, господине министре, одговорити. Вам на то писмо ово што иде.

Покојни Никола Чупић, неумрли основалац задужбине, наредио је својим тестаментом од 8 јануара 1870. да се његово имање употребити на издавање научних и моралних дела и завршио је свој тестаменат овим двема одредбама :

„Г. Министар просвете одредиће комисију из 12 чланова који ће решити, да ли да се капитал одмах употребити на наведену цел, или да се приход употребљава, а од капитала да се фонд образује; у ком случају и статуте да изради комисија.

„Закључења комисије биће непроменљива.“

Кад је о томе министарство било извештено, одмах су предузети потребни кораци да се по тестаменту маса судским путем пречисти. И кад је пресудом суда округа шабачког од 15 јуна 1871 № 9719 и то свршено, и тестамент за пуноважан оглашен, онда је господин министар просвете под 24 октобра 1871 № 5216, на основу тестаментa, поставио *комисију од дванаесторице*,¹ која ће се, по решењу министарском, *имати према потреби састајати, пре свега издати статут о задужбини пок. Николе Чушића, и старати се да се она употребљава на целии покојником поменутог.*

Тим актом састављена комисија закључила је на првоме свом састанку, да се најпре расправе и изврше сва примања и давања масе пок. Николе Чушића, и да се к изради статута приступи тек кад се на чисто сазна колика сума остаје на располагање за намеру, одређену тестаментом. Ти претходни послови свршени су тек пред крај 1874 године. Тада комисија реши, да се воља неумрлог завештаоца изврши образовањем фонда, од којег ће се приход трошити, и закључи да се по таком решењу а на основу поменутог министарског акта и статут изради. Статут је, по напред спремљеном напрту, који је у литографисаним екземплярима каније послат био на проучење свима члановима,

¹ То су : г. г. Др. Јосиф Панчић, Чедомиљ Мијатовић, Стојан Бошковић, Сава Сретеновић, Коста С. Протић, Ђорђе Малетић Јован Анђелковић, Стојан Новковић, Миливоје Прајзовић, Мата Карамарковић, Јлков Павловић и Коста Маринковић. Кад је дошао на ред да комисија свој задатак, уређење задужбине, свршава, онда је г. министар просвете актом од 5 децембра 1875 на упућено место г. Мате Карамарковића (који се из Београда одделио) и г. Миливоја Прајзовића (који је отставку дао) поставио г. Милана Ђ. Милићевића и г. Светислава Вуловића.

у седници комисије претресен и утврђен 22 декембра 1874 год. Њиме је пређашња *Комисија* преобраћена у *Одбор*, који се истог дана на основу новог статута и конституисао, изабравши себи часнике. Тим је и тако основан и започет садашњи Одбор Задужбине Чупићеве.

По писму г. Министра од 20 септембра ове године, № 4794, изгледало би као да је Одбор пре свог конституисања пропустио учинити једну своју дужност према власти; — да на име — израђене статуте није послао министру на одобрење. Али кад се цео ток овога посла добро размотри, онда се види:

а. Да је тестаменат, давши право министру да комисију од дванаесторице наименује, последњом алинејом сва закључења те наименоване комисије огласио за непроменљива;

б. Да министар просвете, који је актом од 21 октобра 1871, бр. 5277, ту комисију наименовао, није тражио од комисије ни да га извештава, ни да му свој израд на одобрење подноси. Тим се довољно карактерише, како је он схватио положај министра према тестаменту пок. Н. Чупића;

в. Да је на крају 1874 тадашњи министар просвете собом израдио главни нацрт статута, у претресу његовом учествовао, и потписао га;

г. Да је исти министар после израде статута и конституисања Одбора првome изабраноме председнику г. М. Ђ. Милићевићу на питање: мисли ли да треба Одбор још што према министарству да учини, одговорио: да поштујући тестаменат којим се одређује да закључења комисије буду непроменљива, а с обзиром на то, што је комисија министром наименована, и с обзиром на то што нема закона који би био прописао извесне форме оваким

установама, не налази да одборском статуту треба још каквог одобрења; што се пак тиче извештаја о свршеном задатку комисије, који би се могао министру знања ради поднети, да га он као просту формалност сматра за излишан, пошто је министру цео ток и свршетак посла добро познат;

д. Да је на дан 31 Јануара 1879 Одбор решио, да се допуни члан 3-ћи задужбинских статута, па је по наредби чл. 13 истог статута ту допуну г. Министру просвете саопштио, и да је г. Министар актом својим од 1 Октобра 1879 бр. 739 известио Одбор да је ту допуну к знању примио. И овај акт показује, да је г. Министар допуну, а тим самим и статут, којег се та допуна тиче, као познат и коректан нашао.

Овако је постао и овако је до сада радио Одбор Чупићеве Задужбине. А сад, на нарочито захтевање г. министра просвете од 20 септембра ове године, част је Одбору послати г. министру тражене статуте, прилажући по екземплар свију својих досадашних издања.

2.

Деловођа саопшти да му је управник државне штампаре вратио протоколе седница задужбинских с изјавом да се, по наредби министра просвете г. А. Васиљевића, не могу штампати у „Српским Новинама“; да је потом сам питао г. министра, и овај му одговорио да тако мора остати док он не види како ће расправити питање са самим Одбором Чупићеве Задужбине

Председник одбора,
С. Т. Њоваковић

Деловођ
М. Ракић

XXXIV
САСТАНАК
ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ
8 децембра 1880

Били: чланови С. Сретеновић, М. Ђ. Милићевић, Ђ. Малетић, Ј. Павловић, Свет. Вуловић М. Ракић, Др. Ј. Панчић, Свет. Николајевић.

1

Најстарији по годинима члан, Др. Ј. Панчић, отвори састанак по овлашћењу председниковом и прочита одбору ово писмо:

ОДБОРУ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ.

Послови садашњег мог положаја не допуштају ми нибако, да и даље отправљам председничку дужност у Одбору Чупићеве Задужбине.

Захваљујући Одбору на поверењу и части којом ме је у прошлој и овој години одликовао, молим га, да ме сад од дужности председничке разреши

Ст. НОВАКОВИЋ

ЧЛАН ОДБОРА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

8. Дек. 1880

у Београду

У след овога, Одбор умоли Др. Ј. Панчића да до 31 јануара 1881 привремено заступа председника.

2

Тридесет и три ђака из учитељске школе моле да им се, због сиротног стања, даду све три *Годишњице* у пола цене.

Одбор одлучи да се, по изузетку, учини по молби ових ђака.

3

Члан Св. Вуловић чита своју литерарну студију *Бура Јакшић — поета и сликар*.

Одбор одлучи да се прими у *Годишњицу*.

4

Прочита се и прими к знању ово писмо г. министра просвете и црквених дела:

П№ 5687.

ОДБОРУ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

На основу члана 126 земаљског устава, а у свези с писмом одборским од 30 Септембра ове год., накнадно овим дајем „Уредби одбора задужбине Чупићеве“ од 24 Децембра 1874 године, и формално одобрење.

Министар просвете и црквених послова,

Ст. ЂУВАКОВИЋ с. р.

22 Октобра 1880.
У Београду.

Деловођа
М. РАКИЋ

Заступник
Председника Одбора,
Др. Ј. ЈАНЧИЋ.

ДУХОВНИ ЖИВОТ

БЕСЕДА

СТОЈАНА НОВАКОВИЋА

Говорена приликом парастоса пок. Николи Чунићу

31 Јануара 1880.

„Вечнаја памет!“ „Вечнаја памет“ ори се још по овој двораи. „Вечнаја памет!“ ономе, који је пре десет година на данашњи дан издисао у туђој, далекој земљи, мислећи на српски народ и на његове потребе — духом, пуним жарке љубави; срцем вернога сина, који своју отаџбину ни на самртном часу не заборавља; мишљу родољуба, који је памтећи тамну прошлост, журно мислио, чим би се могла светлија будућност створити.

Пре десет година отворио се један од „светлих“ гробова, који се склопио као што се и други гробови склапају, али који је на свом врсту понео истављено светло, велико име, око којег никад неће престати сјајати јасна звездица искрене народне захвалности.

Тај гроб није залила суза сродничка... он је у даљини! Траву над тим гробом није имала кад утапкати нога овога света милех... к њој се прићи не може! И блиски и удаљени, и крвни и душевни сродници принуђени бише, да томе гробу укажу једне врсте учешће, тихо учешће сећања из далека.

Али шта је оно, што двоји тај гроб од гробова других људи? Је ли Никола Чупић први Србин, којег

је за навек покрила земља жарке Африке?... За што је иза оне, старином освештане народне речи „Бог да му душу прости!“ мисао толиких и толиких у народу полетала преко мора на тај удаљени, на тај тако видљиви гроб?...

То је мисао „светлих гробова“, мисао, коју је песник онако лепо развио. То је захвалност за дела живота, која светле после смрти; то је крепост духовнога живота; то је благословени живац духовне снаге народне, јер народ бесамртност своју љуби у бесамртној слави оних својих синова, који му је стеку.

Љубав духовнога живота, тога цвета у животу народâ, тога вршка, до кога може узаћи живот ма кога народа, — та је љубав горела у покојнику. Она га је задахнула племенитом одлуком, коју је иза себе оставио; она, и само она креће поштоваоце покојнога Николе Чушића, да му спомен гроба оките венцима захвалности. Љубав је живота духовнога она светлост, која сјаји у „светлим гробовима.“

И шта је, госпође и господо, један народ, који ниједног „светлог гроба“ нема? Шта је народ који не пева ниједног јунака, не слави ниједног мудраца, не дичи се ниједним песником, не поноси ниједним књижевником, не захваљује ниједном родољубу, не узноси ничије пожртвовање?... Шта је народ, у коме нико не мисли и на живот „с оне стране гроба“?...

Необично је силна снага предања и приче, која с нараштаја на нараштај прелази; та нам снага спрема живот с оне стране гроба. Кад оно јунаку Мажуранићеву, Ченгић-аги, несташан певач наслика, како ће смешан изгледати, што гонећ, рају успео није.

Гвожђа, отров, коноп, ноже,
Палу, огањ, колац грозни,
Уље врео и сто мука

У час један јунак смишља
 За изгладит, горкој бруци траге
 И сачуваг' успомену чисту,
 Чисто име уз глас струне благе.

И на овом примеру ружнога насиља види се цена успомене после смрти. А данашњи свет познаје читаве системе којима је задатак да начине живот с оне стране гроба светлијим, него што би по стварној основи постао. Из тога се види, колико се тај живот цени. „Чисто име“, овај спомен пун захвалности, и племенитог мириса, који гледају да изнуде и удесе и они који су нечисти то и опет није ништа друго него љубав живота духовнога, којом су обично прожета најплеменитија срца, та љубав лепотом својом, мами к себи и срца студена и пушта.

И донеста, госпође и господо, и људи и народи, ма да их ми у телесном облику видимо, имају два живота : имају живот телесни и живот духовни.

Живот телесни траје онолико, колико га и како га природни закони држе ; живот духовни, ма да истиче јединствене из живота телеснога, ипак је свет посебит, створен радњом духовних особина човекових, радњом човекова ума, човекове маште, човекова карактера и свију човекових умствених моћи. Живот духовни је телесном животу, што мирис цвећу. Тај свој духовни створ, ту своју образованост или духовни свет, преносе племена која их створе, с колена на колено, усавршавају га и шире га. Потоњи нараштаји множе својим додацима тековину старијих нараштаја, па је усавршању предају деци својој. У тој поступности, у томе редовноме примању, раширивању и даљем заветовању готове традиције може се као у простој слици видети историја свеколике образованости или света духовнога. И не само да племена свој духовни живот, творбу духовних моћи својих, сама у своме кругу бар до неке мере чувају и с ко-

лена на колено преносе, него се тај духовни живот и међу другим племенима шири, онамо корена хвата, и новом снагом своје растење и развитак наставља. Историја учи, како често духовна творба једнога народа, постаје својином другогa народа. Шта и шта пута једни народи створе ту дивну, бесамртну светлост, уживају је сами и предају је другима, а после се догађа, да је ови други одрже и даље развијају, докле је они први међу тим изгубе, и после је жељно гледају у оних, којима су је сами дали.

Тако је ваздушаст, бесамртан, од телесности засебан овај живот духовни. Закони су организма његова друштини од организама телесних. Живот духовни, као духовну страну једнога народног живота, наћи ћемо у душама појединаца тога народа, у ономе неземаљском бајном простору, који су људи себи створили и везавши га за земаљске интересе, још га већма тиме утврдили. У животу је телесном пропаст, он се свршује смрћу; живот духовни је непропаљив.

Народи, који су кадри били да створе живот духовни, учинили су да се пренесе духовни живот њихов у ризницу духовнога живота осталих народа, овековечили су се барем докле има духовнога живота на земљи. Где је данас телесни живот старих Јегипћана, Асираца, Вавилоњаца, Индијанаца, Јелина, Римљана? На њиховим стаништима видите данас племена, која су физички сасвим другојачија и мање више од крви друге; али је творба духовнога живота њихова била јача од њиховога физичког организма, она их је преживела. Споменике, створене духовном радњом и духовним животом тих људи, ми видимо, ми уживамо у њима — али о телесном облику онога света ми можемо само мислити. Телесно је обличје гроб прождерао; — пред споменицима духовне радње — он се показао немоћан.

Што вреди за народе — оно вреди и за појединце.

Шта ми знамо о телесном животу Тукидида, Ксенофонта, Платона, Софокла, Хорација, Виргилија, Цицерона, Јована Златоуста и толиких других! Оно мало биографских цртица, које су нам познате, не може ни из далека васпоставити оно стварно познање, које су имали савременици. Али духовни живот, снага и карактер мишљења, начин умовања, рада и осећања тих људи нама је познат скроз. Ми се дружимо с њима и данас. Снагом духовнога живота ми учествујемо у њиховим радостима, и жалостима, у њиховој бризи и весељу, у њиховом преомишљању и у њиховом стварању. Од њиховога је телесног живота прах и пепео — њихов духовни живот помешао се с духовним животом нашим, па их ми љубимо или мрзимо, за њих смо и против њих смо — у њеку руку онако као и њихови савременици!

А међу тим води ли ко рачун о оним Римљанима, који су полегали у гробнице полу-дивље Италије онда, кад је у њој незнатан духовни живот цветао? Ко зна за ондашње старешине, владаоце, првосвећенике? На супрот томе још се и данас писци и мислиоци одлучују за и против Јулија Цезара, често с особитим жаром. Од имена његова постало је назвање *ћесар* и *цар*¹, које се и данас даје највишој врсти владалаца. И колико ли је то биће, то клупко идеја, које се зове Јулије Цезар, духовним животом својим, тим животом после гроба, колебало умове, докле ли ће их још колебати? .. Ко зна данас, колико је сантиметара било у појасу браће Граха, колико ли је који од њих био висок, танак или дебео, какви ли су били у пићу и на весељу, у друштву и у кући њиховој? Браћи Грасима нема трага у земаљском

¹ *Ќесар, ћесар, цесар, цезар* једна је иста реч само различито изговарана по грчком и латинском писању. Од ње је скраћено словенско цар.

животу; али духовни живот њихов, њихова јуначка борба за реформе и права народна живи још, интересује још и потомке ондашњих дивљака, и синове ондашњих непријатеља римских.

Па не само људи и народи што покрај пролазнога телесног имају вечити и непролазни живот духовни — него и догађаји уз део кршни, земаљски имају и део вечити. Духовни живот догађаја није само у њиховој историји. Историја је створ духовнога живота народнога, али је духовни живот самих догађаја поглавито у њиховом потоњем. духовном и моралном утицају на даљи ток живота духовнога. Косовски бој Срби су материјално изгубили; али је у духовном животу српскога народа косовски бој морална победа, силнија, трајнија и роднија него многе праве материјалне победе. Духовни живот тога догађаја адем је камен у духовноме животу народа српског.

Већ из ових неколико примера може се јасно видети куда је и докле разгранат тај духовни живот. У њему је управо оно човечанство, којим се ми дичимо и поносимо. Тај живот је свет засебан, створен радњом најлепших моћних човекових. Као свет засебан он има своје засебне законе, по којима постаје, расте, до вршка се пење, опада или пропада. И на свету овоме ако се и шта отело од непроменљивих и силних закона материје, оно се отела моћ организма, који се види у духовном животу друштва и народа. Ту је човек створио нешто, што њега сама надвишује, побеђује и на ново ствара.

И како је многостручан овај свет човечанском снагом створенога живота духовнога? Како су многобројни путеви, на којима се он показује?! У колико се небројених праваца може показати снага његова?!

Свеколика историја образованости низ је дела, у којима се појављивала племенита радња живота духовнога. Данашњи свет може бити да би требало да се за-

мисли, којом мером ваља похвалити заслуге онога који је изумео прва кола, или измислио свећу, или пронашао нож, или шивеће, или ма коју ситну вештину, о којима ми данас ретко мислимо, да могу имати своју историју. Наше су очи на овој страни засећене заслугама најновијих великих пронаходника железнице, телеграфа, телефона, итд. Све што је обично и необично, мало и велико, релативно је према томе како се кад и како се према чему узме. Та ипак разлика у послетку не истиче из разлике у извору. Некад је тежи посао лакше, а некад лакши много теже извршити.

Сила, која је покренула да се измисле гусле и најдивније опере; да се опева нешто песмом и да се о нечем напише књига; да се усаврши нека чивијаци на поточари и неко коло на парној машини; да се измисли гатка и да се изради сувремен роман; да се изрекче пословица и да се склопи и смисли философски систем; да се мотре, памте и причају прости појави у природи, и да се о њима мисли комбинаторски и по физичким правилима; да се сагради сапун или испече ракија и да се учине хемијски проналасци — у суштини је својој једна иста снага покретна. Различита су времена; различита су претходна приправна средства; различит карактер талента; различит — на послетку — посао сам: али је творна сила у свој тој различитости једна; она постаје снагом живота духовнога. Тој истој сили припада и она радост, коју осећамо кад смо нешто створили; она се крепи кроз ону сујету, која нам ласка, кад чујемо да други хвале дело наше, да нам глас расте, да нас признање обасипа; она је што у људи интерес буди и одржава за све лепше, више и племенитије; она даје моћ уверењу, да смо духовну тековину предака својих умножили или одржали; она је дакле, у оној финој и несеквичној љубави према *општем добру*, према идеалном појму човечанства, заједнице, народности и отаџбине.

То *опште добро*, ти идеални појмови човечанства, заједнице, народности, друштва и отаџбине, науке и слободе, нису ништа друго него разне стране живота духовнога, у неку руку разна имена његова. То су збирне количине, у којима је као у некаквој идеалној жижи ухваћен не само духовни живот појединаца, него и интереси и тековина и сваколика покретна снага његова.

А љубити овај живот духовни значи осећати најплеменитију и најчистију љубав, до које се може уздићи друштвени човек. Шта и шта пута живот духовни тражи и само презирање живота телеснога? Колико пута не нагони он своје пријатеље да се одреку угодности телесних за хатар творевинама, сладостима и наградама живота духовнога, ма да их те награде и сладости очекују истом у незнаној будућности с оне стране гроба. Погледајмо часком на који пример телеснога пожртвовања у хатар животу духовному! Историја образованог човечанства сва широм пуна је примера ове врсте.

Тим примерима личнога пожртвовања телесних угодности па и самога телеснога живота животу духовноме свет је старе класичности поглавито васпитавао нове нараштаје. У томе је старом свету пуно јунака и мислилаца, који су не само своје угодности него и свој живот подлагали на жртву идејама и уверењима својим. Средњи век је занео мисао људску на поље једностране религиозности. И колике су силне жртве, па с коликом хладнокрвношћу поднешене овој страни живота духовнога! Можемо жалити, што духовни живот средњих векова није служио роднијој истинитој, за светски умствен напредак кориснијој мисли; али се и у томе времену морамо дивити снази живота духовнога и величини личнога пожртвовања за религиозна уверења и идеје. Опомените се пустињика, који, занесени својим религиозним идеалима муче себе свакојаким, нечувеним патњама, и

вољно се стављају на границу смрти и живота! Опомените се оне потоцима проливане крви, оних стотина и хиљада за веру положених живота, и опомените их се само као доказа, колике је жртве кадар принети човек мислима и уверењима својим, љубави живота духовнога.

Вечном славом увенчавају се *јунаци*, људи, који су савладали и најприроднији нагон самоодржања, да место њега ставе племениту задаћу свога живота духовнога — своје уверење, своју дужност! Из оне мере, која у таквим примерима показује победу човека над нагоном природнога самоодржања, која обасјава уништавање свога телесног живота за хатар животу духовноме, црпе се мера признања *јунацима*. Што је већа немогућност, што силнија у тој немогућности издржљивост — то је већа слава. Та слава показује већма него ништа, колико је крепка основа живота духовнога у друштвеном организму човечанском; из ње се види, како друштво као друштво осећа у животу духовноме своју творну и хранитељску основу; она је најјаснији доказ, како сав развитак човечанских друштава, сва образованост њихова ништа друго није, него створ живота духовнога.

Круг личнога пожртвовања далеко превазилази сферу јунаштва и војничкога одликовања. Оснивање и ширење просвете има такође својих јунака. Та не почиње ли баш историја српске просвете једним таким јунаком? Не оставља ли Раско Немањић, потоњи свети Сава, владачку кућу и домовину, да с туђим људма пође у калуђерски свет науке ради? Не оставља ли баш он шарен и госпоцки, пун обнља живот, да место њега над књигом капље, да од молитава несаницу гради? Па не помаже просветном духовном животу ни онај који само књиге пише, помаже му још више, и управо потпунце тек онај, који им даје могућности, да света угледају, ма којим то начином било. Може ли бити беседника без

слушалаца? Може ли бити учитеља без ученика? Свећи није довољан само фитиљ; ваља га још и воском обавити.

У ком се народу не може одржати књига, у ком не може наћи рада учитељ и писац — у томе је народу врло тешко основати просвету. А много треба, да се поље рада за писца и учитеља обради и приправи.

Често би духовни живот нашао огроман полет и дивну снагу, да му поље рада његова, његове учитеље и његове ученике не тишти сила туђега освојења. А освјење се ово опет ничега тако не боји као живота духовнога, јер су баш у њему невидљиви и непресушни извори најјаче снаге и најтрајнијега отпора. За то низ јунака, који разбија *препреке* духовнога живота те га на видик изазивље, није славан само по својим јунаштвима јунаштва ради, него је творац и живота духовнога. Светлост науке, дивота уметности и питоми мирис појезије зна се да могу у народу заробљеном нићи и развити се истом кад му се ланци окова разбију. Људи мача много пута почињу и посао пера, који касније од њих људи пера и прихватају. За то је обично посао једних и других једно дело.

Ако се обазremo сто година назад; ако помислимо на стање нашега народа у 1780, па га упоредимо са данашњим, за час ћемо наћи слику, која ће нам пред очи изнети преплетеност, али и целокупност ових разноликих, ма по свом извору опет једних истих сила духовнога живота народнога.

Јасан дан невезаних мисли и просвете сијао се над већим делом Јевропе. Дуж западних обала њених орила се хуманитарна клика за просветом и слободом. Колика је та допирала и до обала средњега Дунава; многи је њен таласић ударао и у суседну нам Аустрију. Отуда су те племените тежње и по гдекојета нашега сина дохватале. Али је над целокупним нашим племеном вла-

дала мркла тама. Српска је вида могла тужно шалтати стихове.

Моје племе сном мртвијем спава,
Суза моја нема родитеља,
Нада мном је небо затворено,
Не прима ми плача ни молитве,
У ад ми се свијет претворио,
А сви људи паклени духови,
Црни дане, а црња судбино !
О кукавно српство угашено !

Докле је наука на западу одгонетала најфиније загонетке и расправљала дубока философска питања, у нас се није знало ни којим се језиком ни за кога се управо пише. Помислите, госпође и господо, да пре сто година није било штампане ниједне књиге Доситијеве, ниједне песме народне. Пре сто година писало се све језиком црквено-словенским, свему народу неразумљивим. Пре сто година нико није био јавно подигао гласа за права свога народног језика, нико није заискао нити огледао, да се њиме народу пише. Пре сто година на толиком простору земаља, у којима српски народ живи, није било ни једне једине штампарије. Библиотека свију српских тада штампаних књига нове књижевности бројала је тек на седамдесет комада, у ком су броју скоро сами школски списи и црквене књижице осим две три песме без поезије, осим Јулинчеве „Српске историје“ и осим две три књиге с француског преведене. На толиком простору земаља наших није било ни једног ученог ни књижевног друштва, ниједног повременог списка, ниједних новина. Сва српска публика тога времена била је збивена у неколико вароши јадранског приморја и Аустро-Угарске. Било је, истина, прошло више од пола века, како су се међу аустро-угарским српством почеле биле подизати школе, али су се и оне шириле само по северним

покрајинама народа, па је 1780 године и њихов озбиљнији почетак истом био појавио се. Над земљама кнежевине Србије, која је данас од свуда признато средиште српске књиге и науке, и на коју упиру очи сва српска племена, лежала је пре сто година мртва средњовековна тама. Тако је ниско стајао тада духовни живот народа нашег.

Али ни тада није тако ниско стајала љубав духовног живота у српском народу. Крепак својим опширним традицијама, обдарен родним умљем, наш народ није никад пропуштао прилике, која би му се указала, да се отме, да се бољег живота маши, да се мртвила отресе. Српски народ ни тада није био изгубио врлину, да одгаји синове, у којих ће љубав духовног живота бити јача од препрека, које ће се пред њих истицати.

А колике су могле бити препреке, молим вас да помислите ви, који познајете услове, у којима се развија духовни живот данашње западне Јевропе. Представите себи народ истом ослобођене Србије, народ који се тек навикава на безбедност живота и имања; представите себи земљу без великих насељених места, посејану сиротињским колибама, уједначену најјачом силом једнакости, — немањем; обасуту гариштима и развалинама. Овде онде се врх старе црквице светио крст; — поред ватре у сеоским кућицама причала се прича и певала гусларска песмао старим јунацима и радницима народним. И то су били свеколики знаци, сва средишта и и сви елементи живота духовног.

На путу просвете и живота духовног ми смо данас у разним гранама и појединци и у целини прилично одмакли. Ако упоредимо слику целокупног данашњег положаја са сликом положаја од пре сто година, којој смо мало час главне црте напоменули, разлика ће се показати врло велика и врло јарка. То упоређење

пуни нас поносом према прошлости, према ономе што смо већ иза леђа оставили, али нам не скида с врата бригу за оно што нас чека у будућности. И ако смо пута прилично већ прошли, још нас више у напредак чека, јер су наши идеали далеко, и јер нашу памет забавља будућа слика народнога положаја свестраног и сваковрсног, далеко другчијег, светлијег и срећнијег него што је данашњи. Није чудо, ако се догоди, да и данас поглед који осете страх; још је толико много пута и труда, да се малодушност може објаснити, ако се не може опростити. Али — да ли је оправдана малодушност после Доситија, после Вука, после Л. Мушицкога, после Симе Милутиновића, после Јована Ст. Поповића и толиких и толиких, којима је судбина приделила, да први разбијају ледину на пољу живота духовнога? Ако данас спопадне малодушност нас (а могло би се десити да нас који пут спопадне), и ако ми нађемо, да јој смемо подлећи, онда претходници наши, да су се у своме ондашњем положају држали наше таке логике, не би смели ни главе подићи, а камо ли рад започети. Шта ли би у том случају од посла било? . . . И кад нам тако као светао пример поучно сија прегнуће наших претходника и јунаштво њихово, не вреди ли запитати се, из чега су они црпили снагу своју, од чега је долазило толико њихово прегнуће?

Ни од чега другог, госпође и господо, него од крпке бесмртне љубави живота духовнога, од личнога духовног јунаштва, које је из свакојаке сиротиње тврдом вером у будућност гледало бољи дан живота народнога и старало се, да му помогне што брже сванути. Штампарска машина истурује данас испред себе стотинама хиљада табака штампаног српског слога без велике напеге. Онда се за неколико хиљада грдно натезало. Онда су свака књига и сваки чланчић имали своју историју; данас је та историја већ веома скраћена. Па је и опет

још еуд камо далеко онај дан, дан будућности, за који су радили сви досадашњи нараштаји и за који ће требати још много и много и пожртвовања и муке и издржљивости. Још је далеко дан будућности: али се може и на даље одмаћи, ако се малодушности подамо, ако веру у њ изгубимо. У пословима и тегобама живота духовнога могла би се каткад поменути јеванђелска реч: „Ако имате веру и не посумњате — и гори овој ако речете: дигни се и баци се у море, биће“.

Како је, дакле, светла и драгоценa; како јуначна и издржљива у невољи; како пуна поуздања у се та племенита љубав живота духовнога! Њој, јунацима и пријатељима њезирим ваља да захвалимо нови просветни и државни живот свој. Колика ли је за наш народ срећа, што му је та љубав живота духовнога тако дубоко у срце засађена! У њој је снага, којом постаје родољубље; а родољубље је опет она моћна и невидљива сила, која, разасута у лични живот појединаца, постаје у свакој појединој личности којом завлада, покретач племенитих и корисних дела.

Јер шта је родољубље — љубав к народу и отаџбини својој — ако није (као што и напред би речено) само друго име живота духовнога? Љубити народ значи љубити опстанак и напредак његовог живота духовнога, значи желети му снагу и победу, помагати да дође победа на пољу најмучније борбе, борбе за живот духовни. Који народ духовнога живота нема — тај није ништа друго, него орда дивљачка; он је гомила несвесних створова који не знају прошлост и не живе никаквој будућности. Духовни живот је пак збир свију најлепших сила и особина народних.

За то народи, љубећи свој духовни живот сами свој понос љубе. За то су му по самом нагону самоодржања, скроз и целимице одани. Што је народ више склон животу ду-

ховноме, што има више моћи за њ — то је, често и не знајући, као по унутрашњем нагону, већма одан животу духовноме.

И ко год помогне овоме живцу живота народнога; ко умножи тековину духовну; ко јој дода творних моћи или удесиких прилика; ко јој рашири поље рада; ко јој приведе нове крпке снаге — свакоме се томе одзива својом захвалношћу живот духовни, овај светли представник народности и народнога опстанка; свакоме томе он отвара своје освештано наручје и заветује га далекој својој будућности. Ова захвалност, каткад спора али увек достижна, не дели књижевника од мецената; не двоји јунака од државника; не затвара наручја свога никоме, ко се постарао, да животу духовноме народа свога снаге и крепости дода.

То је, госпође и господо, онај прекрасни и узвишени узрок, који буди толико учешће и око спомена онога покојника, којему дан смрти ми данас помињемо. Из тога извора тече узбуђење, којим се потреса свако племенито српско срце, кад помисли на честитог сина свога народа, који је далеко од постојбине у туђини преминуо. Том везом мисли полеће наше сећање данас на далеки његов гроб, на ком не расте трава домовине, који не греје сунце домовине, око којег не ђаркају хладовни ветри домовине.

Па ипак је тај далеки гроб — гроб „светао“, гроб виђен и чувен. Онај, који је у њ пре десет година легао, жарко је осећао снагу, која га је напајала племенитом љубављу живота духовнога; он је заветом својим оставио своје роду јасан доказ те своје љубави.

Поштујмо, дакле, госпође и господо, и негујмо ову племениту традицију „светлих гробова“; уздајмо се у љубав духовнога живота, којом се, као основном врлином

честитости, може поносити наш народ; надајмо се, да ће нам она помоћи, да и даље успехе течемо и напредујемо; очекујмо да ће њоме наша досадашња тековина наједрати и разрасти се; — а данас, на дан кад је пре десет година преминуо Никола Чупић, оставимо се пред племенитим споменом његовим, који нас је овде данас сакупио, и као за символ живота духовнога, који је и он толико љубио, рецимо му још један пут: „Вечна ти памет, дични сине народа српског!“

Б У Р А Ј А К Ш И Ћ

ПЕСНИК И СЛИКАР

(1832 † 1878)

У свету, браде, нема љубави.

Мишљење човеково о живу човеку врло је непостојано. Ту вреди оно: „Чојек чојку тајна је највиша“. Прилике донесу, те нам и мио пријатељ често ради друкчије, него што би ми хтели, или него што би ми мислили да треба, да ради; разиђемо се у мишљењу; час нам се чини, да је добар, уман — час да није; час га хвалимо — час кудимо; дали би све за њега, помажемо му и кад не треба — и опет смо често немарни према њему, и кад му се треба у невољи наћи нема нас; мењамо своје мишљење о њему мењајући се сами — и никад не умемо казати, шта на чисто мислимо о њему. Али кад умре пријатељ, у сузама жалости растопе се светски и земски интереси и над гробом његовим засине сјајна зрака чисте љубави, пријатељства и истине; и оно, што се помисли о умрлу другу или пријатељу, остаје вечно. Тако ствара последње и најчистије мишљење о човеку његов пријатељ, његов суграђанин, његово друштво и — човечанство; и то се зове спомен. Од историје имамо то добро, што непостојана мишљења и судове савременика о савременицима рашчишћује изричући последњу пресуду.

— У свету, браде, нема љубави — певао је наш песник; и у том кратком стиху песничком лепотом исказана је ова сува теорија. Јест, добро име и глас у свету, за чим други људи жуде, то песник зове — љубав. Јер ко љуби, жуди да буде љубљен. Те љубави песник наш није зазнао за живота . . .

Добро би било знати једном на чисто: је ли то судба свију песника — ако не свију великих људи — проћи мученички кроз живот; је ли и то знак, по коме се песници познају; и јесу ли оно прави и велики песници, који су за живота били познати, признати, награђени, у власти, богати — који су се за живота наплатили?

Песник је сила, која сама себе осећа. Одиста сваки песник мисли у себи оно Овидијево: *Est Deus in nobis* Па можда баш за то треба грдна чуда и чудне среће, да песник као човек срећан буде. Топло огњиште, пуна кућа, добра, честита жена, весела, здрава дечица, одлично грађанство, мирно стечена наука, ведрa воља, здрав желудац — то је супротни пол песничкој души. Песник је човек од срца, а срце је најнесрећнији другар у животу. Благо сиромашнима срцем!

I

* Породица Ђуре Јакшића настанила се прошлога века у Банату, у садашњем кикиндском диштриету, у

* Извори за биографски део ове студије били су ми: посмртна архива пок. Ђуре; грађа биографска, коју ми је послао брат његов Макса, свештеник у Т. Хиђошу; казивање и белешке удовице покојникове: казивање Ђ. Поповића и писма, која је Ђура њему писао; казивање Ј. Јовановића, песника; грађа биографска, коју ми послаше Новак Радоњић, сликар, и Жив. Ковачевић, телеграфиста; казивања Јов. Бошковића, проф., Стеве Тодоровића и других познаника и пријатеља покојникових; белешке из архива министарства просвете о службовању Ђурину; белешчице, растурене по некролозима и биографским покушајима; моје познанство и друговање с пок. Ђуром.

месту Карлову на Тиси; а старином је из Бачке, из Аде, одакле се иселила са још много народа онога краја, кад се војничка крајина тамо раскрајинила ¹. Од Карлова је три сахата хода српска Црња. Ту беше свештеник Ђурин отац Дина (Дионисије), који прими ту парохију од свога стрица Лазе, који га беше посинио. Ту се роди Ђура 27 јулија 1832 године. Седам синова и две кћери имао је отац Ђурин ², а Ђура му је био најстарији. Мајци Ђуриној било је име Христина, а и она је била кћи свештеничка. Она је — вели брат Ђурин, Макса — била у кућевним пословима неуморна, а ведрa и весела; а отац исто тако, само озбиљнији и строжи. „Била је добра певачица и песмом је своју децу у колевци успављивала. Ја сам и до данас запамтио једну песму, коју је радо певала: како се Св. Никола на рај наслонио, па му доведи маћеху, која је пасторчету своје камен дала, кад је хлеба заискала и т. д. Она је то певала над колевком млађе браће наше, а ја и Ђура смо стајали крај ње и слушали“. — Умрла је 1846 г. оставивши за собом седморо ситне деце.

Буквар, часловац, псалтир -- то је било прво школовање Ђурино код куће у селу. Дед, који га је од све унучади највише волео, наменио му је био, чим се родио, да буде поп. — После те школе је ишао у оближњу немачку школу. 1842 г. је учио у Сегедину српску школу, а 1843 први разред гимназије. Било нас је — вели брат Ђурин, који је заједно с Ђуром у школу ишао — неких 140 ђака у првом разреду; и на крају школ-

¹ По једном приватном, али доста вероватном, гласу као да породица Јакшићева носи историско презиме београдских Јакшића. Ако би то било, онда би било знаменито, да је први песник од те породице проживео последње дане своје, написао највише списа и умро у граду својих делова. —

² Живи још: Макса (најстарији после Ђуре), Марко, Јован и Венијамин — тројица свештеници, а један учитељ.

ске године Ђура је био међу последњима. Особито ништа није могао „на памет“ да научи. Кад отац то види, да га, о школском одмору, у оближњу варош Хацфелд у трговину. Ђура пристаје радо, само да не буде ђак. Али после три дана побегне и дође кући и замоли оца, да га опет пошаље у школу, па ће се боље учити. Године 1844 учио је у Сегедину II раз. гимназије. И опет је био међу последњима. О школском одмору те године дође кући и каже оцу, да више не може да буде ђак: не може да учи „на памет“, а неће да седи у последњој скамији с најгорим ђацима. Тада га отац намести у једној трговачкој кући у Кикинди. После три недеље Ђура и опет побегне из трговине и дође кући; и како му је отац био љут, зло би прошао, да се нису случајно неки гости код куће били десили. Сад се обећа још свечаније, да ће учити. 1845. г. дође опет у Сегедин и упише се у III раз. гимназије, а отац му изради, да не мора седети у последњој скамији.

У ово време била је у Сегедину школа цртања. У њој је учио неки пијарист. И Ђура се упише; и после школских часова ишао је редовно и учио се цртању. На крају школске године донесе кући рђаву сводоцбу гимназиску и пуно лепих цртежа: цвећа, глава, руку, очију, ушију. Кад отац то види, буде му мило, што се Ђура једном добар показа, ма у чему, и с јесени те — 1846 -- године одведе га у Темишвар, да само цртање учи. Ђуриној радости није било краја, кад је чуо, да не мора бити ни гимназист ни шегрт. Темишварска школа цртања била је прилично на гласу. Имала је до 500 ученика. Учитељ је цртања био Дунајски. Код њега је Ђура и на стану био. На крају школске године, на годишњој изложби, добије Ђура од владике Лоновића две награде — у архитектури и у слободноручном цртању — и темишварски немачки лист похвали га као најбољег уче-

ника. Те се године у кући Дунајскога и у немачком језику доста упутио. Оцу је Ђурину било мило, што је погодно дар у свога детета; за то га одмах с јесени 1847 пошље у Пешту. Ђура се упише у академију уметности, где је учитељ цртања био сликар Марастони, Талијанац. И овде је брзо напредовао; и Марастони је говорио, да му је он најбољи ученик. С пролећа 1848 г., због револуције, врати се кући. Да не би дангубио одведе га отац у Вел. Бечкерек чувеном сликару Костадину Данијелу. Код њега је Ђура био и на стану. Ту се много и у немачком језику користио, јер су Данијел и жена му говорили добро немачки. Ту је почео читати и класична дела песничка на немачком језику. У сликању је пак тако напредовао, да је Данијел оцу његову најлепше наде улевао. Усред звезде оружја седео је Ђура у мирној уметничкој кући Данијеловој све до дубоке зиме 1848 г. Али се тада већ морао кући вратити. Пламен револуције беше захватио и последњу колибу. И на питомото село Ђурино, и на мирну кућу оца његова навукоше се тешки облаци Кад српска војска — прича брат Ђурин — у пролеће 1849 поче узмицати с Мориша и Тисе, стаде бежати к Дунаву сав народ оних крајева; а за трагом помамног непријатеља, који наступаше и гоњаше, сипаше пламен и крв. У „народном ополченију“ код Мокрина, под Лазом Зубаном, бораше се и шеснајестогодишњи Ђура. Али узаман беше борба. Наша војска узмицаше. Све живо побеже. Само отац Ђурин не хтеде остављати своје куће са седморо своје нејачи. Али Немци прђански, комшије његове и баш пријатељи његови, који су се често гостили у кући његовој и које је он умео заклонити од српских чета, оптуже га Мађарима, да је у цркви говорио народу бунтовне беседе и т. д. На ову тужбу пошљу Мађари од предње своје војске чету коњаника, који га изненада шчепају и

одведу — у пролеће 1849 — а општини оставе писмен налог, да му се сва добра конфискују. Одмах сутра дан — вели брат Ђурин — преко све забране оставимо ми нашу кућу, потоваримо на кола што смо могли али на Тамишу наша војска запали за собом мост и ми морадномо вратити кући кола с млађом браћом, поверивши их слугама; а ми — бојећи, се да нас Мађари не уврсте у хонвиде — пређемо на чуну Тамиш и, под Сурдуком, Дунав и дођемо у Београд.

У Београду и Земуну делила се у то време државна помоћ бегунцима. Ђура не доби ни паре. У невољи — тако је причао неким својим пријатељима — морао је у Београду на некој грађевини носити малтер под надницу; а после стане у најам у неком селу близу Београда. Ово бављење у Србији, колико мало о њему знамо, било је врло кратко. Ђура пређе Саву и упише се као добровољац у легију Диштрикћана. Био је у походу Банову у Бачкој, и после несрећне битке код Киш-Хеђеша, где умало није ропства допао што није могао узмицати, једва се склони, те се врати опет у Београд. Није имао још ни пуних седамнајест година, а био је ослабео и изнемогао од напрезања. У то и Руси учине крај револуције и Ђура се врати кући, где затече оца, кога су Руси били тамнице опростили, бабу и млађу браћу — све живе и здраве, али у празној кући.

О своме животу писао је Ђура само један фрагмент¹ и тај је из ових година. Писао га је после двадесет и две године, али у њему дркће глас младачкога узбуђења.

„ Још се сећам „злочинства“ — прича он у том свом фрагменту — са кога ми добри отац беше на смрт осуђен; па често у по ноћи, кад се мисао удуби у

¹ Усаомене другу Јов. Јовановићу, Србаија год. II.

сиву маглу далеке прошлости, ништа више не бих поже-
лео, но да ми нико у роду са другог злочина не буде
осуђен . . .

Беше велики четвртак 1848 године.

Народ се искупио на бденије и побожним срцем
ишчекиваше, да се молитва са свећеникових усава за-
хори . . . Двери се отворише; а из њих лаганим и оз-
биљним кораком ступи мој отац. Још му у оно доба
беше црна брада, црна као она одежа, коју је као пра-
вославни свећеник страсне недеље облачио. У руци је
држао златан крст. У црним очима светлео му је огањ,
чело му беше бледо, образи румени — свети пламен по-
божности и одушевљења преобразио је био све, што обич-
но беше у створу његову. Задрхташе му усне. У сухој
руци затрешта светлост златнога крста. Глас му је
стрепео:

— Синови православне цркве! Синови народа! Си-
нови слободе! . . . Вашу браћу потискоше душмани
народа нашега: обале Бегеја, Мориша и Тисе црвене се
од крви њихове — Книћанин је побеђен, Микло је по-
гицуо! . . . Ах страсна је недеља! Изгибе цвет народа
нашега! . . .

На те је речи клонуо народ. Сузе му се ледише
по глатком мермеру, а од груди се мермер стварао. Жене
су дрхтале од страха. Само младићи стискиваху песнице
нестрпљиво чекујући свршетак злокобне беседе.

— Христос спаситељ људи, народа и векова, ове
је страсне седмице испио горку чашу, да својом крвљу
у крв свију народа и векова улије аманет: једнакости,
братства и слободе. . . Идите гините за слободу; гоните
угнетача њена! . . . Идите, помешајте своју племениту
крв са крвљу пострадавшег за вас и за род човечији..

На велики петак освануло је пет стотина косача
мрка погледа, чврсте деснице — ма који спахија у земљи

маџарској обрадовао би се овакој моби — али сад стрепљаше; јер то не беше гомила жетелаца, него чета дивљих осветника, која не тражаше богате њиве да их покоси, него да их својом и душманском крвљу ороси...

Ето, драги пријатељу, са тога ми доброга оца осудише на смрт.

Са те големе кривице његове морао сам и ја оставити нејаку браћу и родбину и тумарнути у свет, где никог нисам братом и пријатељем назвати смео. Бежао сам, а нисам знао куда . . . и други су бежали. Изгледаше као оно у прастаро доба, кад су се народи из једног дела у други део света селили, да себи ново отачаство траже: преко ритова, шума, преко погорелих села лутао је безглаван народ. А међу тим опет изгледаше као једна породица, којој је кућни старешина преминуо нико никога није вређао, ни млађи старијег, ни старији млађег. Сви су се у големој жалости били сложили; сви су били без отачаства, без родбине, без куће и кућшта — све сами гоњени мученици. Кад када је по седм, осам стотина кола застало, да се у какоме рити или шуми одмори. Изгледаше као чета дивљих Авара, с том једином разликом, што у нашој жалосној гомили не беше ни једног ратника. Старци, жене, деца — из таког се друштва састојао наш табор, који се и на најмањи шум, као јато дивљих тица, дизао да прне.

. Ја сам ступио у други кикински баталијун. Онде ми и браћа од стрица као својевољци служаху.

Био сам у биткама: видео сам дим и пламен, слушао сам звуку сабаља, звиждање таиуди, рику топова. Гледао сам поноћ, како је по хиљади запаљених кровова осветљује својим пламеном, који чак до у небо шибави. Видео сам јунаке . . .

Гледао сам малене српске четице, где као нлеву развеју читаве баталијуне Маџара. О, веруј ми, драги пријатељу, да нема под небом јуначнијега народа од српскога — али ни несрећнијега. Јер где, овако поцепани као што смо, свугде својом крвљу, својим грудима и својим животом служимо мекушне туђинце Ал' доћи ће дан. . . и сваки ће народ славити дан свога васкрса.

. Наше је село остало на миру. Није ни једна кућа била оборена, ни један кров спаљен. Наше је село са Немцима измешано; а Немци су наши питоме нарави, блага разума. Пред нас су излазили с белим крпама; а пред Маџаре, као пред једноверну браћу, са литијама. Гостили су и нас и њих. Бесарским ђенералима потказиваху Маџаре, а маџарским насилницима издаваху Србе — те их тако и једни и други сматраху за мирне становнике и верне савезнике. Они ми продадоше оца; а на дому су опет, као верни суседи, чували наше куће. Зар није то благородно? Није ли мудро то? Ако се врате Срби с пламеном освете у грудима, а тврдим челиком у десници, они ће их лепо дочекати. а у знак своје в. рности и пријатељства имаће доказа: Ето, ми вам сачуvasмо цркву, куће и имање. А да се Срби нису вратили, они би и цркву похарали, имаће опленили, и онај трштани кров са сиротних српских домова поскидали . . . О, знам те ја, ти неблагодарни народе! А има ли Србина, да те не зна?

— — Кад сам се кући вратио, застао сам мога доброга оца — ал' не више са оном црном брадом. Био је проседео. Очи нису имале више оне светлости — беху тамне и упале. А лице му дође као снег бело. Мени изгледаше много лепши него пре. Више сам пута по њему моловао апостола Павла; и свакоме се допало то мудро и озбиљно лице: свака цртица на њему беше пуна из-

раза, свака је приповедала о вечном мраку подземних тамница, о мучној самоћи, која се у влажном хладу каменитих сводова проводи. Пре страдања беше строг; а сад озбиљан, али пун блакости. Више пута сам га споређивао с првим хришћанским ученицима — пун доброте и стрпљења . . . Кад ме је видео, потекоше му сузе низ лице. Сиромах отац! Ко зна, о чему је мислио, чега ли се сећао? Да л' мојих, или својих мука? Или је можда сажалевао цело колено, што се у трећој десетини деветнајестог века изродило? — Ја не знам, а он је ћутао... Кад ми је видео истрцани шињел, што сам од цара добио — сетно се насмешио. Сигурно је мислио:

— Ах! за шта гинусмо и страдасмо, а шта добисмо! Браћа наша и деца наша у крв запливаше, да из ње изваде потомству своје најдрагоценију бисер-шкољку — па? Уместо слободе добише истрцане шињеле и бронзане крстиће О! о! о! каке жртве, а кака награда! . . .

Те исте јесени нисам ишао никуда „на страну“. Код куће сам се у живописању упражњавао. И мирно сам по вас дуги дан моловао. Беху то по већој чести цртежи из прошлога устанка — до сад су сви већ упропашћени. Сам сам томе узрок, а између њих морало је и лепих бити. Ја их се још неколико сећам. Међу осталима беше једна о паду Сентомаша:

Беше ноћ. Пламен је по небу лизао. Није се видело звезда ни месеца. Густе облаци дима сакриваху та небеска кандила, да се тим боље покаже дивљи елеменат, који у бесу своје све прождираше, што је сиротиња годинама у зноју лица свога подизала. Гомилице народа, што бежаше, виђаху се као сенке у даљној даљини. Само једна четица јуначких синова, огрнута у кабанице и опаклије, са гаравим пушкама у руци, даваше отпора маџарским легијунима. Отпора? . . . ако се отпором може звати неколико мртвих, погинулих, и десетину двадесет

рањеника, што с дуге борбе малаксали последњи пут шаљу из пушака смрт непријатељима народа свог.

Отац је мој сваки час долазио, да види шта радим и како напредујем. Кад када би преседео по читав дан гледајући пажљиво сваки повлак кичице моје У живопису и у музици уживао је. У нашем селу беше један дилетанат у виолини и — поред свега што је био Немац — отац га је с највећим уживањем слушао. Више пута би рекао: „Ове жице имају срца. И плачу и смеју се — као после кише дуга на небу.“ Он није имао прилике, да види каквих великих излога од слика, и опет је знао разавковати лепо од ружнога. Од наших свештеника редак је, који познаје Данијелове иконе, а да не виче на њега — мој отац га је обожавао. Биографија великих живописаца толико је прочитао, колико је на српском језику преведених нашао; па ми је свакад причао о њима и чисто ми сладио живот њихов. Моја фантазија беше и онако млада и живосна и ја сам већ представљао себи, да сам Рафаило, Анџело или најмање Корецио . . . Ох, таште сујете! . . . Али можда бих и био велики живописац — ко зна? . . . Само једно признати морам: да ми Срби нећемо ни у којој вештини имати великог човека. бар не тако скоро.“

1850 године преседео је Ђура код куће, сликајући и по нешто читајући. Кад му се отац имањем мало опоравио, пошље га у Беч. У Бечу је био од 1851 до 1853 г. и за све то време — као што сам прича — није походио „ни академију, ни другу каку школу“. А један друг његов онога времена вели: „Академију није походио, а није ишао ни код приватног каквог професора, него је понавнише учио гледањем старих мајстора у бечким галеријама и удубљивањем у начин радње нових сликара, који су своје производе у бечку изложбу слали“. Сликао је, тако самоучки, иконе и портрета. Често је код гос-

тионичара свога — у дружинској гостионици код Белведера — залагао слике за дуг, док му паре не стигну. Али је сваки дуг вазда поштено плаћао: а заложену слику по некад би поклонио.

Између 1851 и 1853 пропао је, извесно, у Ђуриђенијалан сликар. Прави моменат за школовање и усавршавање био је пропуштен, а доцнији покушаји и усијавања не могаше помоћи.

Али где је несреће, ту и среће има. Таленат уметнички, загушен на првом свом извиру, пробије с друге стране. Ђура — пропева. Све нас је изненадио — вели брат његов — који смо знали какав је ђак био. — Велики туђински град Беч одавно је пун српских ђака. У друштву њихову протицало је Ђури весело ово време његова живота. Од његових вршњака бејаху онда у Бечу: Јов. Јовановић, Ђока Поповић, Полит, Јов. Бошковић, Стева Тодоровић, Новак Радоњић и др.; од старијих Бранко и Ђ. Даничић. Јов. Јовановић је у оно доба већ доста лепо и вешто певао. На Ђуру, који се с њиме братски био дружио, морало је утицати то његово певање. А песничтво му није било непознато. Још код Данијела почео је био читати класична дела песничка на немачком језику, а читао је и 1850 г. код куће. Још пре Беча био му је познат Бајрон, као што прича да је по њему онда слике сликао. У Бечу је проводио махом у друштву, јер у школу није ишао; а дружина му је живела бурно, поетски, у поетској сфери онога времена, коју је зачињавао мирис Бранкове поезије. Сви су готово његови другари били свршене гимназисте, те су га могли упутити у правилима поетским; а озбиљан разговор дружински у оно време морао се врсти највише око поезије. Осим Бранкових песама читао је Ђура у такој околини у Бечу и песме осталих српских песника; а и старе дубровачке песнике. Од Гундулићевих *Суза сина разметнога* знао је још у последње

време читаве строфе на памет. Дружина га је упутила и на Шекспира, Гетеа и Шилера. Али му најмилији песник беше — Петефи. Уз њега је и сам пропевао. Велике сличности иначе нема у певању њихову; али га је можда привукла к њему нека сличност карактера и судбине. Петефи је у мађарској револуцији погинуо за слободу свога народа; а у истој борби борио се и Ђура за слободу свога народа. Песме Петефијеве читао је Ђура први пут тада у Бечу и књигу је добио од Јов. Јовановића. После неког времена опазимо ми — вели Ј. Јовановић — да Ђура нешто пише, а све крије хартију у књигу. — Море Ђуро, ти пишеш песме, повичемо ми. Али он то није хтео никако признати. Један пут га ухватимо на писању и отмемо му хартију. Хтео се бити с нама. После се смири, особито кад му песме похвалимо. Али су му, по казивању већине другара његових онога времена, те првине биле доста слабе, што сведоче и прве штампане његове песме у *Сербском Летопису* за 1853 г. I. под именом „Првенчад од Ђ. Јакшића.“ Уопште му је приправно поетско знање било тада још врло малено, и ту му је нарочито Јов. Јовановић био учитељ готово од аз-буки. Тако је почео певати, а у томе почетку особито га охрабрило, што му се песме примише у *Летопису*, које је онда много значило.

1853 г. морао се Ђура вратити кући, да одговори војничкој дужности. И сад се отац побрине за њега. Плати откупну суму у 1000 фор. и ослободи га; па га још исте године пошаље у Минхен, да сликарство продужи. У Минхену је био врло уредан и марљив ђак сликарске школе и у доцнијим годинама често се хвалио тим школовањем; а ни песме није остављао. Али је ово школовање трајало свега по године. Материјално напрезање испрпало је било дохотке оца његова. На њега је трошио много, а и остала му деца већ бежаху за школу

дорасла, па је требало и на њих трошити. У то се деси још нешто, што, поред очеве немаштине, реши судбу Ђури. Тражио се сликар, да слика нову цркву у Ђуриној дедовини, у Карлову. Отац Ђурин мишљаше, да ту цркву Ђура узме и да што заради, па да иде у Рим, куда је увек жудио. И тако он на позив очев дође 1854 г. из Минхена кући, пристане на очев план и весело затражи, да слика цркву карловску. Уз понуду за радњу преда, као на углед, велику и лепу икону из новог завета, како Исус диже из мртвих Јанрову кћер. По ондашњем општинском уређењу одсудан је био глас против кад се така радња давала. Прота великокикиндски Влаховић — и ако је захвалношћу пријатељском дуговао оцу Ђурину, и ако није било надмашнијега конкурента — не дадне свога гласа за Ђуру, већ за сликара Алексића. Сад је Ђура морао остати сасвим код куће. Од зараде, којом мишљаше продужити науку, не би ниша, а отац га није могао више никуд на школе слати. И тако се разбију лепо снови Ђурини и скрши први идеал и најсилнија младачка жудња његова. Био је остављен сам себи. Није хтео више ни код куће бити оцу на досади, већ се реши, да живи

Сам на свету, самац без помоћи — —

као што је певао одмах после тога удара. Очева кућа — вели брат његов — била му је отворена, али он већ није више марио за село; долазио је, истина, кући, али се увек мало задржавао. —

С јесени 1855 г. дошао је у Вел. Кикинду и остао у њој скоро до краја 1856. Сликао је и од тога живео. Спомен свога сликарскога рада од тога времена оставио је у песми *Из делаонице*. Зарада је била врло слаба. Од оца мора да није добијао помоћи. Као да се с њиме није био најбоље ни растао. Можда се наљутио

био на њега, што га није опет куд на науку послао. Живео је врло мучно и оскудно. Пишући једном пријатељу 1856. г. вели: „Опростите моме сиромаштву, које је од неког доба тако мах нада мном отело, да вам ни писмо исплатио нисам.“ Песме које је тада штампао у *Седмици* — то су биле прве песме после „Првенчади“ — суморне су и тужне, или јетке, оштре и громовите. Ведријих има само неколико, али су оне све винске, и неколико љубавних, али се по њима види, да му ни љубав није ружама цветала. Ипак је у овом тешком времену имао добрих и пријатеља и другара. Као што је био на пр. Х. Јовановић, секретар барона Сине, који му је тада и доцније помагао, и Ђ. Поповић, пот. уредник *Данице*, који га је писмима тешио и на рад храбрио.

На *Првенчади* Ђуриној — Летоп. 1853 — познаје се одиста, да су првине песничке. Тешко би човек у њима назрео песника. У овом другом јеку песама, почетом 1855 г., опажа се песничка снага; али ни ове песме испрва не привлаче на се особите пажње поред песама Ј. С. Поповића, Ј. Јовановића, Ј. Илића, Љ. Ненадовића, Ст. Каћанског, с којима су у једно време и у једном листу излазиле. А није их много ни било — свега петнајестина. и то лирских мањих, за две године, 1855 и 1856. Ђура их је испевао више, али их је само оволико могао одабрати пријатељ његов Ђ. Поповић, преко кога их је слао у *Седмицу*. „ — Ако их за добре пронађете — пише му он — а ви их метите у *Седмицу*. Поправите што вам се не допадне, коме, пунетове и те друге ситнице, које ја не умет да уредим, уредите.“ По заосталим нештампаним песмама Ђуриним овога времена — које су се сачувале или у хартијама Ђуриним или код Ђ. Поповића — види се, да је Ђ. Поповић одбирао и савесно и зналачки.

При крају 1856 г., дође у Нови Сад. Некадашњи његови бечки другари били су скоро сви тамо; неки

при редакцији *Седмике* и *Дневника*. Нови Сад је био онда средиште српске интелигенције. Све је то мамило Ђуру, а и пријатељи га тамо позиваху, мислећи да ће му тамо за живот боље бити. У Н. Саду је Ђура сликао, певао, пио, љубав проводио и — није се навршила ни година дана, а изгубише наду за њега и његови пријатељи и он сам. На послетку га неки пријатељи саветоваху, да иде у калуђере; а други, да пређе у Србију, да тамо срећу потражи. Ђура оде најпре у Крушедол, да огледа тамо калуђерски живот, али тај живот не беше за њега — јер кад

Мантија зашустити неми цвркнут тига

Тих додиркај сам, чујеш бројаница . . .

И: Дође време!.. цветак, песма, чедо бело,

Шева, славуј, луга — лето их донело,

Дође вес'о пастир зелених ливада —

Аа' на двору тамо вечна туга влада.

— — — У одаји гамо боно момче вене

И на платно боје слаже растрвене —

— — — Сад му ваља поћи, да с' одрече света —

Тако пева он у песми *Искушеник*, у којој је сачувао спомен на овај час свога живота.

У пролеће 1857 дође у Београд с препорукама од новосадских пријатеља. На те препоруке добије — учитељство у Подгорцу, селу у окр. црноречком. Те године у мају пише: — „Школа је влажна и прокисује, тако да ме непрестано боли глава. А хлеба нема у селу, но качамак ме храни.“ На молбу буде исте године у августу премештен у Сумраковац, село истог округа. Одавде пише: — „предео је леп, баш испод пенџера мога тече Злот, а мало даље утиче у Тимок; село је у долини, окодо грдним планинама окружено.“ Имао је свега 4. ђака. Романтична тишина сумраковачка, дивља

лепота сеоске околине, што је потпуно хармонизовало с песничком жицом његовом — све је то било добро дошло после живота у Кикинди и Н. Саду као лек узрујаној души његовој. И он се овде одиста окрепио. Коло песама његових овога времена знатно се одваја од ранијих му песама. Овога су времена понајдешње песме његове: *Пут у Горњак, Ноћ у Горњаку, Вече, На ноћмићу, Шта ће у лепом врту.. Испушеник.*, а и много је више певао него пре и, у опште, више радио. У песмама овим има већ више прибраности, мисли су у њима ведрије, озбиљне и јуначке, покашто и елегичке и суморне, али чвршће, као и снага, којом су исказиване; и све су песме веће и дуже од пређашњих, и ако су још све лирске.

Али на брзо обузме Ђуру у селу суморност и туга. Почетком априла 1858 пошаље оставку на учитељство. Министар просвете му одговори, „да се строго своје дужности придржава“ до краја школске године. И Ђура послуша и остане у Сумраковцу до Петрова дне 1858. Тада му је било 25 година и био је сам. А доцније, кад је имао жену и 3—4 деце, остављао је одмах место, које му се није миљило, и не чекајући одговора на оставку. Али 1-ог јула те године већ није био више учитељ. Био је у Београду, без службе, без новаца, без рада. Цео јулије проведе кореспондујући са својим пријатељима о себи и тражећи рада. Хтео је ићи у Мајине у Бову Которску с неким поп Филипом, али немаде путнога трошка. Познаници му београдски бејаху збуњени ондашњим политичким приликама у Србији, а није их много ни имао. Још при крају 1857 г., кад је послао био једну песму у *Српске Новине*, писао му је уредник тих новина Милош Поповић, да дође у Београд, где ће код њега добити 240 талира годишње, да му буде преводник у редакцији, а поред тога да врши и експедицију и да му учи децу. Како је сад био у Београду, а без посла и без трошка, пријави се М. Поповићу.

Место плате добијао је храну, а само је учио децу. Али дуго нису били заједно. У Августу 1858 постане учитељ цртања у једној приватној женској школи у Београду. Плата му је била 6 дуката месечно, а морао је радити најпре 5, а после 7 сах. дневно. Тако га затеку и догађаји светоандрејске скупштине на измаку 1858 Песме његове у *Срб. Новинама* народној скупштини и старом кнезу Милошу одјекнуше по свем Српству, а особито по Србији. У једној од тих песама пева :

Букашин чека на милог сина —
 На правду Урош и домовина,
 Букашин шћаше за се да чује,
 Ал' Марко рече . . . На Урошу је!

Сад Марка нема ал' народ стоји,
 Ничије силе он се не боји — — —

Од народне скупштине доби за своје певање 10 дуката, а толико му послаше и грађани шабачки с једном адресом, у којој хвале његово одушевљење и „велики поетски дух“ његов. И то беше све. Он оста и даље све до августа 1860. г. приватни учитељ цртања. — Био је већ на гласу песник. Био је познат и као добар сликар. Од 1857 до 1860 у Подгорцу, Сумраковцу и Београду насликао је био до десетак већих слика, од којих неке престављају сцене у Србији од 1858 г. И поред свега гласа једва је зарађивао колико му је за живот требало, радећи по 7 сахата дневно као учитељ, осим другог рада. За то је певао тада :

Ја сам стена —
 О коју се злоба мори,
 Светска чуда и покори;
 Многи тежак облак, јака,
 Крш громова, огањ, клетва —

И сто чуда неба, земље
 Разбило се о менека
 Усамљена

Тада је ухватио клицу болести, од које је и умро
 Приповедао је својим пријатељима, да је још 1860 го-
 дине, у приватној женској школи код Шпачека, проп-
 љувао крв. За то је тада певао:

Смрт ми грозна, немилосна
 Са песницом коштуњавом,
 Злокобницом ока свога
 Умирућа часом прети . . .
 Чекај селе!
 Још не желим ја умрети!
 — — Ја сам стена, ал' крвава! . . .

У ово доба у литератури српској улазила је поезија у највећи јек. Али од самог књижевног рада, као ни данас још, нико није могао живети. За своје песме у *Седмици*, *Срб. новинама* и *Даници* Ђура је добијао врло мало, па и то више као пријатељску милост. Од сликарске зараде падало је још мање; а што је још горе, што га је веома болело — он сам није био задовољан својим сликарским знањем. Кајао се све више, што је пропустио године учења. „Само да ми је — писао је у ово време — 200 форината на годину, само за две године, одмах бих отишао у Нидерландску, ил' некуд тамо!“ Певање је своје још једнако сматрао као споредан рад; поносио се њиме, али није ни помишљао, да ће му оно име сачувати. За други какав рад није имао спреме. Патио се и сиротовао. А сиромаш човек с песничком нарављу чудна је тица у друштву. У Ђуриној души није могло бити мирно. Из дајека су му долазиле хвале, а из близа презор и посмех. Слављен песник и презрен сиромаш! Мека

природа клонула би од бола; бујна његова пламтела је гневом:

Ћутите, ћут'те : . . . с пером у руци
 Стек'о сам себи у роду глас ;
 С крвавом сабљом на бојној муци
 Бољи сам био — бољи од вас !

У ово време пише сам овако: „Кад сам сву наду у помоћ — — изгубио, писао сам оцу кући, као не би ли он помогао, да моје штудије даље продужим. Одговор мога оца од речи до речи овако гласи: „Ђуро! Луд си, пуст си! Нити ти ја помоћи могу, нити ми долази кући, не сад, него никад!“ А кад је августа 1860 постао учитељ основне школе у Пожаревцу, писао је: „Хеј, мој Ђоко!—Овде ћу се ја као учитељ сахранити. Још година, па ће се навршити време мога надања. После више нећу да се надам. Онда ћу као Наполеон рећи: „Нећу да идем са овог пустог острва!““

Од августа 1860 па до јуна 1861 молио је једнако преко писама своје новосадске пријатеље, да му помогну да продужи сликарске науке, и у њих се много уздао; а тада пише: „Уједанпут сам увидео, да је све пропало. Нестало је нада, нестале поуздања у срећу; а само једно уживање пусте слободе, која мени старом бећару у део падз, без осмеха и умиљатог погледа, мислим да је теже него и робија с верним пратиоцем Сутра идем с младом на венчање Она је кћи учитеља овдашњег, дакле нема никаквих пара ни мираза, до поштења и скромности“. На овом писму нема датума; а свадба је била 4-ог јунија 1861. И добри му се отац одсрди и дође на свадбу и, као дар првенцу своме на тај дан, обећа му 20 форината у помоћ месечно, да опет учи сликарство. Раздраган Ђура реши се одмах да иде у Беч, и то са женом, и пише пријатељима да му додаду помоћи. „А

нећед' нико — вели — да ми помогне, Бога ми, ма од глади скапао, хоћу да идем“

10 септембра 1861 крене се са женом у Беч, весела срца, без дуга, али готово и без гроша у џепу — само са два обећања, од свога оца и од свога пријатеља Ђ. Поповића. Уз пут сврати очевој кући и добије путни трошак и обећану помоћ. 16. септ. стигне у Беч, а мало за тим стигне и прва пријатељска помоћ. Ђура јој се одзове узбуђеном захвалношћу, обећавши „колико толико“ одуживати то радом у *Даници*, листу свога пријатеља

Чим дође у Беч, упише се у сликарску академију, у одсек историски (im Fache der Historienmalerei). Сад је био најпажљивији и најуреднији ученик. У школи је био по вас дан, а у вече је читао књиге, које је из једне приватне библиотеке узимао., Истина — вели — да још не знам као што треба ни бирати, али само кад сам се докопао књига, а оно друго ће и само доћи.“ Поред тога је певао, ведрије и више него икад. Осим помоћи очеве и пријатељске зарађивао је још и сликањем. Стари пријатељ његов Харитон Јовановић, који тада бејаше у Бечу, обећа му наћи добра купца свакој слици, коју изради. Живео је оскудно, али срећно и задовољно. У писмима својим, кад нема новчане невоље — једина невоља, на коју се тада тужио — ћерета врло много, весело, безбрижно, безазлено; светује свога пријатеља и одмах га моли да му за то опрости; често критикује, али вазда љубазно и благо; хвали се својом вредноћом, својом срећом., Жени се — вели своме пријатељу — паk ћеш бити задовољнији и срећнији“ и учи га како да се жени, па да буде срећан. Тада је певао:

Поток жубори, шума шумори,
А срце дркће к'о врти клас
— — А славуј пева, шева припева

Рајског певања најлепши пој —
 Јеси ли срећан? питао сам се.
 Срећан сам, срећан! . . О Боже мој!

Одиста је ово срећна година песникова живота. Ко му је читао песме овога времена, не знајући му историје живота, морао се задивети тој питомој долини духа његова усред горостасних дивљих планина и љутих кршева. Кад је после неког времена, пошто је у Беч дошао, одвео жену очевој кући и сам се у Беч вратио, обитио је растањак свој венцем најлепших љубавних песама (*Љубав*). А круна ове његове срећне године беше, кад му од куће стиже глас, да је добио сина

Црне веће, црне очи,
 А не чујеш плач;
 А када би заплакало,
 За шарен би мач . . .
 — — Е тако је српско дете
 Бре, Турчине, бре? — —

тако је певао од милости сину, кога још не беше видео.

Од 1860 г. почео је писати и епске песме и приповетке. 1862 г. одушевљен за рад, латио се најтежега поетскога посла — драме Тада је написао прву своју драму *Сеоба Србаља*. Ове је године написао и 2—3 приповетке, велики број лирских песама и најзнатније своје епске песме: *Мученицу*, *Братоубицу*, *Невесту Пизланина Баје*, *Барјактаровиће*. Ово је најплоднија година песникова живота.

У Бечу је био Ђура до јулија 1862 године; а тада га остави за свагда. Свакојако га је ова година унапредила и у сликарском и у песничком раду. Његови другари сликари веле, да се овом годином учења није много помогао. Али то стоји да је на крају ове године он сам

потпуно сазнао свој положај. Увидео је, да је пропустио прави моменат за учење. Није имао средстава за даље школовање. Ушао је већ био у године, у којима се никака наука не почиње из основа; а њему је требало у његовој сликарској радњи много што шта из основа почети. Код куће га је чекала жена и дете и тиха кућевна срећа; а у души му није било онако очајно као пре, те да се на немогућности решава . . . Ведром душом остави Беч и дође у Нови Сад, да са онолико знања и и среће, колико му судбина даде, кући кућу и тече славу у јавном раду. Огласи у новинама, да се као сликар настанио у Новом Саду и да ће по наруџбини израђивати слике историске. Срећна је била радња с почетка. Др. Ј. Андрејевић и Ј. Ђорђевић заузму се, те му *Сеоба Срба* од *Матице* буде примљена и награђена са 100 дуката. Слике израђене у Бечу прода врло добро, а бејаше доста и наруџбина. Зарађујући тако добро у почетку, није имао новчане невоље, па му је претицало и за веселу дружину, које је онда у Новом Саду довољно било. Тако му се у неколико понове бечки дани од 1851 и 1852 године. Он није умео никад штедити; а мало по мало понестане рада, а домаће потребе притегну и — он се нађе опет на старом путу. За то у мају 1863 остави Нови Сад и пређе опет у Србију, да у њој за свагда остане. Исте године у августу постане учитељ основне школе у Пожаревцу, а у октобру учитељ цртања у гимназији крагујевачкој са 300 талира годишње плате.

Живот у малој вароши — тако звани „паланачки“ живот — није никакo за уметника. Особито су чудна маловарoшка друштва младих народа, нових држава — ни патријархална ни цивилизована, ни идилична ни по-кварена, нека средина, за коју се може рећи свашта. само не „златна.“ У такој средини сваки духом виши

човек, а нарочито песник, ако је здравог телесног састава, постаје — сатирик. Најлепши нам пример за то даје стара Абдера са својим Демокритом. Али нам овај пример и то показује, да се сатира у таким друштвима најмање трпи. Најнетолерантнији је према сатири онај, који је најсмешнији. А тешко сатирику, ако је сиромах! У такој је средини живео сиромашни песник Ђура пре осамнајест година. Успомене своје овога времена изнео је у својим сатиричним приповеткама *Чича Тима*, *Комадић швајцарског сира* и т. д. Борба, за њега непробитачна, морала се заметнути; а да буде љућа и жешћа, придошла је још и једна црта нарави његове — нека чврста, јогунаста самовоља. Ако си му је победио, он је постајао смешан и мек за жаљење; ако је она победила, постајао је често ђудљив и охол. У једном писму исповеда се сам овако: „Ја сам увидео, да не могу никад до оног уважања доћи, које бих може бити желео или заслужно, — не знам због чега, али све држим да је са моје нарави, која је доста нехармонично у мене смештена: ја не могу бити солидан, но или развратац, или пак понизан мекушац, да ми је и самом гадно. Видео сам, да су ме и пријатељи и други људи више уважавали и љубили, кад сам од њих удаљено живео. А и ја сам водем некако међу непознатима, међу људима, који нити знају шта је на мени добра, ни шта је зла: дођем у друштво — нико ме и не примети, отидем ли — такође; а то је таман за мене. Јер кад ме ко хвали и уздиже, морам признати да се занесем; ако ме пак вређа и задиркује, такођер се у љутини заносим.“

Ђура се стане свађати и мразити с људма. И бујно вредо дубоких лирских осећања тргне и уступи место оштрој сатири свакидашње борбе. Од 1863 до 1865 испевао је свега две песме: *Причест* и једну малу лирску у којој грми:

На колена! . . Богу се молите,
 Да оглуви и човек и Бог,
 Несретници! та чуће вас Бог!

А и како би могао певати? Био је облагиван, оптуживан, премештан са службом, кажњиван, истериван из службе; а породица му је постајала све већа и сиромаштво све теже. Ево у кратко његове службене каријере. 1865 г. постављен је био од учитеља цртаћа у крагујевачкој гимназији за учитеља основне школе X (најниже) класе у селу Сабанти, окр. јагодинског. 1866 премештен одатле за учитеља исте класе у Пожеревац, по молби. 1868 премештен за казну с истом класом (100 тал. плате годишње) и још као привремени учитељ у Рачу окр. крагујевачког. Ту се свади са среским начелником, који га осуди на затвор и тужи министру. 1869 буде постављен за привременог учитеља краснописа и цртаћа у јагодинској гимназијској реалци. Тада је хтео, да живи само од књижевног рада и тражио је дозвољење да издаје књижеван лист — *Шумадију*, али га није добио. 1871 буде отпуштен из службе „због непристојног владања.“ Годину дана проведе мучан живот у Јагодини живећи само од свога сликарског рада, печачећи често ради посла по најгорем снегу од Јагодине до Ћуприје, од Ћуприје до Параћина, од манастира до манастира. Тек 1872 г. прекине низ страдања његових једна моћна рука, која га је од тада све до смрти добротворно помагала и штитила. 17 новембра 1872 добије службу коректора државне штампарије с платом од 250 талира годишње. 1873 г. буде му повишена ова плата на 300 талира, а после два месеца на 400 талира. У том звању и с том платом је и умро. Последње унапређење било му је у томе, што му се ово звање, дотле неуказно, начинило указно и тиме му се породици осигурала пензија после

смрти његове. Ово последње унапређење, колико је благодетно било за његову породицу, пало му је врло тешко; јер, по закону о пензијама чиновничких породица, добивши указно звање после четрдесете године, морао је да уложи одмах у пензијони фонд велику новчану суму, од прилике половину своје годишње плате. А он је био вазда сиромаш и имао је доста и дугова и подужница. Ипак је радо пристао и 1876 г., на две године пред смрт, постао је указни чиновник.

До 1862 г. било је Ђури сликарство прво, а поезија друго; од 1862 постала му је поезија прво, а сликарство друго. Али после плодне 1862 године настаје у поезији његовој повећа, скоро трогодишња, пауза. Дошавши у Сабанту у другој половини 1865 г., пропевао је опет. Занимљиво је, како је на њега благотворно утицала чиста сеоска природа и самоћа. Најлепше и најнежније лирске песме његове испеване су Подгорцу, Сумраковцу и Сабанти. У доцније време није се никад хвалио својим живовањем у Крагујевцу, Пожареvcу и Јагодини, а врло је често причао како је у Сабанти пријатно и спокојно проживео. Одатле се не би ни премештао, да га није притерала сиротиња и молба женина, којој је била додијала сеоска самоћа, да се премести у Пожаревац, где му је таст живео. „А мени је — причаше — било врло добро. До школе само црква, а наоколо на далеко ништа друго до сама липа — са чега се то место и зове Липар — околина лепз и романтична; сељаци добри, љубазни и гостопримни — они су мени волели, и ја сам њих волео. Ишао сам и по селима у околини, и свуда тако исто.“ Ни у Подгорцу ни у Сумраковцу ни у Сабанти није се завађао с људима. И песме, које је певао у овој околини, дубље су осећањем, нежније изразом, без јеткости и сатиричне жаоке. Оне су прави преставници песничког дара његова. По њима треба о њему судити. По

њима видимо, шта нам је он могао бити — да је среће било. Особито су лепе две лирске песме, које је испевао у Сабанти 1866. Ја ћу им пропричати генезу онако, како је мени сам песник причао.

Једна се песма зове *На Липару* . . . Била је красна мајска ноћ, осута звездама, обасјана месечином. Ђура је лежао у авлији школској на трави. Био је сам — сви су му у кући спавали. Тих поветарац доносио му је мирис од липа и цвећа и хладио му вреле груди. Све је било чаробно, мило, и он је осећао сласт од те милине — и опет му је било на срцу тако тешко, да је хтео плакати. Нису то била осећања, која чине успомене путем рефлекса, већ су се сакупила била непосредно сама осећања од успомена без успомена. Већ је било близу по ноћи. . . Тада уједанпут запевају славуји из оближњег гаја. А песниково се срце отвори и у боном миљу удеси овај дует са славујима.

Јесте ли ми род, сирочићи мали?
 Ил' су и вас, можда, једи отровали?
 Или вас је, слабе, прогонио свет;
 Па дођосте само, да, кад људе знамо —
 Да се и ми мало боље уп знамо
 У двопесву тужном певајући сет . . .

Ми смо мале,
 Ал' смо знале,
 Да нас неће
 Нико штети,
 Нико смети
 Тако волети
 Као ти —
 Ђију ћи!

Моје тате лепе, једини другари,
 У новоме стану познаници стари,

Срце вам је добро, песма вам је
 Али моје срце, али моје груди
 Леденом су злобом разбијали људи
 Па се место срца ухватио лед.

С белом булом,
 Са зумбулом
 Шарен — рајем.
 Рајским мајем,
 Цвећем, миром,
 Са лепиром,
 Летимо ти ми
 Срца топити —
 Ђију ћи!

Моје тике мале, јадни сиротани!
 Прошли су ме давно моји лепп дани,
 Увело је цвеће, одбег'о ме мај;
 А на души оста, к'о скрхана биљка,
 Ил' к'о тужан мирис увела босиљка
 Једна тешка рана, тежак уздисај.

Друга се песма зове *Поноћ* . . . У глуво доба ноћи
 песник је будан у својој соби. Мисли су му растерале
 сан. Али то није права будноћа. То је неко чудно стање,
 у коме уморена телесна машина одиста спава, нити је
 воља кадра да је подигне и покрене, али мисли бујно
 струје и распињу се, као да би хтеле разбити свој те-
 лесни ковчег. У један мах се учини песнику, као да
 чује нешто. Све је иначе мртво све мирује, — само се
 тај један шум привлачи

По тамном крилу неме поноћи,
 Ко грдан талас један једини
 Да се по морској ваља пучини —
 Лагано хуји — к'о да умире,
 Ил' да из црне земље извире

Шта је то? пита се песник. Можда то дуси земљи зборе? Или земља сама себе куне? Или небо бежи да не чује клетву његову? . . Све је ближе. Да л' је то тихи ход поноћи? „Ни ваздух тако тихо не гази.“ Да није љубав?. Злоба?

Можда се краде, да нам попије

И ову једну чашу радости. . .

„Врата шкринуше.“ Ко је.... Једина безмерна, бескорисна, беспритворна љубав, коју је песник у животу зазнао — мајка песникова долази с оног света, да види сина —

О душе! О мила сени

О мајко моја! о благо мени!

Много је дана, много година,

Много је горких било истина;

Много ми пута дркташе груди,

Много ми срце цепенало људи.

Много сам кај'о, много грешно

И хладном смрћу себе тешио.

Многу сам горку чашу попио,

Многи сам комад сузом топио —

О мајко, мајко, о мила сени!

Од кад те, мајко, нисам видео,

Никака добра нисам видео

Ил' можда мислиш: „Та добро му је,

Кад оно тихо ткање не чује,

Што паук везе жицом тананом

Над оним нашим прним таваном —

Међу људма си, међу ближњима“.

Ал' зло је, мајко, бити међ њима — —

Такав је био вратак поноћни сан паћеног песника.

Од 1866 године испевао је врло мало лирских песама, тако, да ће једно на друго бити једва по три пес-

ме на годину. И што има лирских песама после те године — а има их и врло лепих — ни једна се не може испоредити с овим песмама и песмама његовим од 1857 и 1858. А, као што ћемо видети, ове се доцније песме и мислима доста разликују од ранијих.

Још 1863 био је начинио план за друго своје дело драмско, трагедију *Јелисавету*, коју је у први мах хтео да назове *Последњи Пројезићи*. Рад на тој трагедији прекидоше му нешто неприлике у животу тога времена, а нешто доста опора критика, која се зачу с једне стране на његово прво драмско дело *Сеобу Србаља*. Али је 1868 године била *Јелисавета* готова и предата *Фонду Коларчеву*. У октобру 1868 године књижевни одбор тога фонда врати дело писцу, што не нађе да заслужије, да га фонд награди. Онда га Бура изда исте године сам. Занимљиво је видети у писмима његовим, како се, пре него што је почео писати ову најбољу своју трагедију, дуго време живо договарао с ученијим својим пријатељима о плану, о карактеру својих јунака, о самој изрази и т. д.

Кад је готово био пресахнуо извор лирске поезије Бурине и кад се чинило да је уопште малаксала песничка снага његова, онда се у један пут показа та снага у свој пређашњој лепоти својој и потече бујним бистрим вредом — приповедака. Од 1874 до 1878 — све до смрти — приповетка му је била главни рад песнички. Тих последњих пет година песниковог живота јесу године ведро, неуморна рада. Последњи мах крила песничких не уступа, готово ни брзином ни лепотом млађаноме лету. У свим књижевним листовима и алманасима овога времена било је његових приповедака — у *Отаџбини*, *Јазору*, *Спиској Зори*, *Србадији*, *Орлу*, *Соколу*, *Ратнику* — а поред тога је сам у свештицама издавао по неколико својих старих

приповедака, додајући им и по коју нову пре нештам-
пану. И још би плоднија била његова радња, да му нису
сметале и таке прилике, које бих волео не помињати,
али које не могу прећутати. Нема сумње да је и награда
за рад књижевни, која је у нас у неколико регулисана
тек од десетак година, потпомогла продуктивност Ђу-
рину последњих година. Али ево како је било с том на-
градом код њега. Било је уредника, који су му казали:
платиће ти се од табака толико и толико, али да напи-
шеш приповетку од толико и толико листа, — већу не.
Да је Ђура био богат, можда не би ни узимао на ум тих
речи. Али су му оне у његовој сиротињи биле грче од
чемера: осећао је, да то, што се зове књижевна награда,
није захвалан дар песнику у новцу место старинског
лаврова венца, већ да му њоме хладни купац срце на
драм купује. Било је уредника, који су му послану при-
поветку враћали, пишући му: како им је жао, што тако
депа приповетка неће изићи у њихову листу; али је не
могу штампати, јер је не могу наградити, пошто су већ
исцрпили буџет за то, наградивши приповетку Јашину и
т. д., па га упућују другом уреднику. У оскудици Ђура
је и то чинио — слао је приповетку и другом уреднику
па је и од другога добијао такав исти одговор. И то се
све догађало, не пре 20—30 година него, од 1875 до
1878. И опет су за то у том времену ницали сваки дан
нови књиж. листови, да чине конкуренцију старим и да
обећавају златна брда и писцима и читаоцима. А поред
онаких писама има у посмртној Ђуриној архиви и ова-
ких од истих уредника: господине Ђуро, молимо вас,
немојте заборављати нашега листа, него пошљите и нама
коју од ваших дивних приповедака . . . Литература
наша последњих година много личи на вашар, на коме
има доста вике и граје, доста света, доста пазара, али
мало добра еспапа и солидна рада.

Неке лирске песме Ђурине преведене су на руски језик. Превео их је, чини ми се, пок. О. Милер. Приповетке, су му, колико ја знам превођене на францески, чешки и талијански. На францески преводио их је још 1875 Шарл Арен, проф. франц. језика и књижевности у вел. школи у Београду, на талијански превео је приповетку *Рањеник* Марко Јов. Цар из Херцег-Новога у млетачки лист *Il Movimento*; на чешки у лист *Slavia* превео је приповетку *Чича Тима* неки Венцел Пок.

Последње песме Ђурине штампане су у *Стражи*, а последње веће дело његово беше *Станоје Главаш*, трећа и последња његова трагедија. Није доживео, да га поправи и за штампу приреди. Престављено је у Београду неколико недеља пред смрт његову. Он је био на представи. У хартијама његовим има започето а недовршено писмо једној глумици, која је у *Станоју Главашу* представљала једну од главних улога, у коме се види да је хтео да захвали на доброј игри.

Од 1857 године живео је Ђура једнако у Србији, изузевши неко време живљења у Бечу и Новом Саду. И у тој земљи, у којој му је можда дедовина била, у којој је за толико време свога живовања стекао доста и пријатеља и хвалилаца и поштовалаца, којој је опевао и прославио све знатније савремене догађаје и покрете народне, био је, по сили закона, тринајест година — странац. Тек 30 марта 1870 године постао је тако звани „прирођени сажитељ српски“, т. ј. постао је поданик српске државе. Ђура се слабо разумевао у законодавству. Он је знао, да је Србин и да је дошао међу Србе; а за друго није марио. Али од 1866 године почну му говорити пријатељи, да му, по уверавању „надлежних“, много смета унапређењу у служби државној то, што није српски поданик. Тада Ђура увиди, да и то јест нешто и затражи поданство најпростијим путем. Али нису биле испуњене

све формалности (Ђура их сам не би умео никад ни испунити) и око њих се проведе четири године.

Од 1872 почео је спокојније живети. 1873 издао је скупљене своје дотадашње лирске и епске песме и посветио их добротвору своме „Кнезу Српском Милану М. Обреновићу IV.“ У посвети жалостиво прича, како му је дотле било

. . . Ах, све ми оде, све ме остави!
 Не беше за ме руке помоћне —
 Једино само тице поноћне
 Шаптаху тужно крили гарави:
 » — У свету браде нема љубави!»

А од како се — вели — добротворно срце „из палата сјајних подиже, да јаде људске на извиру“ упозна да „утеши боног, бедног избави“ —

Од онда неста вере дивије,
 Као да нема више љубави.
 Ох, има, има наша Светлости
 — — Има љубави има милости!

Али баш онда, кад се чинило да му је дошао крај патњама, био му се примакао и крај животу. Као што тешки рањеници на пољу жуде сахатима и данима најсиловитијом жудњом за капљу воде, па кад је окусе сврше и с мукама и с животом, — тако је и Ђурин живот у борби с невољом само дотле показивао отпорне снаге давно захваћеној бољци, док је невоље било. Од 1874 године чешће је пљубао крв и боловао, особито с пролећа; али никад није хтео лећи у постељу. Дешавало се често: седимо у друштву и разговарамо, а он се нешто уозбиљно. Питамо га шта му је; а он извади крпаву мараму из џепа и у исти мах се накашље и ис-

пљује крв. Једном га тако угледа један пријатељ његов лекар у Београду, па му упрепаштено повиче: иди, несретниче, кући па лежи и мируј. А он му осмехнувши се одговори: „Тако ја, мој докторе, биће скоро двадесет година.“ Па онда дода веселије: А „мислим тако још једно двадесет година.“ Сећам се толико, да му доктор никако није хтео веровати, да му се то од толико година понавља. А он би у такој прилици увек остао у друштву до краја — само би турио по пуну шаку соли у уста. Тај му је речепат још давно неко казао; и хвалио се, да му увек помаже.

Још с пролећа 1878 године почну га ноге најпре болети па онда отицати. Тако су му биле отеке, да је једва ишао. Ипак је био весео и ведар. Али је тада први пут упитао лекара за савет. И послушао је што му је речено и лечио се. Живео је врло уредно. Преко лета ове године било му је врло добро. Кад је настала јесен видело се, да је болан, и ако се није ништа тужио. Био је сасвим променио нарав: сама благост и мекога. Пријатеље његове текнуло је у срце, чим су га таког видели. Водећи би да им је остао стари Ђура, који је у злој вољи свакога шибao а у доброј вољи свакога задиркивао. Но он пије о смрти ни мислио. На молбу новосадских пријатеља, који су онда били почели штампати у *Јавору* слике и биографије књижевника српских и у опште знатних Срба, да пошаље своју слику и биографске податке, одговорио је, да ће то учинити после неколико година. Снажна његова природа можда би га одиста још за коју годину одржала. Али се ове године десило нешто, што му је смрт убрзало. Знаменита за српски народ 1876 година раздрагала га је силно и ако је већ био доста болан. Из његова се пера изли читав низ одушевљених песама: ратне слике, поздрав народној војсци, бојне песме, поздрав браћи Русима и т. д. 6 августа 1876 добије „објаву“, да може ићи

у стан дринској војсци, да види бојиште српске слободе. Неко време проведе у српском стану, па се онда врати кући. После примирја и мира написао је, у низу ратних песама и приповедака, и приповетку *Раненик*. У тој приповеци је насликао кратким али оштрим потезима тамне и светле стране дринског бојишта, како су се њему учиниле. У тој слици је била тамним бојама насликана главна личност дринске војске. Приповедач буде оптужен за увреду штампом и осуђен на неколико дана затвора. Процес га је овај јако потресао. Никад дотле можда није био пред судом. Узео је био и адвоката. И ако је казна била врло малена, ипак га је силно тиштада. Толико је био потресен и уплашен, да се није хтео жалити вишем суду противу пресуде првога суда. Али казне није издржао. После те пресуде нагло се разболео и умро некажњен. Хитајући у суд на дан претреса и јурећи да изђе свога адвоката, озноји се и озебе, и од тога дана му позли. Није дуго у постељи боловао. Изненадио је смрћу своје пријатеље. Док год није издахнуо, походио га је и лечио га пријатељ му и друг из младости Јован Јовановић, песник. Умро је 16 новембра 1878 године у 60 сахата ујутру.

Ђура је био лепа, осредњег раста, а крепка, снажна састава. Лице му је било правилно, округло, средње величине; чело умерено високо; нос прав; бркови густе, повећи, пали, а брада умерено дуга, густа; коса црна и обрве, а брада и бркови нариђи; очи граорасто-зелене, а поглед пун осећања; стас прав; кретање тихо, поуздано, слободно; врат вратак; мишићи развијени, чврсти; лице румено мирно; пуноћа вазда умерена. Говор му је био тих и мелодичан баритон. Кад је био ведар и миран, говорио

је тихо и развлачећи; а при сваком узбуђењу замуцкивао је, употребљујући сваки час узречицу *знаш* (тако акцентујући) *овај*. Никад није био расејан, меланхоличан или сентименталан. Обично је био озбиљан, миран, суморан; а из тог обичног расположења о час је могао планути гневом или српбом, постати једак или зловољан, ударити у смех и шаду, прећи у кавгу и бој, — али готово никад у тугу. То најслабије и најмекше, али можда и најлепше, људско осећање чувао је само за себе — да ужива њиме кад га нико не види; али га у друштву нико није видео тужна. Осећање, које је толико пута дивно испевао, мрзио је кад се јавно показивало; мрзио је меке људе, који су се у друштву растуживали, и није волео да се говори ни о тужним песмама његовим. Тужан разговор у друштву стао би одмах пародирати; а кад би такав разговор повео човек, кога је он штовао и волео, слушао би донекле, па би онда устао и казао с Богом, ако се не би брзо свршио или ако би био све тужнији. Могао се смејати слатко као дете; а смејао се и кад би кога задиркивао, или кад би га ко задиркиво — само онда не сасвим гласно. Кад би се јетко осмехнуо, подигла би му се више доња усна, која му је и иначе била мало подигнута, и после таког осмеха кадар је био одмах приметити кавгу.

У непознату друштву, и на званичним и обичајним забавицама, био је стидљив и ћутљив; а у доброј дружини врло разговоран и пријатан. Разговор му је био пун духа и досетницама о чему говорио, милина га је било увек слушати. Али му се ведра шала за час могла окренути у мислиту сатиру; и онда тешко околина, ако је ма чим могла пружити електричне варице њене. — Волео је музику; особито песму, и у веселу друштву — које је радо шокодирио, — могао би кашто тихо кад би се певали, али сам није певао и смејао се свом музичком дару.

Пред пријатељима и у добру друштву никад се није хвалио. Али пред људима поношљивим, пред људима сујетним а с манама, пред људима, који су га омаловажним, исмевали и гонили — пред људима, које није волео, био је вазда охол. Отуда су о њему једно мислили његови пријатељи, а друго други. — Мало је било људи, које је волео и штовао; али је ту малину волео и штовао тако, да га нико није могао у том потрести. Људе од рада, људе добре и поштене особито је штовао; али се није дружио с њима, ако поред тога нису још били чиме налик на њега. Није волео бити у друштву врло финих људи, великих клицоша, лакоумника себичњака и мудрица. Добар пријатељ му је могао на леп начин, или у шали, рећи што је хтео; али на укочене мудричке савете мрзио је као на ђавола.

Штедити није умео. Док је млађи био — прича један његов друг — што је данас имао, то је све са својом браћом потрошио, на сутра како било. Такав је био и у доцнијим годинама. За то је био вазда сиромаш. А свет је говорио, да је лакоуман, да је немаран према својој породици и т. д. Немаран према својој породици није био. Али то је истина, да пред друштвом, које је волео, није умео крити новац и да није умео ни мало рачунати. Ни то није умео: бринути се само о себи и о својој породици. Пристајао је за сваким напредним народним и друштвеним покретом тако искрено, да никад није помишљао хоће ли због тога гладовати са својом породицом; а кад би му се то десило, сносио би мушки и ништа му не би било мрзније, него кад би га ко корео што није себе гледао. Одарен је био крепким хумором и сатиром и тим је оружјем тукао своју невољу пред светом. Овај свој дар изнео је мало у својим лирским песмама, много више у приповеци, а највише у живој речи. Има људи, који емају ни мрве овога дара, па га не разумеју; има их,

који га имају врло мало, па му завиде; а има их, који су брзи на суђењу, који гледају све површно, које мрзи или који нису кадри да загледају дубоко у појаве нарави људске. Свима се овим људима чињаше Ђура још више немаран и неосетљив, кад га слушаху како говори сам о својој nevoљи. А он им је давао богате грађе за тако мишљење. Једном га световаше један познаник, да бар своју лецу добро васпита, да се не пате; а он му, смешећи се, одговори; „А ко ће торбе носити с пароброда? Зар овом свету не треба амала?“ А како му је у души било, кад је то говорио, знаће само они, који су га истински познавали.

У овом свету не може се ни замислити човек без мана. И Ђура је имао мана. Пре него што сам се упознао с њиме, слушао сам доста о једној његовој мани, о једној наклоности, о којој га нисам чуо никад да похвално говори о којој је врло мало и певао, а једном овако :

Пијем пијем . . . ал' у пићу
Још се никад не осмехну —
Као да је рујним вином
Бог полио хладну стену.

Посрне л' ми кад кад нога,
Дружина се луда смије —
Ал' се брзо смеха трза,
К'о од јада љуте змије — — —

И познао сам се с њиме и видео сам ту ману. Она је код њега била мања него код многих обичних људи код којих се никако не прича. Нарав је његова била ведра и тиха, али непритворна и осетљива. Није умео чувати тајне ни своје ни туђе; а готов је био ударити у мах

на оно, што му се чинило да не ваља. Патње у животу и сиротиња научише га, да устеже своје срце и свој језик; али једна чаша више ослобођавала би их обоје. Тада је чинио грехе, које би и без тога чинио да није био паћеник и сиромах — реч му је тада кидисавала на све, што му је срце говорило да не ваља. Да није био сиромах, нападао би на људске грехе, а не на сићушне грешнике, и у том боју не би уступао, као што је често морао уступати. Кад би наишао после једне чаше више на таког грешника, одмах би се осула његова љута сатира; и тада код њега није било другог изласка, него — поразити или бити поражен. Ако би се нападнути жестоко одупро, ма и на штету његову, он би прекидао бој поштујући противника који се тако брани и држећи да је његов напад био или мало неуместан или претеран. Победивши био би оход, али би често и прекидао бој у најлепши час. Једном је седео до неко доба ноћи и веселио се с два друга. Један је од њих био официр. У разговору почне задиркивати онога другог. Дође до крупних речи; и онај устане и оде из друштва. Оставе сам Ђура с официром и мало после пођу обојица кући. Ево како о томе он сам прича у „изјашњењу,“ које је после дао због овог догађаја: „У путу се препирасмо. Он ми свом својом речитошћу доказиваше, да сам луд . . . и на послетку да је његов земљак (онај други друг) имао право, што је рекао, да смо ми . . . бастарди. Кад сам га на то опсовао, он ме најпре позове својој кући на дуел; и кад ја не хтедох, почне ме вући за рукав; а кад ја ни онда не хтедох, називаше ме бабом, лолом и део мој са јунаштва поносни народ грђаше. Ја сам био без оружја — ни прутућа не имађах при себи; али не могах отрпети поругу. — Удри! рекох ја — Он направи сву параду, што је при дуелу нужна, и голом сабљом јурне на мене без оружја . . . Трипут ме је ударио и

на десној руди ми је просекао капут и месо скоро до костију. Ја без сваке параде, која је при дуелу неопходно нужна, голим рукама дочекам г. Ј. Ш. . . . оборим га у неку брљу, отнем му сабљу, али му не хтедох никака зла чинити, викнем патролу и сасвим великодушно, као што Србину а не бастарду приличи, на очи глед патроле, предам му у руке сабљу. Шта више, знајући да ће ујутру на параду морати, позовем га мојој кући да се умије и очисти — али он не хте понуду моју примити.“

Хумор његов, који му у приповеци блиста понегде класичном лепотом, претварао му се у дружевном животу врло често у задиркивање, особито при чаши вина. Тада је било право јунаштво приступити његову друштву. То није било обично задиркивање, коме се на обичан начин може доскочити, већ бујно, неуморно, а пуно духа. Задиркујући друге није ни себе штедно; за то му је још теже било доскочити. И за то су тада обилазили далеко око њега и они, који су га иначе волели, ако су се само бојали да им се каба мана не додирне. За то су у последње време у таким приликама другови његови били младе небојше, махом ђаци, који су га волели и кад их је дирао и које је он волео!

Веома му је тешко било показивати се друкчији него што је. Волео је, да му се виде и мане, него да ради по савету и упуштима. Чини ми се, да је то била у суштини жудња за потпуном самосталношћу; а с поља је наликовала на поноситос, сујету, или на јогунство и самовољу. Волео је да му се виде и мане, само да му се не вазују јер их је он сам осећао. Ко би га овде дарнуо, дарнуо би га у живац. Како није био срећан да се у свом раду тако образује, да буде потпуно самосталан, болело га је кад би му се рад ма најмање покудио или поправљао. Примедбу, ако се тицала каке ситнице, није хтео готово никад примити. Један пут је рекао мени, кад сам му предлагао

да неке стихове поправи: „Е знаш, тако би можда лепше било, али то онда не би било моје — — нека остане овако како сам ја казао“ Али ако се примедба тичала целог каквог рада његовог, и ако је он у себи признао да је она ма у чем умесна, онда је тај свој рад — одмах кварио и цепао, ма било у њему иначе Бог зна колико лепоте. Јов. Ђорђевић ми је причао, да је код њега 1862. г. у Н. Саду видео једну слику историску у пола израђену. Неко ће рећи, да би група лица могла бити боља — така и така. Ђура саслуша, поћути мало, па онда премаже сву слику. Била је — вели Ј. Ђорђевић — у тој групи једна особито лепа глава, па га замолим да бар њу не дира; а он ми јетко смећећи се одговори: начинићу ја таквих истих глава колико хоћеш. А Нов. Радонић вели: „ — ако је когод најмању каку погрешку или недостатак на његовом послу приметио, тога је тако јако коснуло, да је с места целу ствар ножем исекао; те тако, који су му нарав познавали, чували су се ђаволски од немилых примедба, знајући да ће тим уништити један душевни прозвод, који при свим својим манама увек има своје историско-уметничке вредности“.

Због ових мана Ђуру су, док је био жив, многи корили и мислили, да су му оне у животу насмеле. И сад их још има, који тако мисле. Истина је свакојако, да су му ове мане намножиле и увећале патње у животу; али само због њих, одиста, он не би био патник. Колико има људи, који су много срећније пролазили и који много срећније пролазе у свету поред много више и већих мана! . . . А и ово је истина: човеку се помињу, броје и рачунају мане само онда, ако у борби животној буде побеђен; остане ли победник, онда му се мане или никако не помињу, или му се још додају слави, да је умноже. Још је јакovan спомен Ђурин, још живе многи,

који су га за живота унижавали, који су му завидели, које је он ошипуо који пут бичем сатире своје, који га памте у часовима слабости његових или својих, који су га гледали сиромашна и јадно одевена..; али ће, можда, доћи време, кад ће се и о манама његовим причати онако исто пријатно, као и о пустоћама Бајроновим, о мизантропизму Русо-овом. особењаштву Кантову и т. д. А можда би оне мане Ђурине много блаже биле, да су му биле срећније прилике у животу. Можда се све нису ни развиле из природе његове, већ му их живот на њу накадамио. Занимљиво је ово, што ми је причао песник наш Јов. Јовановић о свом познанству с Ђуром у Бечу око 1852. Једног дана — прича он — рече ми друштво: добили смо још једног друга. — Где је? — Ено га! То је било у једној гостионици, где смо се обично састајали. Погледам: младић миран, смеран к'о девојка, ћутљив, збуњен. Не допаде ми се и упитам: ко је то? То је наш „пиктор“ — рекоше ми. Тако су звали Ђуру. Али сам га — вели — после заволео. Седели смо у једном стану и живели као браћа. С нама је свакад био и за све је био неискazan друг — само није могао с нама да пије. Кад би га силом терали да више пије, молио би нас, молио, да га не терамо; а кад му то не би помогло, пио би, али кроз плач.... Био је прво дете у имућна оца, маза дедова и мајчина, љубичме природе. До десете године живот му је био игра и мажење. После се одвојио од свега тога и дошао у туђ свет, да се учи. И најсавршеније школе имају — само један начин, један пут учења, којим улевају знање у стотине најразличнијих глава. За које тај начин најбоље пристане, зову се најбољи ђаци. Али најбољи ђаци нису у животу увек и најумнији људи, а, обично, нису најбољи људи. Ако још поделимо таленте људске на уметничке и знаствене — а ту нам деобу живот сваки час показује —

онда можемо поуздано рећи, да ће ретко кад ове обичне школе, намењене поглавито знанственом образовању, годити уметничким талентима. Па старинске школе, по 140 ђака у једном разреду и педантни учитељи. Ко се год сећа „учења на памет“, неће му бити мила успомена. Па онда оно јогунасто, које доноси на свет свака крепка природа и која се показује после неуспеха. . . . Бура је био рђав ђак — веће би чудо било, да је добар био. Али унижавање у школи. Љутња очева и његово оштро поступање с њим одмах иза година милоште и мажења, оставише траг у души његовој. Можда још онда извикаше у души његовој клице пакости, јеткости, јогунства и суморности. После су се неко време престале развијати, кад му се таленту пут отвори. Иза унижења дошло је хваљење, а то је изазвало нову клицу у души његовој — сујету. Дошавши у Беч 1851 г., да сликарске науке продужи, он је — као што признају сами другари његови — већ тако лепо пртао, да је своје другаре надмашао и у неким захтевима сликарске вештине већ готов био. Другари су га хвалили и дивили му се, звали су га већ „пиктор“ — и њему је то годило. Уз то је тада први пут био потпуно слободан, без надзора и сам свој. Ради свега тога чинило му се, да је већ развијен човек и да му више не треба учити. За то му сликарска академија у Бечу није била по вољи, јер је тамо — ипак требало учити, и то по нешто из темеља. Дружина му је развијала сујету и уверавала га, да њему и не треба више да учи, већ само да се усавршава и да то мож: постићи самим гледањем слика; а с друге стране одмамљивао га је од учења шарени Беч, весела дружина и младост његова жудна весела и уживања. Тако су проишле праве године учења. С потоњим годинама дође памет и кајање, али беше касно. Даровити сликар осећао је, да је остао богаљ. Поезија га је те-

шила, али сликарске славе није могао никад прегорети. И мало по мало, с неприликама и патњама у животу, развише се с не нежне клице мана његових у жбуње и високо дрвеће, које му у поезији даде доста хлада и романтике, а у животу доста јада и чемера.

Две су главне ствари међу стварима, које споља утичу на срећу свакога човека: материјално стање и друштвени положај. У Ђуре је зло било и једно и друго готово целог живота. За материјално благостање много чине срећне прилике, а за добар положај друштвени умни развитак — образовање. У срећне прилике не пада лако сиромашан песник; а Ђури још не беше суђено — као што се види из ове приче о животу његову — ни да се потпуно образује. Све што је после знао, научио је дружењем и читањем, али образовање његово остаде вазда испод нивоа потпуног савременог образовања. То га је више тиштало од свих других јада. И кад је у песмама својим најлепше тужио, онда је то била туга за судбином својом.

Своју породицу је Ђура нежно љубио. Милина је било видети, како се круто, суморно и намрштено лице његово преображавало и облевало благошћу кад би, долазећи кући својој, видео своју малу кћер да му на сусрет иде. Од своје сиромаштине плаћао је учитеља синовима својим, кад је видео да у школи не напредују. А како је био радостан, кад је опазио сликарски дар у свог млађег сина Белуша¹. Сиротињу своју представљао је сам, али није волео да му ко види породицу у сиротињи. За то је слабо водио своје пријатеље кући својој. 1878 г. дође Јов. Јовановић у Београд, где је био добио место драматурга у нар. позоришту. Он се нађе с Ђуром у једној гостио-

¹ Учи цртање у Београду код Стеве Тодорорића. Старији му син, Милош, ради занат.

ници, поздрави се с њиме и упита га где станује, да дође да се разговоре. — Ја Јоцо, знаш, долазим сваки дан у ову механу у то и то доба — одговори Ђура. Ама ја хоћу да ти дођем кући, кажи ми где станујеш — рекне му Јовановић. Не можеш ти то наћи — одговори опет Ђура — далеко је, а кућа нема броја. И тако се још погађао и једва му казао стан свој — Отац, кога је веома штовао и љубио, умро му је на неколико месеци пре њега. Смрт га је очева врло ожалостила. Као да је слутно, да ће обојица умрети једне године, пише оцу те — 1878 — године, да хоће да му дође у госте о феријама и замоли га, да му дозволи да понесе свој сликарски алат да га слика. Отац му одговори: „Драги мој Ђуро! . . . Ти можеш у свако време у гости доћи Нам, ал' твој алат молераја остави, јер ја нећу да ме портрираш никако —“

Рукопис је Ђурин по лепоти средњи, округласт, врло читак, покрупнији и карактеран тако, да би се у хиљаду рукописа одмах познао. На концептима има прилично много поправака. Врло су оригинални концепти његових приповедака Преврћући његове хартије налазите по три четири концепта од једне исте приповетке: један од листа, други мало већи, трећи још већи — а сви чисти и без поправака. Кад уђете у тајну, а ви видите, да је у једном почео приповетку, у другом преписао то исто и унео поправке, у трећем преписао други и унео поправке — док није ушао у такат. Можда ће му то бити приповетке, око којих се више мучио; а можда му је то оно, што је говорио једном пријатељу, да је најтеже писати приповетку. При сликању — вели. Нов. Радоњић — „радио је обично са малко отворени усти; а то је знак, да није био го занација, него да је своју душу у свој посао удевао. Баш знам кад је једну Матер Божију за црњанску цркву довршивао — где му је детиња глава по вољи испала — да је једва дочекао да се

боја осуши, како би могао малог Христа пољубити.“ Да је и у псеизији био прави уметник, показује и то, што није могао увек да пева. Ако је започео био каку већу песму, поред најбоље воље да је што пре сврши, често је није могао свршити за неколико месеца. Кад се на завршетак једне његове приповетке подуже чекало и кад су га неки упитали што је не довршује, одговорио је шаљиво, да нема прилике за лумповање, да је доврши, јер најрадије пише, кад се после по ноћи од друштва растане, па не може да спава.

О религији и о божанским стварима није никад говорио. Међу лирским песмама његовим нема песама чисто побожних, нема ни једне химне. У рукописима, који су остали после смрти његове, нађена је једна лирска песма побожне садржине; написана по теми библиској, а можда и превод. Ипак му је неколико пута у најлепшим лирским песмама задрхтао глас и овим осећањем. У песми *Пут у Горњак* пева како је, изнемогао од пута, у један пут угледао манастирску кулу. Па онда

Једно се је звоно с беле куле чуло,
У моме је срцу три пут одјекнуло.
— — — Ено ми дворишта, ено дворских врата,
Примиће ме у двор страна, непзната,
Одмор ће ми дати, то ми само треба —
А благослов на нас Бог шаље са неба.

Пријатељу његову Ж. К. умре набрзо једно за другим троје деце. Ђура никад није јавно беседио. Али за децу свога пријатеља написао је две надгробне беседе, које су ђаци говорили. Беседа на гробу трећег детета значајна је по својој ориџиналности у хришћанском беседништву. Ево је целе од речи до речи :

Бог све види!

И он је за кратко време два пут у једним грудима бол и очајање, сузу и тугу увевљених родитеља гледао — видео је он њихове погледе, који су се пуни вере, пуни хришћанске наде до престола Свемогућег подизали — чуо је и молитву очајних родитеља: — Господе! Једини, Свемогући и Свемилостиви — не више! Од троје само нам једно, јединче остави! . . . Али —

Бог је свемогућ!

Путови су му тајни, а његова воља непостижна. У ликовима анђела небеских можда му је најлепше лице недостајало — те посла анђела смрти грешноме свету у жалостиве походе. И он тихо величанственим летом облеташе палате и дворове, градове и села . . . и при освитку јучерашњег дана при отвореном прозорју румене зоре угледа утеху родитеља својих, најљубазније лице Љубомирово, и, заогрнувши га копреном сунчевих зракова, однесе бесмртну чест у дворе бесмртија . . . Али —

Бог је најмилостивији!

О, верујте господо и ви увевљени родитељи Љубомирови — верујте у милост Свемилостивог! Он, који вас је тугом походио, походиће вас и радошћу. Он, који вам је најмилије овога света одузео, најмилијим ће вас награђати! О, верујте, да је Бог Једини. Сазвидећи Свемогући, Свемилостиви! Молите се њему за вечан живот душе Љубомирове. Вечна му памет! —

Весело друштво, бурно весеље, вино, љубав, пливање, шетња у пољу — то су биле радости и забаве младих година Ђуриних. У најлепшој мушкој забави — у боју уживао је још у седамнаестој години. Последњих

година тражио је још весело друштво. и то махом младих људи, али га је рано остављао. Дувач је до смрти страсно пушио. Смејући се причао је о томе оваку анегдоту. Једном му, кад је био учитељ, вестане и дувана и пара. Онда он уђе у школу, начини се озбиљан и љут и каже својим ђацима : како је дознао, да их међу њима има који пуше, како је то штетно за њихово здравље и ружно за њихове године, како ће он то строго казнити ; него нека они који пуше признаду то сад пред њим, нека се обећају да то више неће чинити и нека му покажу дувач што га код себе имају — па ће им опростити. И одиста се покаже, да у у школи има неколико кутија дувачских и у њима дувана колико је њему доста било за неколико дана. Дувач — вели — попушим ја, а кутије вратим родитељима ђачким и посаветујем их да боље пазе на своју децу — те тако учиним добро и себи и њима. — Играо је радо пикета и преферанса и љутио се кад би играчи навлаш губили да он добије. — Вазда му је једно од најмилијих уживања било гледање слика. У томе је показивао и оцењивачког дара и непристрасности. Један млад српски сликар, који се још учи у сликар. академији, чије је слике он похвалио и не познавајући га, има доста њему да захвали за своју сликарску будућност. — Шетња у пољу била му је врло драга забава. Кад је био учитељ у Сумраковцу, или Подгорцу, тумарајући по планини наиђе на леп гипс и од њега изреже разне ликове и на школу их исприлепљује. У последње време учио је мало и дрворез. У природи му се будила воља к раду и мишљењу. Говорио је, да би најводео живети у пољу и корео је младе људе, што се само у механи веселе. Живећи у Београду последњих година одлазио је радо, кад је год могао, у виноград свога шефа Ст. Рајичевића, управника држ. штампарије, којим се вазда хвалио и који му је ваљда био први старешина, с којим није имао ни-

каких неприлика. О јесени 1878, кад је већ био оболео, није могао ићи у бербу, на коју је био зван. У хартијама његовим нађено је ово недовршено писмо у стиховима своме шефу и пријатељу, којим му је хтео јавити да не може доћи у бербу:

Дош'о бих ти Стево, тако ми живота !
 Ил' мислиш да не знам шта је то дивота,
 Да не знам шта ј' ружа, да не знам шта ј' цвеће —
 Да ми стара душа ни ваздуха неће ?
 Засео бих онде у твом винограду,
 У дебелу хладу,
 Окрен'о бих леђа чемеру и јаду,
 Гледао бих доле пољем и хатаром —
 А то би ми срцу угодило старом —
 Пустило бих поглед, па нека залута —
 И овде ми душа не зна права пута;
 Пошао бих тамо, да тужим и желим,
 Ил' да пијем, певам и да се веселим,
 Како жеља хоће, тако нек се води —
 Та онде би била у правој слободи

* * *

16 новембра 1878 године беше се искупио сладак свет у једној понајсиромашнијој улици београдској. Беху ту високи државници, велики и мали чиновници, професори и научници, војници, ђаци, трговци, занатлије и сиромашни радници. Све беше упрло очи у једну кућу. То беше стан Ђуре Јакшића. Преминулога песника понеше вечној кући. Становници његове сиромашне улице чуђаху се необичној пратњи и почаст и питаху се: зар овај наш сусед беше тако велики господин? — Јест велики, рече неко, тако велики, да од њега не беше већег у свој овој пратњи. — На народном позоришту нихаше се тужно велика црна застава. Цела варош бејаше као у неку све-

чану тугу обучена. Путем до вазнесенске цркве расла је пратња непрестано : неки не бејаху још чули ; а неки, чувши тек тада ко беше тај што је умро, с поштом и побожношћу придруживаху се жалосној 'свити, у којој не бејаху само сродници, пријатељи, другови, знанци и поштоваоци песникови, већ и они, који га за живота не вољаху и не штоваху, они који га вређаху и они које он вређаше . . . Дан беше, као оно последњи лепо јесењи дани, хладовит и оштар, али сунчан и мио ; по крајевима неба скупљаху се густе облаци, али не заклањаху сунца ; у ваздуху као да се спремаше бура, а на земљи беше тихо беше то дан с ведрим небеским осмехом, благим и топлим сунчаним погледом, тихим ваздушним ромором и облачним борама бурног гнева — баш као што беше душа поезије Јакшићеве.

Сумрак се хватао, кад на двору пред вазнесенском црквом оставише земске остатке песникове, опојане по обичају хришћанском — да се чује прва јавна посмртна реч. И тек што је беседник прозборио, навукоше се сури облаци изнад тужног збора, ветар захуја у висини, а из облака се зачу бурно-суморан шум. Можда је природа хтела рећи : станите ! ја хоћу да говорим хвалу љубимцу своме ! А чињаше се као да је зајуборила душа песникова, која се горе узнеда ; јер то беше онај исти крепки, драгосни глас, глас тајне буре, којим говораше поезија његова. *

* По смрти песниковој саставно се у Београду од пријатеља и поштовалаца његових одбор за потпомагање породице његове и за издавање његових дела. Прилозима скупљени новац издат је под интерес, који ужива породица покојникова — удовица његова и четворо деце : два сина и две кћери.

Одбор је био решно, да одмах, чим престане издавање *Песаније* Јовановићеве, преступио издавању дела Ђуриних. Али ће то, можда, почети још у току ове године.

II.

Поезија је уметност народна. Одело јој је реч; а речи имају своје успомене, свој завичај, своју климу, — свој народ. Сликарство и све друге уметности, неке мање неке више, космополитске су уметности. Можда и у овом има узрока, што Ђура не поста велики сликар Тек то стоји: песник се разви, а сликар закржља. Сам пак Ђура више је мазио свој сликарски дар; те и ту се показало, да су мажена, чеда горе среће.

О сликарском раду Ђурину овако говори друг његов Новак Радоњић:

„Ја нисам Данијела лично познавао, али ми је Ђура приповедао, да је код њега учио и да му је Данијел због његова дара велику будућност прорицао; а и осим тога видело му се већ по радњи, да је Данијелово мешање боја — које се у љубичасто прелевало — и целу његову маниру присвојио, премда у цртању јоште није свога мајстора био достигао, а и у драперијама се често тако патио, да је скоро падао у очајање.

Данијел је био велики вештак у законима оптике те тако је и Ђура од њега све регуле предамања, осећавања и спојавања боја схватио и у томе погледу готов у Беч дошао.

Главе је још онда врло лепо сликао, само што је имао неки рђав обичај — кога се дуго није могао опростити — а тај је био, да је својим ликовима кратке, тумпасте носове давао, те су због тога на гледаоца непријатан утисак чиниле.

Он није знао анатомије, те се за то у цртању — у коме је и онако слаб био — никад није могао бар колико толико усавршити. Но осећајући у себи урођеног изванредог дара, тежио је да своје погрешке и сакатости полу-тамом — Halbdunkel — прикрије; и то је учинило,

да су му горње осветљене партије, чрез загаситост доњих делова, особити ефекат производиле.

Због своје суморне душевне особености, а нешто мало и због оскудице у вештини цртања, бирао је себи таке мајсторе за урнек, који су те исте слабости и та иста красна својства имали, и у њих се заљубљивао, а измезђу свију њих Рембрант му је тако добро дошао, као да га је код стругара наручивао.

Од старих мајстора Рембрант, а од новијих Павле Деларош из Париза и Гале из Брисла — то су му обрасци и љубимци били.

Ми смо сви, овамо од Беча, мање више полу-азијати, т. ј. немамо стрпљења и издржљивости у студијама; но Ђура нас је канда у том погледу све ђутуре превазишао.

Он је био врло сујетан и толико је много држао на своју генијалност, да му је то такође сметало бацити се на озбиљно учење и надвлађивање техничких тешкоћа у сликарству; а без тога сасвим је наравно, да се није могао изравнати са оним великаним, који се нису једино на свога генија ослањали.

Рубен са је поштовао као творачког генија, али му његово моделирање и осећавање није по вољи било. Рафаила је презирао, јамачно за то, што није од њега ништа лепше видео до оне мадоне у Белведру, која је посао из његових млађаних година. Павле Веронезе му је годно, ма да су им правци сасвим противни били. Ван-дика је волео, особито пак његове скице, где су боје набацане и натрапане. Корецио му је такођер био по ђуди, премда му и он није задоста мимогредне партије у помрчину завијао. Једини је дакле Рембрант био, кога је он међу старим мајсторима потпуно обожавао, а то због тога, што је он својом изванредном дрскошћу у вођењу кичице све остале надмашио, што је својом не-

појмљивом бравуром у трапању и слагању боја — које су се са природом надметале — најобманљивију живост својим сликама давао, и најпоследње и због тога, што је и Рембрант, као и Ђура, које услед своје суморности, које због слабог цртања, постао неки револуционар у уметности, те је тежио, да погрешне форме својих фигура сеновима забашури, а уједно такав ефекат својом вештином изведе, који ће морати гледаоца толико занети, да неће имати каде и његове слабије стране опазити.

Ето, то је била и код једног и код другог тежња; а то су били и мотиви њихове тежње. Рембрант је велики, јединствен и непостижан у својој струци својом вредноћом постао, макар да му је нарав проста — *gemein* — била, те је, тако рећи, у простим и ружним формама уживала; Ђура пак, као поета од најлепшег укуса, био је много племенитији и у форми и у осећању и неколико је врло лепих комада створио, у којима се види драмска радња и за онај моменат доста сходни психолошки изражаји — али, као што рекох, оскудевала му је она дурашност, која је и генијима потребна, те тако није могао у своме правцу до оне славе доћи, до које је Рембрант са простијим склоностима дотерао.

Кад сам ја први пут к њему у стан у Ландштрасе дошао, имао је у радњи *Прелазак изок. кнеза Михаила*. Ова је слика показивала дара, али се јоште није могао из ње онај таленат Ђурин предвидети, који ће се доцније развити. Имао је уз то и неколико портрета, која су се при свем вештом моделирању нешто сувише у морасту боју прелевала.

Не знам ко му је препоручио, да чита френологију и физиогномику од Лаватера; а пошто је уз то јоште имао и урођенога дара за посматрање и разумевање црта, које човека карактеришу, то га је ова књига здраво у сликарској уметности потпомогла, а и у обичном сваки

дашњем животу ретко га је могао први утисак једне личности преварити.

У Црњи, код своје куће, — од 1854 до 1855 — малао је *више портрета тамошњих простих људи*, које је после у Нови Сад донео. Ово су биле саме студije, у којима се видело, да је са натрапаном и набацаном бојом себе у бравури радње усавршавао, а уједно тежио да природу у маниру Рембранта и Вандика подражава. Слике су биле за познаваоца од велике важности, премда су се ланци због њихове храпавости слабо на њих освртали. Кад је у Србију отишао, све су, мислим, код Чакре остале ¹. Шта је даље с њима било, није ми познато.

Међу тим сликама била је и једна историска и представљала је *Смрт краља Дечанског*. Лице мртвога Стевана било је врло лепо и меко израђено, ефекат целог необичан, само што му неке фигуре нису по вољи испале, те их је замрљао или избрисао и тако после не знам, је ли у Н. Саду остала, или је пренео у Србију,

За г. Данила Медаковића малао је *Цара Душана и Краљевића Марка*, слике врло карактеристичне, у виду портрета до појаса. Сад су код Ђуре Вукићевића, новосадског адвоката.

Професору Лазићу у Карловцима малао је икону *Св. Ђурђа*, а кнезу Радовановићу *Христа под трновим венцем* — обе слике од велике вредности.

У Н. Саду има један *Св. Јован Крститељ*, који је код Радослава Манојловића, варош. капетана. Сликао је и *Св. Јована главу одсечену*, за коју не знам код кога је и т. д.⁴

Још једна слика ранија *Усекновање главе Св. Јована* налази се код владике немачког Чајага. Слика

⁴ Остале су, одиста, по казивању самог Ђуре

Писац.

Исус диже Јаиrowу кћер из мртвих остала је у проте в-кикиндског. 1851 г. сликао је у Бечу за прњанску првву слику *Мајка Божија*, која је тамо и данас.

И још ће бити по манастирима, превама и код приватних људи доста икона и библијских слика његових. И ма да међу њима има и слика — по мишљењу зналаца — „од велике вредности“, ипак му је иконопис био махом рад за невољу. У једном писму пише свом пријатељу Ђ. П. о том овако; „Ваљда ми верујеш — а то ће ти моје штудије и скице још из пређашњег времена доста осведочити — да сам у тој нади одавно живео да са историских икона славу и част, а и живљење осигурам. Ја сам у томе још тврд — а управо ја и не умет себи да преставим: ево је од прилике изгледао Св. Алимпије; а на против живо гледам Обилића, Страхинића, Старину Новака, Пивљанина Бају и т. д.“ За то су много важније његове историске слике и портрета. Поменућу овде оне, које су знатније — колико их ја знам.

Код куће у Црњи 1850 сликао је — поред других слика — *Сузње шилонске* по Бајрону. Успоменом на ову слику одушевљава се он после 22 године. Тада је сликао и *Пад Сентомаша* и др. Све су ове слике — као што вели сам Ђура — „до сад већ упропашћене“.

У песми *Из делаонице* спомиње неколико својих милих слика, рађених у В. кикинди 1856. Ту је била слика једне „лепе девојчице“. Али ову слику као да није довршио:

То, Бога ми, дочет' нећу!
 Нит' бих мог'о, кад бих хтео —
 Кад бих мог'о не бих смео —
 Овај цветак у пролећу.
 Овај осмех лица бела.
 Лаки покрет витог створа

Заслужује за мајстора
И великог Рафајела! —

Ту је била и слика *Косовске девојке* такође недовршена и т. д.

Врло се мало зна о сликама његовим, које је радио у Бечу од 1851. до 1853, у Минхену, у Н. Саду до преласка у Србију и у Србији до 1860. Све су ра-
стурене — распродане и распоклањане; а међу њима ће бити, по свој прилици, и лепих и карактерних У чита-
оници београдској има слика његова, рађена 1858 или 1859 г., како *Народни посланици и грађани с бакљама* проносе слику кнеза Милоша кроз *Стамбол-капију*. У ово је време насликао, као што сам помиње и једну слику из *Устанка српског* на дахије, и слику *Була*, за које не знам где су.

1861 и 1862 г. у Бечу и Новом Саду израдио је више историских слика, од којих су знатније: *Старина Новак*, *Бајазитови дарови*, *Милева*, *Смрт Карађорђева*.

Од 1863 до 1878 насликао је у Србији доста портрета, историских слика и икона. Сlike се те налазе највише у Београду; па онда: у Пожаревцу, Крагујевцу, Ђуприји, Јагодини, Рачи, у манастиру Раваница, Враћевшници и т. д. Толико се о њима у опште зна. Портрета и иконе радио је раније, док се више патио и сиротовао; а историске слике доцније. Од 1876 до 1878 насликао је неколико ратних слика. Из целог овог времена помечућу само ове слике (уздајући се, да ће ко други попунити све празнине овога нацрта): *Црногорски бар-
јактар*, *Одмор после боја* — не знам где су, — *Ноћ у
болници* — код пуковника Ђуре Хрватовића, — *Смрт
војводе Максима Бачевића* — код дра. Владана Ђорђевића — *Таковски устанак* — у беогр. народ. музеју. —

Бар још пет пута оволико биће осталих, овде не- споменутих, слика његових са студијама и недовршеним сликама. Мени се чини, да је продуктивност његова на овом пољу, према свему оном што знамо о животу његову, толика, да би се и по њој познао даровит сликар — и да није кичица његова оставила трагова и знакова који ће њему чувати име уметничко, а нама казивати не само шта нам је он био, него и шта нам је могао бити.

У поезији је Бура почео лирском песмом, па онда се јавио оним облицима епске поезије, што су ближе лирици, и епским песмама, за тим је почео писати приповетке и на послетку драме. Прва му је приповетка — *Краљица* — штампана 1860 г., а прву драму — *Сеобу Србаља* — написао је 1862. За двадесет и чет година написао је око 150 лирских и епских песама — међу њима биће до 20 досле нештампаних, — 31 приповетку — међу њима 3 досле нештампане — и 3 трагедије — од њих једна, *Станоје Главан*, нештампана. Досле нештампане песме и приповетке нађене су у посмртним његовим хартијама, а у њима је нађено, осим тога, почетака и одломака од још неколико приповедака и од једне веселе игре. Али би се готово за сав овај остатак могло рећи Бранковим речима, да га је у траљама отац оставио. Негде је изгубљен или исцепан лист из средине, негде нема почетка, негде је готово почето само неколико реда — а махом се види, да се рука песникове, пошто је први пут ове остатке написала била, није више никако на њих повраћала.

Између сто и педесет лирских и епских песама свега има две или три мале — од четири, пет стихова ; остале су све по величини средње, а има песама и од

четири стотине стихова. У свима тим песмама биће од прилике око шест хиљада стихова. Близу два пут толико стихова биће у његовим драмама. А на приповетке ће му доћи, једно на друго, по два и по штампана табака францеског формата и слога. Кад се сетимо живота Ђурина, кад се сетимо да је умро кад му је било 46 година, кад се сетимо његова сликарског рада — онда можемо слободно рећи, да му је песнички рад био плодан. За живота је често био прекореван због ленивости. Можда је суморна његова нарав и нагињала мало овоме греху. Али је, доиста, већи грех био за то га прекоревати.

Не само хронолошки, него и по карактеру своме, дели се поезија Ђурина на три кола, онако као што напред поменух — на песме лирске и епске, приповетке и драме. Да је и прегледамо по овим колима.

* * *

Често зову лирску поезију субјективном. Лирски је песник огледало морско. Сви појави садашњости и прошлости, па и будућности — која се песничкој души боље слути него што је неки проричу — ударају тамо. У овом се средишту доме зраци друкчије него у физичноме свету, и песнички рефлексован свет — то је лирска поезија. Из душе песникове долазе нам предмети прелевени њоме, окупани у њој, миришући њоме. Ето за што се лирска поезија зове субјективна. Ето за што се по њој најбоље и познаје душа песникова и карактер.

У првом колу поезије Јакшићеве нема ни једног ведрога осмеха, ни једне безбрижне, благе шале, непомућене радости, поносна благовања. Узаман ћете послушати гласе с анакреонске лире, или гласе веселе сатире. Нема ни тихог, озбиљног дидактичног мудровања. И сами љубавни гласи срећне љубави дркћу од стрепње

Бура, гнев, срџба, громка клетва, дивље јунаштво, презирање, поноситост, буран подсмех, тама, магла то вас срета у овим песмама; а тихи пропланци у овој мркој, суморној планини јесу — нежна сета, дубока туга и љубав пуна бола или пуна стрепње. То су основне боје, дах ових песама. Разгледајући их пак по садржини, наћи ћемо, да им је круг доста мален, да је мало предмета, који се опевају. Песник је сам себи предмет у прилично великом броју песама. Ово су му и најлепше песме. Одмах за овим песмама, и по лепоти и по броју, долазе песме, у којима песника одушевљава његов народ, слобода и јунаштво. За овима долазе песме љубавне. То су управо три главна предмета овога кола песама. После има неколико ода, једна двајестина сатира и епиграма, две три — свега — винске песме и десетак петнајест песама различне садржине. Све су песме оригиналне; само је у посмртним хартијама песниковим нађена једна мала љубавна песма преведена с немачког и једна, као, химна, по свој прилици превод или по туђој мисли.

Најлепше су песме овога кола оне, у којима је песник сам себи предмет. Од куда је то, казаћу после, а дотле нека читалац сам о томе размишља. Али ово није она уска, болесна, хајнеовска субјективност, или она субјективност што јој је сујета извор, где име песниково долази у сваком стиху, где се његови јадни или радости намећу целом свету на жаљење или на уживање, где се, тако рећи, осећа субјективна тенденцијозност. Јакшићеве су субјективне песме постале ненамерно и осећања, која се у њима исказују, не долазе нам као туђа и наметнута, него их осећамо као своја, па нам за то нису ни досадна. Једна од најлепших песама његових ове врсте, и у опште једна од најлепших песама његових, јесте *Пут у Горњак*. Он је хтео опевати лепоту пута до Горњака, а није ни мислио, да ће му у тој песми

осећамо, да им нешто недостаје. То је — идеја. Кад чујемо у почетку песме :

Падајте, браћо, плин'те у крви !
Остав'те села нек гори плам !
Бацајте сами у огањ децу !
Стресите с себе ропство и срам !

— онда после тако громког узвика треба нам још само крепка идеја, па да, доиста, оставимо села у пламену и да запливамо у крв. Али ње нема и — ефекат престаје с последњим стихом песме.

Јакшићеве песме љубавне разликују се знаменито од свију љубавних песама наше књижевне поезије. И колико му је имитовано у свим другим правцима поезије његове, у овом правцу, на жалост, нема имитаната. Љубавне песме свију наших песника одвише су нежне, меке, сентименталне, или разблудне и раскалашне до блутовости. Јакшићеве љубавне песме све су — мушке. У највећем низу својих љубавних песама — *Љубав* — он се не подаје само љубавном осећању

Љубим те, љубим, душо —
Љубим те рају мој !
А осим тебе никог,
До само народа свој.

Али и где није љубавно осећање овако разблажено другим осећањем, где је само, опет није мекушно ни женско

— Ој девојко ! ој анђеле !
Одвиј твоје руке беле.
Мека рука тврдо стеже,
Пољупци ме сагореше.

Пламти лице, срце гори,
Тебе љубав жарка мори —

Али мене раскидане
Младог срца старе ране.

Ах! клонуше руке беле,
Стишаше се груди бајне,
Медна уста ништ' не веле —
Али зборе сузе сјајне, . .

У осталом његова чврста природа и мучан живот заптише доста рано овај извор песама, те их је сразмерно и врло мало.

У опште у свој поезији Јакшићевој мало има сатиричних списа. У лирској поезији има неколико сатиричних песама и епиграма. Сатира му је силна и оштра, али се он њоме више служио у обичном животу. Крепке природе песничке, и ако умеју владати тим оружјем, не маре за њ. Њима је сатира зачин у драми и приповеци, а ретко ће кад обрадити цело осећање на сатиричној основи.

У овом првом колу има једно дванајест епских песама. Догађаји су у њима врло прости. Испричајте их обичним речима, наћи ћете мало лепоте. У неким и нема, догађаја, те управо и нису епске песме него само слике, као *Искушеник*, *Братоубица*, *Барјактаровићи*. Што је у овим песмама лепо, што нас примамљује и заноси, то је — лирика. Она је у њима често лепша, него у правим лирским песмама песниковим. То је за то, што је код правог песника сваки лирски интермецо у епској песми нехотичан, природан. Осећање се ту не исказује као у лирској песми — свесно, намерно; не мора се родити — јер епска песма може бити и без њега, а ако се роди — рађа се без муке. За то је лепо онако исто као сладак природан смех, као нехотичан грацијозан покрет и т. д. Особито су лепе слике у овим песмама. На њима се познаје двострука уметничка природа Јакшићева. У оп-

ште је у својој поезији његовој сликар често помагао песнику. Вели се, да је највиша уметност поезија покупила у се све уметности. У Јакшићевој поезији све ти друге уметности задају страх: реторство му је вихар, музика водопад и грмљава, архитектура пирамиде мисирске . . . само сликарска уметност долази нежно с благим бојама

Ноћ је тамна. Седи Радомире
 У пустињи свога самостана,
 Селећ' ниско на дрвену столу,
 Што га ј' самац окрес'о у лугу,
 Згрева прса зимогрезно стара
 На пламену божијега дара.
 Брада му се по грудима вије —
 Прамен свиле меко рашчешљане,
 Што се тихо по зраку таласа —
 Бела брада пала до појаса.
 Очи тамне дубоко у глави,
 Гледале су стотину пролећа
 Са ружицом. рузмарином, крином,
 Сто јесени са боном тишином.
 Где са грања поскидају листак
 И, са мразном погазивши ногом
 Жарког лета породицу бајну,
 У вечитост одлазе бескрајну.

Све су ове песме испеване најбогатијим тропским стилем. Језик је песнику вазда на услузи. Куд се год мање осећање, прати га сјајна, богато окићена свита речи. Често нас навик занесе више, него мисао на којој је

Пред белим двором коњници сташе —
 То роде српски давно бејаше;
 Многа је суза од тада пала,

Вај многа мајка је закукада —
 По двору тврди мермер расуше.
 Познаје Марко бабов' чауше.
 Под њима коњи, змајеви љути
 Кадивом, свилом, златом засути;
 А на јунаци? . . . лепше, сјајније:
 С калпака бисер-перо се вије,
 Панцири сјајни, злаћене жице,
 Буздован перни, јуначко лице,
 По аздијама ђеманске пруге —
 То тада само бејаху слуге!

Жубор поточића тумачи песник овако:

П'онда жубор поточића,
 Што капљама суза својих
 Кам целује горе чарне,
 А шапатам уцвељеним
 Вечитости, збогом! тужно
 Посестрими тврдој збори;
 Тужи, тече и жубори:
 Збогом! збогом!

Самотна старца описује овако:

Само једна унука га двори,
 Мила душа порођа умрлог,
 Чедо суза, љубави и среће,
 К'о цветак се подиже на гробљу,
 Да по тужном пољу замирише.

**Причајући како „син пророков живот греје“ на-
силничким уживањем, вели:**

Са отровним пољупцима
 Жар румене руже гаси,
 Живот киди у пуноћку —

Па смрвљено жуто цвеће
 Материну крилу даје,
 Да и стара мајка дели
 С јединчетом уздисаје.

А понекад му је реч чисто реторска :

На црном челу земље сурване,
 — Кад једном дође. да се поцепа —
 Читуљи верној векова горких,
 Видеће поглед Свевидећега
 Безбожно име проклетства свога —
 Турчин

Дубока осећања, једар израз, дивне слике, здрав и неразблудан дах и јаковност осећања — то су врлине овога кода песама. Оне наклањују узину хоризонта песничког, недостатак идеја и — могло би се још рећи — непоузданост у савршено правилном и чистом говору.

* * *

Приповетке Јакшићеве по садржини — и готово и то хронологиском реду — могу се поделити овако: **романтичне**, као : *Краљица* -- 1860 — *Син седога Гамзе* -- 1861 — *Сужањ* — 1861 — *Невеста* — 1861 — *Неверна Тијана* — 1862 — *У планини* 1862 — *Мати* — ? нађена у хартијама — *Два престола* — тако исто — *Куришумџ* — 1874; **сатиричне**: *Комадић швајцарског сира* — 1871 — *Моја љубав, писмо пок. цензури* — 1871 — *Чича Тима* — 1876; г. — **приповетке о животу Срба у Угарској**: *Спахија* — први одломак 1867, други 1871. још неки нађени у рукописима — *Успомене другу Јов. Јовановићу*, као аутобиографиски фрагмент — 1871 — *Сирота Банаћанка* — 1874 — *Поша*

Тихомир — 1875 — *Милан* — 1875 — *Чобанче* — 1878 — ; сеоске приповетке из Србије: *Селаци* — 1875 — *Бела кућица* — 1875 — *Једна ноћ* — 1878 *Кричосечка механа* — 1878 — ; приповетке ратнога времена: *На мртвој стражи* — 1876 — *Чича Митар* — 1876 — *Ускок* 1876 — *Капетан Михаило Илић* — 1877 — *Рускиња* — 1877 — *Капетанов гроб* — 1878 — *Рањеник* — 1877 —

Поезија наше нове књижевности почела се класицизмом и романтизмом. Класицизам се гасио полако од Л. Мушицког до Бранка, а тада се сасвим угасио. Романтизам се гасио полако од М. Видаковића до данас и још се није сасвим угасио. Утицај нове европске приповетке, а особито руске — која се у нашој књижевности врло много преводила последњих десет петнајест година — зададе му јак удар и изазва, приповетку из народног живота. “Што га ипак још има и у најбољим нашим приповеткама — то показује, да је код нас нашао врло згодно земљиште и сродну климу. И одиста, као пролазан литераран појав, био је те ретке среће, да потера и други цвет. То му је друго цветање било између 1858 и 1868 године.

Најчувеније приповетке овога времена: *Бурађ Бранковић*, *Манзор и Демила*, *Крв за род* — Ј. Игњатовића; *Махараџа*, *Чедо Вилино* — Л. Костића; *Хајдучки живот* — Јокс. Новића; *Кочина крајина* — Влад. Ђорђевића; *Сиомени из Срема* — Ч. Мијатовића и т. д. — све су сама романтика. Особито је романтична била историска приповетка; али и у друштвеној приповеци беше врло мало неромантичних изузетака. Друкчије није могло ни бити. Друштвени живот наш ни данас не даје праве грађе за приповетку, а камо ли пре двадесет година. Морала је доћи романтика, да га зачини. Историска пак приповетка само је така могла и бити. И са данашњим звањем наше

старије прошлости имао би историски приповедач грдне муке. И опет би морао романтирати све оно, што чини крв и месо приповетке. Најбољи нам је пример за ово скорашњи историски роман Вл. Ђорђевића, *Цар Душан*. А колико би имао муке приповедач, да сазна српску прошлост онако, како може да се зна данас. Знање о њој растурено је у стотине монографија, бележака, књижевних старина и т. д. А још горе беше пре двадесет година. За историску приповетку треба у опште много студовања, много труда и вредноће — а тим се врлинама приповедачи наши овога времена мало одликоваху — а на послетку она остаје опет вештачки створ, хладна научна формула без практичне примене, мртва слика без свог ориџинала, којој се никад не можете веома дивити, јер је не можете никад с ориџиналом споредити. Додајмо ка свему овоме још то, да се романтизам у приповеци врло радо јавља онде, где нема реалног знања; да тога знања у опште није било код наших приповедача овога времена; да романтизам лежи у крви младих народа — особито јужних — и да је органска болест младих литература, која се мора одболовати; да та болест у нас Видаковићем и првим његовим последницима можда није била сасвим одболована -- и онда ћемо разумети ово обновљење романтизма у приповеци између 1858 и 1868, које стоји као факат у историји нове наше књижевности и кад му не би овим, што досле казах, били узроци погођени.

Отпочевши писати приповетке у ово време и у оваким приликама и образовањем, којим није био кадар дати нов правац у овој врсти поезије, Јакшић је морао ударити у романтику. Услов, да је песник потпуно образован човек, најмучније се осећа, кад га нема, у приповеци. Хипотеза моја о нашој уметничкој приповеци¹ — да

¹ Вилан Отаџбичу за 1880 годину *Уметничка приповетка у најновијој српској књижевности*

је у нашој књижевности приповетка морала бити, и да мора још неко време бити, најкржљавији облик поетски — као да се у неколико потврђује и овом појавом : највећи песници наши, Његуш и Бранко, немају ни једне приповетке, а Ј. Јовановић има само једну ; а то су песници, код којих се не може рећи да онога услова није било. Можда ни Јакшић, да је био потпуно савремено образован, не би писао приповедака... За приповетку, истина, осим талента песничког и образовања треба још толико друге спреме и способности, па се можда још није све срећно састало на једном месту. Али је и то истина, да се силан таленат, кад га не води познање, хоће да огледа и у ономе, што је немогућно ; па је можда тако радио и Јакшић у приповени.

Јакшићеве су романтичне приповетке скоро све из скорашње или давнашње историске прошлости. Али он не квари историје као Видаковић, нити удара у тон просте народне приповетке као Јоксим Новић, нити стоји у средини између ове двојице као Јаша Игњатовић — он је у овим својим приповеткама онакав исти какав је као сликар у својим сликама. Осећа где је слаб и сакрива своје незнање онако исто као и усликају — историју бацају сенку, а осветљава карактере, лица и места својих приповедака. Као прави уметник осећао је да се с романтиком не може ићи у савремени живот, па је отишао у прошлост ; а тамо се опет бојао да не окужи романтиком истину историску, да не учини оно што уметнику не доликује. — те историских догађаја и лица или никако нема, или се спомињу само толико, да приповетка добије фирму историску. Да је одиста са страхом упадао у поље историско, казује и сам у једном свом писму. У приповеци *Син седога Гамзе* прича, како је млади племић Радиша волео кћер Немањину Кринку. Пославши ту приповетку своме пријатељу, уреднику *Данице*, пише му

овако: „Управо, да ти кажем, гледао сам у српској историји, ал' нигде не нађох да је први Немања имао ћерку, па већ хтедох написати да му је Кринка била као нека рођака — ал' ми се срамота учини: три славна сина, а ни једне кћери.“ Разуме се, да је овај страх долазио и отуда, што је песник врло слабо познавао српску историју, што се види и по његовим историским драмама.

. . . Бесан Турчин отимље Српкињу, а њена вереника, који бранећи је пада од рана, баца у тамницу. Овај оздрави и утече из тамнице, скупил чету хајдука, бори се за слободу Србије и једне страшне ноћи долази двору свога крвника. Опази га кроз прозор осветљене одаје поред своје веренице, ускочи у одају — у којој се свећа угаси — убије отимача и слуге његове, двор огњем, разори. . . али му се вереница изгуби. Мислећи да је погинула у пламену, остави се четовања и оде у манастир, да у молитви и читању светих књига проживи до суђена дана. Од љутог хајдука постане смирен испосник, сед, погробљен старац. Околина га држи за свеца, а бони му из далека долазе, да у молитви његовој приме мелем бољама и муци. Једном му дође једно девојче са својом болесном мајком. Бона мајка беше вереница калуђерова, а девојче њена, кћи несретне љубави.“ За њене патње не знамо, јер паде и издахну чим познаде свога вереника. Подневши и тај удар и он се престаји на брзо после ње. — То је садржина прве приповетке Јакшићеве — *Краљица*. . . .

... Седи јунак Гамза, војвода Немањин, оставља двор свога владара, јер воли стару веру својих отаца, јер није хришћанин. У Гамзиграду, градићу своме, живи сам са млађаним сином Радишом. Умирући заклиње сина, да својом крвљу брани престо Немањин, али да се клони двора његова. Али Радиша упозна и заводи кћер Немањину Кринку. У једном љутом боју Радиша беше најбољи

јунак. Немања хоће да га награди; али кад чује, да је то многобожац Гамзовић, „паде облак на чело првога краља.“ А кад још дозна, да он воли његову кћер и она њега, баци га у тамницу. За тим му нуди своју милост и руку своје кћери, само да прими веру Христову. Радиша неће да остави вере својих отаца. Кринка долази тајно у тамницу и испија отров са својим драгим, да заједно с њим оде боговима његовим. А Немања сазива сабор и оставља престо, јер му — вели — круна постаде тешка, а „плеће слабо за краљевску порфиру.“ То је приповетка *Син седога Гамзе*.

Два војводска детета, лепа Тијана и млађани Милан, остадоше сирочад после кобног боја косовског. Куће им беху на близу, крај Косова; а вољаху се од детињства. Тијана, тражећи по крвавом разбојишту оца свога, сукоби једног Турчина, крвника свога и рода свога. „Лице му беше лепо, очи црне. . . стас висок, глас благ и умилан.“ . . . Тијану обузме неко чудно осећање. Оде своме двору, да јадује двоје јаде А и Турчину оста рана на срцу, кад се од ње одвоји. Милан о томе није ништа знао; али је слутио неке јаде, кад је видео како му се Тијана променила. Не прође много, а Турчин дође да походи своје злато. Тијана му каже да га љуби. Он оде; а мало за тим пошље чету својих људи, да је воде двору његову. Ту се тада беше Милан придесио. Отму му је после љутог боја и оставе га у грдним ранама. Ране извида, „али не могаше срце, које је љубав морила.“ А у Сулејман-бегову харему трептела је Тијана у злату и у драгом камењу. — На све је заборавила — само кад када, кад би у врту у дебелом хладу усамљена седела. потекле би јој сузе из очију и уздахнула би. Али би то брзо прошло. „Та њу Сулејман љуби. . . и она је весела“. . . Али кад једном беше у врту, изађе пред њу — Милан. — Тијано, неверна Тијано — Она падне полу-

мртва на земљу. Милан је пољуби, али тај пољубац главом плати. Бег Сулејман, дознавши, да је Тијана некад Милана воледа, пошље јој осечену главу његову на бакрној чинији, „блеђану књигу прекорних дела њених“, јави јој да је мрзи и т. д. Муке достојне греха стигоше Тијану, али их прекрати стара дадиља њена додавши јој отровни пехар. И Сулејманово се срце тада заплака и ако беше тврдо. Није више љубио ни једне жене. Био је свиреп. Од зулума његова пропиштала је лепа Бугарска. . . . То је прича о *Неверној Тијани*.

Ето таке су ове приповетке — просте, без радње, без заплета. Можете их читати два три пут, и сваки пут пријатно и уживајући, и опет после кратког времена не знати о чему причаху. Њихова лепота није у лепоти и смишљености догађаја. Мотиви су им обични, познати, толико пута чувени; а техничко извођење не показује никакве оригиналности. Оно што је у њима лепо, што нас је очаравало при читању — то су описи и слике, махом портрета. Чини нам се као да смо гледали ђенијалне скице и запамтили само неколико појава и ликова особите лепоте, али све мрежних, тужних, страховито — величанствених, грозних. Ево ради примера једне слике из приповетке *Сујска*:

„Ноћ је нема и тамна. Запад се црвени, а ветар са муклим хуком преко пусте и непрегледне равнице носи облаке дима и праха, кроз који пламен са хиљаду усијаних швигара небо и земљу шиба. Хуји и грми. Стрепиш да васелена не гори. Земља се љуља, као да се окупана човечијом крвљу сама у своју пропаст сурвава. . . . Хуји и грми.

. . . Сама Кикинда гори. Не чујеш уздаха — сама уздише. Не чујеш клетве — сама куне себе и људе, Бога и свет. . . .

Пуста самоћа. . . Грозно позорје. . . .

нији и осећање очишћено од страсти и од обичности. Овде је представљена једна епизода из маловарошког живота. Идеја је лепа, али није добро изведена. У место дубоког погледа на смешне стране људске испала је — карикатура. То бива увек, кад се смешно слика брзо и у истом тренутку кад се гледа; јер се онда не може ни преставити друкчије, већ у неколико врло оштрих прта.

Боља је приповетка *Чича Тима*. У њој се сатиричним и комичним начином представља друштвени живот вароши Перковца (овако је песник назвао једну варош сличног имена у Србији) у низу слика, покупљених око догађаја у учитељском животу. Ни једна слика није измишљена. Све су епизоде живих, истинских орђинала. Али као што се у животу ретко срета савршена, идеална лепота, снага, јунаштво — тако се исто ретко виђају потпуно комични типови. У уским круговима друштвеног живота задовољавамо се онаким преставницима лепоте, снаге, смешности и т. д., каке имамо, али у уметности не. Перковчани могу бити задовољни својим портретима — гледајући их сећају се ориђинала, допуњују оно што им недостаје и уживају на различан начин према различним побудама — али ће мање бити задовољан остали свет, који је тражио много више: занимљивије типове и догађаје и уметничко представљање људских мана и смешности. Неидеалисање и верно представљање природе неће бити узрок што *Чича Тима* није потпуно уметничка творевина. Него кад видимо у овој приповеди, како песник смешне људске стране често преувеличава до тривијалности; кад видимо како су му описи понекад врло драстични, како му причање нема оне историске вероватности — чиме приповетка очарава и обмањује — како је испитивање душевних појава лако, често површно: онда морамо пресудити, да

је и грађа била незахвална — локалне лепоте — и да је и у овој врсти поезије таленат Јакшићев морао ударити странпутицом, за то, што је морао издирати за непотпуну спрему његову. Али мало више психолошког и општег образовања, мало више студије, марљивости и истрајности — а Јакшић би се на овом пољу сусрео, као год у сликарству с Рембрантом, с натуралистом приповедачем Е. Золом, коме се овде много приближује.

Моја љубав је кратка сатира на цензуру у облику „писма некојој госпођи цензури.“ Слабија је од обадве прве.

У рукописима Јакшићевим нађено је још неколико почетака од сатиричних приповедака, чланчића и бележака, али тако кратких, да се о њима не може никакав суд изрећи.

У приповеткама о животу угарских Срба песник је сплео у поетске догађаје своје детињске и младалачке успомене. У њима се сећа лепих, питомих равница свога завичаја и красне браће своје, што на њима живе; сећа, се њихових китњастих села, спретних и чистих станова, њихове љубазности и гостољубља, њихова разговора и јунаштва; сећа се јунака, бујних младића, красних девојака и честитих жена, крепких и разборитих мужева и старца, добрих свештеника; сећа се своје младости и живовања у свом завичају. . . . али се уза све то сећа како се родна поља те лепе земље крвавим знојем напашу, како поред све родности њене вредни синови њени често од глади скапавају, како се невиност гази, како трудбеници народни страдају — како у том рају на земљи не суди праведан суд. Јер како је корист од слободе на хартији, кад брат брату не суди? — „Нека пропадне така слобода — узвикује песник обрван племенитим болом — заједно са својим законима, по којима

силни до смрти газе слабијега!“ Силна љубав према браћи својој, силна мржња према угнетачима њиховим — то је дах ових приповедака У свима се износи само живот простог народа, живот сељака и варошке сиротиње, јер то су патници, а песник љуби само патнике. У овим приповеткама нема ведрих и веселих, сватовских, свечарских и т. д. призора. Све је сетно, суморно, мрко, и угушили би се да још није грмљавине срџбе и гнева. Међу немилим успоменама песниковим најјача је — 1848 година. Где му се она у душу урезала, била је дубока рана, која га је тиштала кад год се сетио завичаја свога — с којом је и у гроб легао.

Приповетке ове највише наликују на лирске песме песникове. И као што му се у лирској поезији најјаче показала песничка снага његова, тако су му и ово најбоље приповетке. Писало их је само срце, крвљу својом, а пред таким продуктима застаје с поштом суд критичарев. У њима је песник спевао оно, што је најбоље познавао и највише љубио; а то му је толико накнадило спрему, која му је недостајала за приповетку, да се тај недостатак код њих и не осећа. Само плина мржње и гнева као да по катеад предази међе природности; али је за то осека туге и бола вазда природна. Можда ће домородац опазити по негде и мане у драперијама догађаја, погрешке и нетачности у описивању места, локалних особина и обичаја и т. д; али због таквих мана уметнички производ не губи никад вредности.

Све су ове приповетке подједнако лепе као што су све подједнако тужне. За њих се одиста може рећи Бернеовим речима, да су писане крвљу срца и соком живаца и да песник није имао увек куражи, да себи ране зада, ни снаге, да бол за дуго издржи; јер су осим две — *Поша Тихомир* и *Милан* све — недовршене остале. Али од свију најтужније је *Сриско чобанче*. Ни ова прича није

довршена Штампана је у засебној књижици оне године кад је песник умро ; а у рукописима његовим нађен је кратак недовршен наставак Седамнајесто-годишње чобанче служи код газда Балоба, Маџара. Одбегло је од своје куће, да у туђем свету заборави јаде своје и милошту зле маћехе. То чобанче не може бити род старијем чобанину ни по крви ни по народности ; он није Маџар ! Црте на његовом лицу много су паметније, струк танак, покрети еластичнији ; његове црне велике очи пре би могао споредити с очима поноситог Бедуина, него са овим Маџаром ; образи су му дугуљасте, нос правилан, а преко високог глатког чела пружа се једна бора. . . . Седамнајест година и већ бора ! Је ли то белега од рођења ? . . . Око усница игра му чудан осмејак. Таким се осмехом не осмехује младост ! . . . У њему је пуно бола, у очима 'мушка збиља, на челу брига старости..“

Кад се погађао с газда Балобом, питао га је Маџар овако : „ Па, деране ! од куда си ? Из кога си села или вароши ? . Но ћути, немој ме латати, познајем те ја по носу да ниси момак од маџарског соја ! . Видим ја, да си Рац ; . . — Стари Балог мислио је да је то као нека несрећа не бити Маџар.“ А син Балогов говори чобанчету овако : „ Добро ! . добро ! . Ништа то не чини што си Рац ; за то овце неће знати, а ни маџарац се неће сетити.“ . . . Тако је дочекано српско чобанче код људи од онога племена, које старешује браћи његовој. А после су тек настали прави јади. . .

Све су ове приповетке потпуно оригиналне ; само је у *Попа Тихомиру* у домаћу грађу унети стари, познати мотив : како добар свештеник усређује и поправља повварено село својом честитошћу и памећу. Јакшић се нехотице дохватио овога мотива, сећајући се јамачно свога доброга оца ; јер *Попа Тихомир* веома личи на оца његова, како га је насликао у *Успоменама другу Јов.*

Јовановићу. Чини нам се да онај исти глас, који у *Успоменама* зове народ на оружје против угнетача, говори у Попа Тихомиру ове речи стаду своје :

„Храм божији радује се што вас на недра своја пригрлити може, вас, који сте га напустили! Слуга храма овога милином је обузет, што вам може овако скупљенима казати истину, коју сте погазили, што вас може опоменути на разум, на савест вашу, коју сте вашим страстима угушили. . . . Гле! Ваши виногради су неокопани, ваше њиве су неоплевљене — и ви кажете, да сте Срби, да сте мужеви! Ваше земље, ваше куће купују дошљаци, а ви се с поносом дичите : ми смо Срби! ми смо јунаци! Док ваша говеда жедна и малаксала траже макар и кап воде, ви донде по биртијама харчите тековину ваших дедова! Док ваша деца гола и гологлава као сирочад по сокацима шврљају, донде се њихове мајке и сестрице у свилу облаче. Куће су вам јадне, тамне, опале и неокречене; а на лицу ваших жена и сестара с прста је белила и руменила . . . Још вас Бог милује, покварена браћо моја! Враћајте се с пута, који пропасти води. . .“

Спахија, Чобанче и Сирота Банаћанка као да су недовршени романи. Колико им се може догледати идеја, ови недовршеци чине се тек почеци. Што је песник стао? Осим онога узрока, који горе наведох, као да ће још нешто бити узрок. *Сирота Банаћанка* као да је хтела да буде прави социјални роман из сувременог друштвеног живота нашег. Јунакињу романа, која сама прича свој живот, нашао је песник у крајњој беди. То је красна девојачка душа, чедо честите сиротиње, коју сиромаштво, глад и сила отераше у беди свет, да пропадне физички и морално. Сила створи сиротињу и глад, а глад и сиротиња створише порок — као да је хтело бити основна мисао овој недовршеној приповеди. . Ево једне слике одатле

„Година шесет друга беше мршава претходница страховитој шесет трећој години. . . Зима прође на миру ; али се већ око ускрса ужурбала сиротиња и тражаше од богатијих својих суграђања помоћи, али залуду. Њихово срце беше тврђе од гвоздених брава на вратима њихових кошева и амбаров. Сирота стока залуду је тражила по сувој пустари бар један зелен стручак, да њиме своју дивљу глад разблажи. Гладна и жедна говеда тумараху без чувара и чупаху суво корење из земље; дође подне, сунце припече, а ми чујемо рику жедних крава и јунади. Око Св. Илије већ си видео бледа и изнурена лица, где тумарају гладна по сокацима. По баштама се виђао по негде зелен ластар од винове лозе ; дође човек, откине га и онако лакомо, рекао би суманут је, прогута га с лишњем заједно ; после бежи из баште, бојећи се да га газда не осети. Чини му се као да је неко злочинство учинио, као да је нечувено благо некоме бесном богаташу похарао. По ћошковима се виђаху деца : седе жалостиво, побледеле уснице само им се мичу, из њих не чујеш гласа — од глади су промукла; само чујеш као неко шапутање: — Гладан сам ! . . хлеба ! . . То је све, што може гладно створење да изустити; а оно ти друго казују мутне очи, бледо, увело лице и напред испружена сува ручица, која чека на залогај хлеба од мимопролазећих. — У нашем мађистрату се договорише сенатори и главни људи, да се у свакоме кварту нашега села наместе по неколико казана, који ће гладним кувати јела, да не скапљу од глади, Али је и то било као са брашном. У брашно, које су сиротињи делили, трпали су песка, да буде теже и више ; а у мршаву чорбу, којом су сиротињу хранили, нису метали мяса ни масти. То беше налико на врелу јако опалену и посољену воду, која само стомак дражи. . . Тужан је у то доба био приказ око тих казана. Бледа, мршава лица пружају дркћућом руком

своје лончиће, да им се од те посне хране што удели; а кувар им, под надзором неких људи, једном големом варјачом сипа, на сваку главу по једну књику, што је све за један дан и једну ноћ . . . Узмем лончић, однесем кући, тетка узме једно парченце од тога песковитог хлеба, надроби у чорбу па онда ручамо . . . Управо ми и не ручамо, него само разгрејемо и осолимо стомак, да после што више воде попијемо“.

Рекох да се чини, као да су неке од ових приповедака недовршени друштвени романи. Можда су за то и остале недовршене; јер у данашњем друштву српском још нема грађе за прави друштвени роман.

У сеоским приповеткама из Србије песник се одужује благодарним сећањем сеоскоме свету и селима у Србији, где у најмучније дане свога живота нађе уточишта, мира, ведрине, љубавности и гостопримства. У приповеци *Једна ноћ* вели сам овако; . . . „Па зашто ми је жао тих (српских) планина? . Шта су мени ти Власи подгорачки и ти Срби сумраковачки? . . Ништа друго, него гостољубиви домаћини; а ја бејах њихов гост из далека, примљен и угошћен. А по тим мрким планинама шетао сам се баш као наша господа по парковима — с том само разликом, што мене у мојим мислима никад не узнемириваше музика, или церакање безобразних варошких жентурина“. Али се на овим приповеткама, и ако по лепоти долазе одмах после приповедака о животу Срба у Угарској, виде јасно све мане поезије Јакшићеве, сви знаци окованог, непотпуним образовањем пометеног силног талента. Епска је израда слаба, епски мотиви обични, познати и у свима приповеткама једни исти тако, да сећајући се онога што смо

у њима читали, не знамо у којој смо причи шта читали — да ли у *Сељацима*, или у *Белој кућици*, или у *Кривосечкој мекани*. И опет памтимо само слике. По тим сликама познајете пишчеву руку — иначе би по свему осталом мислили, дајјето радвакогдилетанта. Овде онде кресне и по која светла мисао или дубоко осећање — али се брзо угаси. Песник није познавао живот прос-тога народа у Србији, и за то тога живота мало и има у овим његовим приповеткама. Тајне и лепоте патријархал-нога живота, психолошки нацрт унутрашњег домаћег живљења, радости, бриге и жалости, мишљења, наде и веровања, анализу обичаја и радног живота — то нам не изнесе ни један приповедач до данас. А колико их једосле писало приповетке „из народног живота“ у Србији! Али за то много и треба: познавања, студије, љубави и песничког дара. Код досадашњих пак приповедача не бејаше свега тога. А красна грађа поетска пропада сваки дан, села се све више цивилизују — и још мало па ћемо се сви *сећати* само онога, што смо гледали, слушали и осећали, али не умели забележити за спомен своме потомству . . . Јакшић се није родио у селу у Србији, није проживео у њему оно доба, које и јесте најјачије врело поетских успомена — детињство и младост. И доцпије је само кратко време у селу провео. За то му ове приповетке и нису као приповетке о животу угарских Срба. За то у њима и није насликан живот народни, већ само неколики типови, пола сеоски пола варошки, појави које је најчешће виђао и које је нај-лакше било студовати: сеоски кметови и њихови помоћ-ници и другари, попови, калуђери, мехавџије, капетани, ћате и пандури и т. д. Тако су радили и други, па се и Ђура на њих угледао. У осталом он је у опште добро погодио карактер ових главних преставника својих припо

ведака из Србије. Али што даље од цркве, школе, суднице и механе слике су му све непоузданије и неистинитије, а то му јако квари и склоп саме приповетке и извођење радње. Сеоска му је љубав често варошка кокетерија, а породични живот сеоски налик на живот сиротиње по предграђима варошким. Али ни у цртању оних главних типова није био сасвим поуздан. И овде се показало, како једнаки узроци доводе увек једнаке појаве. Туробна његова нарав и непоуздано знање повели су га и овде оним путем, којим је и у сликарству ударио — гледао је да незнање забашури ефектом. За то су његови кметови и сукметице изелице и силеције, механције варалице, попови другари кметовски и механџиски и улизице капетанске, капетани праве аге, пандури девенте и т. д. На жалост има доста истине у оваком цртању; али је Ђура ипак много егзажерирао, као и В. Иго, који као да му је често вођ био. Тако су и други чинили, па и он; али су грешили и они и он. Што је најглавније, нису никако мотивовани ови тамни појави народног живота ни код њега ни код других. Мислио би човек, коме тај нар. живот није познат, да су ти кметови, капетани, попови и т. д. неки туђински елеменат, да су то неки освојоци господари, којима народ као туђинско племе робује. А међу тим су они народу томе не само браћа по језику, него и земљаци, кумови, пријатељи, рођаци. Ја на пр знам једно време, кад су скоро сви чиновници Горњ. Милановца (у окр рудничком), од практиканта до председника и начелника, били родом рудничани, који су имали у селима своје задружне куће, браћу, рођаке, пријатеље. Шта се онда мора мислити о карактеру самога народа, кад су му — као што приповедачи воде — интелигентни синови онаки? Колико онда вреди хвала, којом се тај народ обасипае у при-

поветкама „из живота народног“? То што и добри и лоши приповедачи виде једнако један појав живота народнога, што им је једна страна тога живота тамна и немила, значи, да је одиста тамно на тој страни. Али они гледају површно и — претерују. То површно сликање народнога живота, без студије и испитивања, и учинило је, те наше „приповетке из народног живота“ не дејствују ништа на напредни друштвени покрет. Права приповетка мора искрено, нетенденциозно, песничком топлином и научном дубљином показати и узроке злу, на које прст пружа, не само насликати људе како су, него и показати за што су онаки како су.

Рекох, да су све ове приповетке Јакшићеве по садржини готово једнаке. Јунаци су им млади, кршни, честити сеоски момци. Њих гоне, облагују, на суд потржу и лажним сведоџбама у тамницу бацају неваљали кметови и капетани, којима помажу кметовски рођаци и помоћници, сеоске механџије и попови. Народ се заузима за њих и спасава их, и крај приче је весео. Јунаци се жене добрим девојкама, које су волели и због којих су доста и страдали

Као што се види, и овде има романтике. Она је проста и управо старинска. Али је једно врло знаменито. Сва је Јакшићева поезија огледало душе његове — сетна, мрка. Видели смо му лирску поезију како је; драме су му трагедије; романтичне приповетке и приповетке о животу угарских Срба све су жалостиве. Само се ове приповетке — осим *Једне ноћи* — срећно свршују! Ако би ми се допустило мало слободније тумачити овај пропљанак епске поезије Јакшићеве, ја бих рекао ово: песнику се чини ведрији живот у Србији, ведрија будућност ове земље. И у њој има патње и мука; али то долази од злих уредаба и старешина,

а народ ипак побеђује и срећно пролази. Још има доста таме, доста корова : али је крепка снага честитог народа и будућност је његова.

Једнолико и просто причање у овим приповеткама Јакшићевим зачињавају топла осећања, понека лепа мисао, неколики оригинални типови (као : сеоски трговчић Миладин у *Једној ноћи*, стари учитељ у *Белој кућици*, чича Марко у *Селацима* и т. д.), а нарочито поетски описи, као што је на пр. опис планинског села Каменца :

„ . . . С једне стране камен, с друге камен — голо све ! Страх те обузме, кад у то суро стење коракнеш. Твоје те сопствено мицање плаши Уздахнеш ли, чини ти се да камен уздише. Спотакнеш ли се, камен се одрони. А у понорима јечи и грми, рекао би планине се руше. Кад дубље загазиш у ту пустошну самоћу, чујеш како човек јауче, чини ти се да в у помоћ призива. . . Ноћ је. Теби се коса диже на глави. Слушаш боље, шта је. А то буљина вешто подражава глас човечји. После чујеш где кевће као ловачки кер, и теби се чини да већ гледаш из далека ватру, око које су се ловци скупили. Радујеш се доброј вечери и мирном уживању. . . Али је све то превара. Видиш, да си усред пустоши, а око тебе ноћ.“

„Сироти каменчани имају само толико поља, колико би један добар момак за сахат могао обиграти. Па ту са тога простора сабира себи храну више од две хиљаде душа. . .“

„Па и опет само да знате, како је и код њих понекада весело, веселије него ма у којој вароши. Дође пролеће. И људи и воће и луг и планине — све је добило веселији изглед, све лепшу, свечанију одећу . . . Онамо мирише планина од здравца ; а долину опет

липово цвеће својим дивним мирисом напаја. У планини пева пастир, а уз његов мушки глас одјекује гора и дужина. А у пољу с умиљатим варијацијама весело се натпевају шева и девојка. Кад када се иза неког цбуна укаже и младо ратарче, ал' онда девојче порумени и ућути. А момак, извадивши иза појаса дугу врулицу, извија мелодије, каких није слушао за својом тезгом згурени чивитар“.

„Зими је опет тужно. Путове завеје снег. Планине се умотају у тамну маглу густих облака. Нигде зелене травке, нигде весела лица“.

„Дође ноћ. . У селу чујеш лавез паса—у планини вију курјаци. На пољу мраз—у колибици дим. У томе диму најруменије лице побледи, а најбеље сукно потамни . . .“

У својим приповеткама ратнога времена повратио се Јакшић сасвим своме староме романтизму. У њима се, истина, причају не само измишљени него и познати бојеви и догађаји, помињу се истинска лица, места ит.д; али осим познатих имена све је друго рад саме маште песникове, — сама романтика. Романтисање јаковних историских догађаја, који су нам још свима у памети, врло је кобна ствар за правога песника и доликује само календарско-фељетонским дилетантима и шпекулантима. Ђура је још у раној младости био мало у боју и то је све. За време знамените српске војне од 1876—1878, о којој и причају све ове приповетке, био је само кратко време у дринском стану, пошто су бојеви на оној страни били већ престали. Ово су му биле последње године живота. Био је оболео и није могао походити и других бојишта, причањем пак других слабо се може користити

приповедач, који сам није војник а који је рад да опи-
сује бој. Ратне приповетке најбоље би могао писати
онај, који би био и песник и стручан војник и био у боју;
или бар песник, који би био у боју, те би га могао
описивати онако како се њему учинио; или, на послетку,
онај песник, који је доста о ратним стварима читао,
мислио, распитивао и бар из близа бој гледао. Код
Ђуре тога није било; а овамо га је на писање гонило
одушевљење, познаници новинари и уредници календара.
Морао је ударити у романтику, којој је и онако у при-
повеци много нагињао. Како је пак, уз ово, писао често
врло хитно, по наруџбини, а можда и по невољи, то су
му ове приповетке најслабије приповетке. Романтика
ових приповедака није готово ништа утекла од роман-
тике Видаковићеве и у понечему се сасвим слаже с
њом. Тако Јакшић прича овде, како се из Београда
за два дана пешице стиже иза Лима у Херцеговину;
како шеснајесто-годишњи српски дечак, ђак универзи-
тетски, који носи наочари, иде у Херцеговину да се
бори и како вара бегу Аларгића, те га прима за свога
ћатица, па још исте ноћи даје знак устаницима, те долазе
беговој кули, отимљу је, спаљују и робље изабављају
— *Ускок* —; како богата и образована Русиња, бол-
ничарка за време рата у Србији, полази за српског
хајдука, који се у рату храбро борио, и води га у Русију
— *Рускиња* — и т. д. Битка се описује или романтички,
као што је описују нар. песме, или врло површно. У
причању нема свезе, нема јединства, догађаји долазе
брзо један за другим, места се брзо прелазе, нове слике
заменеју старе, које су нас заинтересовале, али о којима
више ништа не чујемо. На врху пак свију мана стоји
та, што се често потанко говори о животу и карактеру
погинулих јунака — не измишљених него историских —

које песник није добро познавао. Тако је — по томе знању — сасвим погрешно престављен карактер врлога јунака, тихог и озбиљног Карановића, као да га је у бој гонила сујета и жудња за већим чином, мисао да буде „полковник или покојник“ — *Капетанов гроб* — . И да се није Јакшић овде огрешио о историјску истину, огрешио би се о српско јунаштво. И доиста је тешко разумети, како то сам није опазио. Иначе се лепота његове епске поезије — описивање, сликање и т. д. — није ни овде сасвим изгубила. Између ових приповедака понајлепше ће бити: *На мртвој стражи* *Рањеник* и *Чича Митар*.

Рекао сам, да за приповетку, осим талента песничког, треба још врло много друге спреме и способности, а за друштвену приповетку још и згодно земљиште друштвено. Јакшићеве приповетке нису савршени уметнички производи, а нису могле то ни бити. У нас нема земљишта за друштвену приповетку; а Јакшићу је недостојало још и доста приповедачких врлина. За неке приповетке, као што видесмо, недостајало му је потребно знање и познавање саме грађе. Исто се тако мучно осећа у његовим приповеткама недостатак потпуног сувременог, нарочито историјског, образовања и уопште његова неначитаност. Ово двоје још је оснажило ону карактерну црту његове нарави: нестидност, неиздржљивост и нестудовање при раду; јер само онај воли да студује, који уме да студује. За то је смишљање догађаја у његовим приповеткама врло слабо и технички склоп њихов врло примитиван. Али су за то ипак Јакшићеве приповетке најбоље приповетке што их данас има књижевност српска. Оне имају онога, што је приповеца

и сваком песничком створу најглавније, а што остале приповетке немају или врло мало имају — имају поезије. Истина се многим чини, да се приповетка данас сасвим еманциповала од поезије и да је за њу таленат песнички последња ствар; али није тако. То, што се њима чини еманципованост, није ништа друго него нов пут, којим је ударила савремена поезија. Они, који пишу добре приповетке, песници су, па ма се одрицали свога божанског дара као св. Петар свога божанског учитеља. Они пак, који без приповедачког дара пишу приповетке, дилетанти су, па ма колико се мучили, ма колико способни били. Али је Јакшић имао и правих приповедачких врлина. Те су врлине биле поглавито у његову сликарском таленту. Умети посматрати веома је потребна врлина приповедача — запамтити ред ствари и појава уочити оно што је лепше и знатније, запазити и саме ситнице. У томе је био јак Ђура као сликар, па и у познавању физиогномије, што је такође врло потребно приповедачу. Ако психологисање Ђурино није одвећ дубоко, физиогномисање му је врло прецизно и к томе неусиљено; и показавши нам код својих јунака неколико значајних црта и покрета, он нам често са неколико речи осветли сав њихов карактер. А у свима је његовим приповеткама топла дикција и пријатан стил и готово кроз све веје здрав и крепак хумор.

* * *

Од 1862 до 1878 г. написао је Ђура три трагедије: *Сеобу Србаља* — 1862 —, *Јелисавету, кнегињу црногорску* — 1868 — и *Станоја Главиша* — 1878 — То је сва његова драмска радња.

Ђура се огледао у свима врстама поезије. То је — кад је све друго ту — знак крпке снаге песничке.

Ма да се не може одрећи крепост Буриној поезији, опет је овоме појаву код њега био још један, можда и главнији, узрок. Он није познавао добро своју снагу, није познавао карактер, значај и услове поетских грана — лирске, епске и драмске поезије. Према његову образовању песничком може се слободно рећи, да за њега није била драмска поезија. Његове драме најбоље сведоче то. Друго је питање, да ли би његов поетски дар, да се срећније развијао и потпуно образовао, кадар био за драму. Овде се гледа само на то у чему се тај дар онако како је био образован, могао најбоље показати.

..... Љубиша, жупан српски VII. века, оставља с једним делом срп. народа стару постојбину Бојку, да се уклони од брата свога Владимира, који га мрзи и гони. После петогодишњег лутања између Бојке и Тесалије, пошто у новим земљама саградише села и градове крећу се опет у Бојку. Љубишу вуче срце тамо. Тамо му је остала девојка Лала, коју силно љуби и коју никако не може да заборави. Он и креће народ; а народ га воли и слуша. Дошавши до Саве и Дунава, народ би хтео да остане у лепим земљама, поред тих река, а између браће Хрвата и Бугара, тим пре, што се у Бојци боји братскога раздора и ропства аварског. Али Љубиша хоће у Бојку, јер ту жи једнако за својом Далом. Млад је, јуначан, пун поуздања, зна да га воли народ и да ће свуд за њим. Неки му се главари противе, а особито властољубиви Белуш, који му на слави завиди, који га мрзи и жели да га смакне, па да он дође на жупански престо. Љубиша на то пламти гневом, размеће се својом влашћу, али ипак сазива народ на збор, да сам реши хоће ли остати где је или неће. Сав народ пристаје уз њега. Сам се Белуш, с неколико војвода, противи и замеће кавгу. Народ виче: „Доле с њима, што у Бојку неће!“

Али Љубиша зауставља кавгу и у један пут решава да се остане; а народ опет радосно пристаје на то. Мало за тим Владимир, удруживши се с Аварима, удара на свога брата, да га и у Србији сатре. Љубиша га победи и на мегдану погуби. Али Белуш једнако мисли о том да Љубишу убије и да постане жупан; а на то га гони, уз властољубље, и освета, што га је драга, Босиљка, због њега изневерила, и ако Љубиша на њу и не гледа, већ једнако о Лали мисли. Белуша научи неваљали му друг Блашко, да наговори свештеника да Љубишу отрује отровним пехаром при жртвовању. Свештеник пристаје, пошто му се обећа да ће постати прво-свештеник кад Белуш постане жупан. Пре пак, него што се план извршио, донесу Блашка из боја смртно рањена. На самртном часу исприча он својој љуби Перуници свој грех. Она отрчи и јави то својој другарици Босиљци, која је љубила Љубишу без наде и, готово, без зазора. Али је већ било доцкан. Љубиша је био отрован. Босиљка умире с њим. Свештеник и Белуш гину. А седи војвода Драгош постаје жупан... Ето то је садржина трагедије *Сеоба Србаља*.

... Бурђе Црнојевић, Иван-бегов син, узима за жену Латинку девојку, дуждеву кћер Јелисавету, те — као што песник вели — доводи „у Црну Гору црну несрећу.“ Јелисавета је размажено чедо богатих Мле-така, прези-ре земљу и народ свога мужа и једнако тужи за лепом Венецијом, „невестом сјајном мора зеленог“. Нежна љубав Бурђева не може да је утеши, не може да јој омили нову отаџбину; она и не воли свога мужа, већ га само трпи; — она је, како она мисли и како од прилике и песник преставља, жртва политици своје отаџбине — јер је Млецима требало савезништво јуначке Црне Горе — и труди се, да отаџбини својој буде оди-

ста корисна жртва, да јој помогне својом лепотом, експлоатисањем Ђурђевог љубави. Да је само то њен грех, да јој је иначе нежно срце и племенита душа, чврст карактер, да има и моралне лепоте, да је својој отаџбини жртвовала не само своје угодности и меки живот у Млещима, него да јој је на пр. у Млещима и срце остало, да јој је жртва скупа и тешка и да пати борећи се са срцем и са савешћу — онда би јој, и ако би нам био необичан такав женски карактер, могли можда још и опростити за онај грех, могли би је волети и жалити. Али то није. Она је мекушна, слаба карактера, а, што је још горе, и неваљала. Она мрзи свога витешкога девера Станишу, презири јуначке синове Црне Горе, охоча је према своме мужу и постаје му неверна подајући се неваљаломе Ђурашку, не из љубави но да јој помогне победити. Њена је борба неплеменита, а оружје јој је грех и сплетка. — Син јуначкога Иванбеге, кнез Црне Горе, Ђурђе, права је слабостица. Љубав га опија и он не види неверство своје жене, не опажа несрећу, у коју она целу земљу вуче. За њену љубав прогони из земље мудре саветнике и јунаке, завађа се с браћом и буни јуначко срце слободних синова. Станиша се турчи — и с њиме пада Црне Горе — и удара с војском на брата. Тада тек долази Ђурђу памет. Каје се и оставља Црну Гору с аманетом, да у њој више не суди кнез него владика, да не би борбе око престола опет земљу у несрећу доводиле. И тада управо он још не види, шта је био прави узрок несреће, већ мисли да је крива била братска завист и жудња за престолом. За то и не мрзи Јелисавету; она му је још једнако највећа брига, и последњим речима још је зове „сунце“, „тицо“, „чедо“. Неваљали Ђурашко остаје не-

кажњен. Цвет црногорских јунака гине, а у земљи остају потурчењаци, који као по некој судбини хоће да остану.

. У овој вери, у коју нас је
Лукавство грешно грдне тазбине
. У овом кобном часу застало.

На послетку полуди Јелисавета — не зна се, да ли од страха или од гриже савести — и с лудом љубом одлази Ђурђе у несрећну тазбину. — То је трагедија *Јелисавета*.

. Станоје Главаш, чувени хајдук српски од 1804. год., после несрећне 1813. г. остао је у земљи и предао се Турцима. Везир га је, поштујући његово јунаштво, поставио за кр-сердара, да

— — — — чува царске друмове,
хајдуке вата, тиша побуне. —

Тако је мислио везир. Али је Главаш остао Србин и јунак као што је и био. Живећи у заклониту планинском месту колиба је његова заклон и уточиште онима, које Турци гоне; а друмове чува, да њима раја безбрижније ходи. Он спасава Митра Шероглића. Он пропушта у Немачку војводу Хаџи-Продана, који несрећно пролази са својим устанком. Он отима Спасенију, кћер погинулог војводе Ђукића, од зле маћехе Стане, која шћаше да је води везиру београдском, да њоме откупи рођенога сина из тамнице. Кад је стари Ђукић издигао, били су код њега само Спасенија и Главаш. „— Нека сте срећни, децо, обоје!“ — биле су последње речи старог војводе. Још тада, дакле, бежу њих двоје верени; али ми не знамо из целог дела ни како се ни зашто се раздвојише. И после, пошто је Главаш отео Спа-

сенију од маћехе и пошто му је љуба постала, и кад сами у тишини планинској ћеретају о мирисној гори, о бајном сунчаном зраку, о бистром потоку, о својој љубави и т. д., та нам се тајна никако не објашњује. И да није Стана, водећи пасторку паши у Београд, случајно задутала и на колибу Главашеву наишла, чини се да се не би једно другог ни сетили — и трагедије не би ни било, или би јој морао доћи неки други мотив. Јер Спасенија иде мирно за маћехом, и ако зна шта је у Београду чека — она хоће брата да спасе; а Главаш се пре тога састанка ње и не сећа, и не спомиње је, већ говори само о Турцима, о несрећи која земљу снађе, о освети

. . . И све се овде у крв створило,
Из крви свака ниче мисао,
А свакој мисли смрт је основа! . .
(тако се разговара са својим момком,
и, мећући руку на нож, вели :)
Да убијамо Раде!

А кад угледа Спасенију с маћехом код своје колибе, он говори у себи :

Ала је дивна!
У дугу кад кад поглед утоне,
Занесен сјајем боје њезине,
Па тајну куша лепе природе:
Ко ли је створи тако дивотну!

И по тим речима мислили би, да је не познаје и да се диви незнаној лепоти. Али он је њу познао — као што се одмах за тим види —, а ове речи, којима је прави смисао дивљење лепоти, једина су нахнада за све оно, што нам је тај тренутак требало да дâ: Глава-

шево изненађење и радост, његову тугу и правдање и рачун о ономе, што је било од њихова верења дотле. Спасенија пак, погледајући у Станоја, вели у себи :

Те црне очи ја сам видела,
И глас сам чула . . . Ох Боже мој!
Да није он ?

Она га, после годину и по дана, не може да позна! А по томе видимо, да од смрти очеве ништа није ни знала за њега, да јој се он није ни јављао. — Одавде почиње трагичан заплет. Главаш се каже Спасенији и она остаје код њега поред све претње и кетве Станине. У колиби хајдучкој срећна је и весела неко време; само јој је жао брата од маћехе, Бошка, кога је могла, жртвовавши себе, избавити. Чудновато је, да она ту мисао казује и у очи своме мужу, Главашу, томе витешкоме и плахом хајдуку — ма да с том мишљу о избављењу неодвојно иде и мисао о начину избављења— . . . и Главаш је опет воли и теши. Он јој обећава да ће Бошка избавити, и она се развесели. Али неваљала маћеха, гневна, осветна и очајна, иде паши у град и казује све како је било. Сластољубив паша, жудан жртве коју ни видео није, спрема смрт Главашу. Стана крадом долази колиби Главашевој, застаје саму Спасенију, моли је, светује, наговара, да иде паши у град. Не помогавши се враћа се у Београд, да нове спетке кује. Међу тим Главашеви момци избеае Станина сина Бошка из градске тамнице, али то њој не јављају нити Бошко иде сестри да се с њом види и да с Главашем у планини слободно живи, већ прелази с осталим бегунцима у Аустрију. Паша поручује муселиму у Х. П. Паланци, да му Главаша пошље жива или мртва. Муселим зове Главаша к себи. Главаш му оде с неколико оружаних момака. На

молбу муселимову, да врати оружје које је од Турака позајмио и да пошаље Спасенију паши, па да живи мирно у својој колиби, одговара: нека паша дође сам да узме оружје, а Спасенија му је жена и њу ће паша добити с главом његовом.

Нек цркне паша!
 — И гадна војска силе његове
 Нека у смраду куге источне,
 Срчући отров гада сопственог,
 Што га по тесном граду простире,
 У грчевима мучним изгине —
 Па издишући нека замоли:
 Да види прамен њене косице. . . ,
 Са бичем бих му мутне зенице
 Одморном руком грозно шибао
 Вичући сиљном паши на ухо:
 Ево ти пашо целог курјука!

Муселим ћути. Главаш одлази. Додавши својој колиби не застаје Спасеније. У колиби леже на земљи разбацане хаљине и испаљен пиштољ. Главаш се досећа јаду. Један му сељак казује, да је видео како Спасенију вуку кроз шуму неки Турци и да с њима иде једна баба. У то се помаља и једна чета Турава, послана да Главаша ухвати. Он шаље момке у потеру, да отму Спасенију од Турака, а сам с једним момком остаје да брани колибу. Турци запале колибу. Главаш после јуначке борбе искаче из пламена и пада пред колибом зрном погођен. Док се Турци отимљу ко ће осећи главу Главашу, долази помоћ. Турци беже. Из далека се чује пукњава. У то стижу момци Главашеви, што су били у потери. Отели Спасенију и воде везане Турке и Стану. Искупио се народ. Сви се куну, да ће осветити Главаша. Један рудни-

чанин, послан од кнеза Милоша Главашу, јавља да је кнез Милош дигао буну. Спасенија јадикује и куне Стану. Народ виче: убите је! Стана клечи:

Милост!

О смилујте се мени грешници!

Завеса пада. — То је трагедаја *Станоје Главаш*.

Напред је већ казано, да је *Сеоба Србаља* добила од *Матице Српске* награду од 100 дуката расписану за најбољу *историску* драму. Референти су Матичини били Јов. Ђорђевић и Јов. Андрејевић. Оба су референта уопште говорила само добро о овој драми, хвалећи и сам избор предмета, а нарочито лепу лирску дијекцију, живост и смелост фантазије и топлину осећања.

Год 1863 -- у полит. листу *Видов-дану* — изађе на ово дело прва критика, од Ђ. Малетића, а 1865 — у књиж. листу *Матици* — и друга, од Г. Гершића. Између ове две критике разлика је само у тону — прва је оштрија, а друга блажа — и у начину излагања — прва се бави и ситнијим манама, на пр. погрешкама граматичним, и мање се побринула за саму своју конструкцију; друга даје општији преглед и у њој је систематичније изложено оно, што се казује у првој. Обе се пак критике слажу у томе: да драма *Сеоба Србаља* није историска драма; да је предмет њен, у колико има свезе с историским животом народним, епске а не драмске природе; да је, према овоме, песник, слободан од историских окова, могао слободно стварати; да му је склоп драме ипак рђав и да не одговара драмским законима, јер: у њој нема једне јасне идеје, драмског јединства; нема драмског мотивовања, и оно, што у драми треба тек да се види, овде је већ готово, као: Љубав Љубишина (где се не види ни почетак, ни развијање, ни сам предмет — Лада), мржња Бедушева и т. д; карактер драмског

јунака, Љубише, није доследан, није потпуно нацртан, већ у неколико црта — дијалози и монолози, из којих би требало да се он упозна, да се његов рад објасни, махом нису ништа друго до „непрестано кокетовање са својом љубављу“; главни јунак нема своје воље, нема јасне сврхе, не ради, не бори се, дакле не може имати ни трагичне кривице, не може бити трагичан јунак — „околности више управљају њиме него он њима“, то је више епско него драмско страдање и т. д. Оба критичара хвале красну лирику у овој драми и „нека лепа места“, и ако „као оазе одвојена, осамљена“, „нека описивања“ и т. д. Али баш та „лепа поетска дикција“ — разложно вели први критичар — овде је често била више од штете, „јер угађајући само њој учинио је певац, те му сва лица једнако говоре“ и т. д.

Што су критичари казали за *Сеобу Србаља*, то у главном вреди и за *Јелисавету* и за *Станоја Главаша*. Али пре, него што бих даље пошао, хоћу да осветлим мишљење, које су изнели референти Матићини о *Сеоби Србаља* и по коме се може чинити, да има и друкчијега мишљења о драмској поезији Јакшићевој.

Живот Јакшићев 1862 г. већ нам је познат. Његово материјално стање тадашње, као и ваздашње, било је врло оскудно. Референти су били лични пријатељи песникови, људи који су штовали велики дар Јакшићев, који су се од тога дара много надали. Ово је, без сумње, био главни разлог њихов, да досуде награду *Сеоби Србаља*. Неки мисле, да Јакшића није требало мазити. Нека би и тако било. Али у овој прилици референти су учинили оно, што се увек лако прашта и што би учинили и многи други. А има и још нешто. У оно време оригиналне драмске поезије српске није готово никако било. Ј. С. Поповић је био умро; К. Трифковић није

био још почео писати; од драма М. Бана била је, и то по одавно, штампана само *Мејрима*; Ђ. Малетића драме *Хајдуци* и *Цар Михаило* нису још биле угледале света; а на позорницу српску излазиле су највише драме Ј. Суботића, који се тада беше сасвим окренуо драмској поезији. Ко познаје драме Суботићеве, мора признати ма колико хвалио њихову драмску технику, песничку студију и т. д., да им је дикција заморна, хладна, реторично-дидактична. У опште је лирика Суботићева врло слаба; и као што су му епске песме најбоље епске песме у срп. књижевности, тако су му лирске песме, испоређене с лирским песмама правих песника, понајгоре. Бујна, тропска лирика *Сеобе Србаља*, потпун контраст Суботићевим, као и толиким другим српским драмама, морала је силно дејствовати у оно време; па није чудо, ако су се њоме и референти занели, као што и сами веде. И данас је још кадра та лирика да пред безазленим и неуким гледаоцем забашури крупне техничке мане Јакшићевих драма. То је она силна прта талента Јакшићева, која се показала у сликарству у боји, у лирској песми у опису, у приповеди у сликању — у коју се Јакшић вазда поуздавао и којом је толико пута издро из неприлика, које му ствараше његово непотпуно образовање. На послетку ја не знам да ли је *Сеоба Србаља* имала пред *Матицом* кога, и да ли је имала бољега, конкурента; а ако није имала, онда се ни *Матица* ни референти нису ни мало огрешили што су је наградили. *

* Ако се није огрешила *Матица* српска 1862 г., а она се огрешила 1881 г. На расписан стечај њен за најбољу истор. драму понудила је удовица пок. Јакшића *Станоја Главаша*, која је трагедија још у рукопису. И *Матица* одговара, да то дело не може примити на преглед за то, што се расписивањем награда побуђују

Ho не познаје из ближе јакшићеве Араме, доста му је да зна у кратко шта има у њима — као што је оваје показано —, па да види њихове кривине мане. Пре свега сам предмет није ни у једној срећи изабран. У *Језикавсти* и *Станоју Ласицу* предмет је узет из историје. *Свобода Срава*, веде, није историјска драма. Ту је, веде, песник морао бити подпуно слободан. Али то баш и јесте била његова несрећа. Он није знао да се нађе у слободи; и да у *Свободи Срава* није било ни мало историјске грађе, он је не би ни писао. Њему је потребна била историјска слика, бар у неколико готов цртеж, да на њега ујари боју; и као што се у сликарству мучно и крбурно иде се тој цртање истицао, тако се и у драми мучно иде је тој дошло да сам комбинuje и да саставља делове драмске. За то треба знања, студије и истрајности; а тога у Ђуре није било. За то он нема ни једне неисторијске Араме. Бирајући пак предмет из историје, гледао је ваза да нађе тако нешто, што је, већ само ој себе поетично и опет толико непознато и тамно, да се не мора мучити проучавањем и описивањем историјских прилика и психолошком студијом познатих историјских карактера. А кад је нашао такав предмет, онда оно мало историје, што је у њему било, није умео ни смео нећати, јер да је то умео, не би му све Араме биле историјске. Адуштвени живот нун је Арамске грађе, али му треба уредити; а Ђуре би најбоље дао по већ готовом плану. Неколико Арамских оломака, где

жени књижевнику на рад. А Ђуре није жив — јакше била би Матуца узаду мук, баш ако би његово дело и засађивало напути. Овај *интерпрети* пронашао не зна се није ружњи или оргиналнији! Али је кобан знак, што га је јединио српско књижев. Адуштво. У осталим *Станоје Ласица*, по свој прилици, не би ни волио напре, јер је то најслабији песнички прозово јакшићев. Али је то дуга ствар.

је предмет узет из друштвеног живота, остало је у Буриним рукописима и на њима се види примитивна драмска техника. У историји пак нема готових драмских, а још мање трагедиских, костура. У њој има само добре грађе. Ма треба вештак, да је *позна* и да је *уради*. Од Шекспира мало је који песник умео и једно и друго — Ђура није умео ни једно ни друго. За то сам једном рекао, да је историска драма кушаоница драмског песника. Ђура је из историје бирао за драму епску грађу, јер је она његовој нарави више годила и јер се она у историји боље види; а судбинске црте епских догађаја рушиле су му основу драмску — јединство драмско и слободну радњу драмских јунака. За то у *Сеоби Србаља* Љубиша остаје у Србији, и ако жуди за Бојком, и ако народ пристаје да иде с њим; јер истор. прича вели, да Срби нису ишли у Бојку, а Ђура није смео да удари на ту причу. За то се у *Јелисавети* Станиша турчи, ма да је имао и другога пута к освети — јер тако вели историја. Занимљиво је, да је предмет, који је Јакшић опевао у *Јелисавети*, опевао још један песник у трагедији — Лаза Костић у *Максиму Црнојевићу*; али је народна песма о истом догађају, *Женидба Максима Црнојевића*, лепша и природнија од оба ова уметничка производа. Најнесрећније је пак прошао Ђура са *Станојем Главашем*, изабравши сурову хајдучину за љубавника и трагична јунака. Да је Главаш хајдук XV. или XVI века, још би и којекако било; али то је, тако рећи, јуче било. Преставити верно историски харамбашу Хајдук-Вељкова — не би било драме; начинити га драмским јунаком — не би било Станоја Главаша. Борба, у којој пропада Главаш, дело је народно, а не Главашево. Он гине за то, што је јуначко чедо бунтовног народа, а не због свога греха. Или је грех то, што има жену и што је не да страсти тиранској?

Хајдуци верују, да хајдука због женске љубави мора несрећа снаћи; али то је епски, а не драмски мотив — то је веровање у судбину, којој се драма противи. Ђура се мучио, да са познатом историском катастрофом Главашевом доведе у узрочну драмску свезу предживот његов. Али је та свеза могла бити само епска; и *Станоје Главаши* је најслабија драма песникова.

Драмском је песнику потребна велика спрема: познавање света, познавање људи, јако историско знање психолошка студија, познавање позоришта, тога нераздвојнога друга драмске поезије. Ђури је ово махом недостајало. Велики Шекспир био је глумац. Ђура је ишао у позориште врло ретко. Последњих година дошао би кад кад, да види преставу својих драма; и онда је незадовољно откривао сам своје мане. Млађани Шилер пише драму *Хајдуке*; али је он поред дара и образовања свога, имао још једно добро: познавао је добро драмску књижевност. Ђура је мало и читао. Па онда трагедија!... Нагињући по нарави својој трагичним мотивима и жудећи за оним што је у поезији највише, Ђура је ударио у трагедију — и ту се разбио његов крепки дар на трошном броду његова знања, образовања и начитаности. Трагедија је данас биљка стаклене баште поетске, пренесена из жарке зоне старинског живота; а Ђура је био крепено чедо слободне природе. Трагедија је, вели се, прича о јунаку необичне крепости, необична карактера, необичне истрајности у борби, који нас заноси а био упућен на добро а на зло, и кога горко жалимо кад пропадне, — ако је племенит, што је племенит био; а ако је зликовац, што могаше и диван бити да хоћаше — а који пропада за то, што, поред све крепости, има и неку слабост, страст, којој не може да одоли, јер је она у њега јака онако исто као што су му јаке

и врлине, а и овај сићушни, обични свет, који му на снази завиди, скаче злорадице сав на ову страну, те претеже врлине. И тако пада — шта ? Врлина. Не, него мана, слабост; и тиме сезадовољава вечна правда, веле естетичари. Чудна контраста! Чудне симболике за рат „душе са тијелом“, ума са срцем, образовања са дивљаштвом! Да ли грешим кад кажем, да цивилизација иде у натач трагедији? Да ли грешим кад кажем, да је и Шекспирова „модерна“ трагедија већ остарела? То је бар истина, да у овом модерном век у трагедија слабо успева. Слава вам Аристотело, Шекспире, Лесинже, — али мало то мало све ћемо вас мање разумевати, ако човечанство одиста иде напред. Шилерова деца Фердинанд и Лујза данас су нама болешљива, меланхолична створења, онако као и Гетеов Вертер, која нису васпитава за живот и за праву борбу, у којој без живота нема победе. Отело је поштен и јуначан дивљак, Хамлет старински Обломов, Фауст сујетан и болестан научник, Фијеско даровит властољубивац . . . Хоћемо ли се дивити тим необичњацима? Зар крепост мора бити увек настрана? И зар је генијална настраност крепост? Виктор Иго је најсјајнија илустрација тога старинског правца. Он је само окренуо наопако старинску трагедију. Где се ова спушта, тамо се његова трагедија подиже. Он је нехотична пародија старинског правца, иза које мора доћи истинити и природни правац

Ја сам се и нехотице исповедио. Јер нити ми је намера била, да старим естетичарима покажем своје слабо знање у њиховој науци, нити да се популарисhem код естетичнога плебса. Хтео сам само показати, колико је муке морао имати Бура с трагедијом. О самим пак његовим трагедијама нисам судио по својој већ по старој теорији, којој је Бура и хтео бити поданик. Он је пак њој био онако исто слаб поданик, као што је и она њему била слаб ауторитет.

У Ђуриним драмама нема богаства, разноликости и оригиналности у карактерима. Јунаци су му један као и други: храбри и племенити, али плахи и недоследни; поглавари колебљиви; неваљалци невешти и глупи. Женски карактери или наивни (*Марта у Јелисавети*), или страсни (*Босиљка у Сеоби Србаља*), или лукави и покварени (*Јелисавета*). Просте, грубе карактере слика врло добро; исто тако старе, мудре људе и јунаке. Такав је на пр. карактер старогa сердара Радоша у *Јелисавети*. Седи је витез у младости бранио част и слободу своје земље мачем, у старости је брани речју:

И проклет Бог а'о, проклет сваки тлј,
Ко би онамо иш'о (Млецима у помоћ)—презирућ
Рођеног брата сузу, уздисај,
Да на олтару лажи млетачке
Слободе српске оклоп разбије

Али Ђурђе прогони на једну реч женину мудрога сердара. А кнежева је закон староме јунаку, у кога је разум јачи од срца. Радош се покорава закону и обичају земаљском — светињи јуначкој

Кнез се, децо, послушати мора —

А синовима, који су ускипели гневом, говори:

Лакше децо!

Крв штедите жарку —

За млађано требаје вам жиће,

А ја, децо, живот више нисам!

Или можда животом зовете

Онај стари у планини бор,

Што не даје ни гране ни листа,

Само спомен од векова носи

И поноћи немој приповеда

Домљавином сувих огранака
 Свога срца дуговечни бол —
 Ја сам, децо, немоћан и стар . . .

Неправда кнежева, срамота прогнанства, растанак
 од деце — то су болови, које само јунак може поднети
 мирно. И Радош полази мирно из свога дома, да се по
 свету пребија. Али погледавши на земљу, у којој се
 родио, у којој се појио јуначким дахом, за коју је то-
 лику крв пролио, груну сузе на очи староме јунаку.

Сто пута сам из шешане дуге
 Са врхова камених планина
 Полумесец обара' крвави
 И громовним довикива гласом:
 За крст, децо, и слободу златну ! . . .
 А данас ми ни гроба не дају
 Тврди кланци, немилосно стење !

Нашавши децу своју, која пођоше да се истурче,
 виче изнемогли старац:

О гнусна часа, бедне старости !
 О подле деце оца Србина !
 — — — — —
 О где си снаго, где сте мачеви,
 Којима 'но сам Турке секао,
 Да њима изрод срца покољем ?! —

Али видећи их мртве и убијене, цепа му се ипак срце
 родитељско и у очајном лудилу мешају се сузе за децом
 са сузама за отаџбином.

Бошко ! . . . Богдане ! . . .
 Сирота деца ! .
 И сад се боје клетве очине
 Нећу вас клети ! . . Нећу, Бога ми !

Каж' те ми ево да се потурчим,
Понемчим, талијаним, арапим. . . .

(метанише)

Алах, ил Алах!

Чујет : л' децо ? !

Сердар вам седи турски говори.

И нисам Србин. . . ја сам мусломан .

А и како бих Србом постао,

Кад су ми деца Турци рођена ?

На ноге, децо, хајд' на ђауре !

Не треба заборавити, да и много љући критичари признају Јакшићевим драмама топлу дикцију, лепа описивања, дубока осећања, живост фантазије. Ја ћу к овоме додати још, да у њима има и неколико добрих слика и топлих сцена; а у *Јелмасети* је читав први чин правилно и лепо изведен тако, да се у даљем извођењу тужно осећа песникова неспремност и неистрајност.

И опет велим, да је производ правог песника вазда добит.

* * *

Песнике без песничке речи, људе од срца, нежне, осетљиве вазда заноси и опија песништво; песник им је загонетка и тајна, а његова реч дар божји. Људима хладним, трезвеним песнички је дар неко раздрагано нервно стање, а песник човек, који се пати идући кроз живот у том стању. И ови људи, особито који су добри, застану кад кад пред песничким производима, стоје, гледају и диве се, као путници Рајнину водопаду; али се на послетку сете, да им треба ићи за послом, и онда се праштају с поезијом оним Веберовим речима: ма за што не иде та река, као и друге поштене реке, без тих генијалних скокова, без те вртоглавице?! Само филистри

презиру сасвим песништво као силу бесплодну и бескорисну, која им често квари њихове саможиве рачуне. Кад се узме на ум, да сви ови људи живе једни поред других и једни с другима; да људи прве врсте имају и трезвених, а људи друге врсте и поетичних часова; да се у данашњем плахом веку већ до четрдесете године пређу обе прве скале, а врло често наступи и на трећу; кад се узму на ум људске страсти, сујета, самољубље и т. д.; — онда се може знати, како је тешко оцијенити данас: шта је песништво, по чему се познаје ко је песник, какав је ко песник и т. д. Јавно мњење добрих и честитих људи — плебисцит срдаца — често је поузданије од научно-естетичне пресуде.

Ако је песничка способност једноставна способност, једна клица душевна, која се у различним телесним конституцијама, у различним животним и друштвеним приликама, у различним климама и расама и т. д. различито развија; ако та способност, као и друга способност, још у клици може бити већа или мања, угледнија или ружнија тако, да спољашње прилике развијају само оно што се у клици налази; ако се основни облик и величина те способности може познати и кад се клица развије у врло неповољним приликама — кад се т. ј. потпуно не развије — и ако се може погодити кака би била да се развијала у друшћијим приликама — ако је све то тако, као што ја мислим: онда је у Буре Јакшића био песнички дар првога реда.

Јакшићеве су драме слабе. Епска поезија му је лична. Али лирика? . . . Лирика му је силна као и Његушева. Али нема мисли, веде неки, ни у њега ни у Бранка. Каких мисли? Нема мисли каквих би можда ми желели; али Јакшић има својих мисли. Његова знанствена и научна ризница врло је сиромашна; али оно мисли, што је имао,

исказао је такоm осећајном дубљином, такоm песничком снагом, да боље нису исказане ни најсветлије мисли највећих песника. А по томе се и оцењује песник. Оно је највећи песник, рекао је Бајрон, који је најбоље исказао оно што мисли и осећа, па ма у којој грани поетске вештине и ма каке му мисли биле.

Друго је питање, колико је дејствовала поезија Јакшићева на своје време, на књижевност. Ту више није реч о дару. Недаровити вредни радници од веће су користи друштву него генијални трутови. Али Ђура — као што видесмо — није био лењ, није био неплодан. Само му дар оста неразвијен. Ипак тај дар сија у његовим делима, после Његуша и Бранка, најсјајнијом светлошћу у новој срп. књижевности; ипак су песме његове, с песмама Јов. Јовановића, најлепше поетске оазе у несносној поетској пустари коју отворише српски стихотворци од 1856 до 1870 године.

Јакшићева поезија припада школи, којој почетници и најбољи преставници бежаху Његуш и Бранко. После Његуша и Бранка Јакшић и Јов. Јовановић једини су прави песници, те школе. Гледајући на имитате њихове, к ји су све сами дилетанти, чини се као да ће они и завршити кодо, које поведоше Његуш и Бранко.

Јакшић је био самоук песник, али потпуно самосталан. Да није био самоук, био би можда творац нове песничке школе српске. Овако сва је прилика, да ће српска књижевност за дуго још чекати новог Бранка.

Рекох, да је Јакшић потпуно самосталан. У његовим песмама не може се ухватити ни једна имитација. Он нема ни једнога превода. Он је мало и читао. На њега није утицао непосредно ни један узор, већ цело једно време. Али пре неколико година чу се у нашој књижевности глас, да Јакшић слепо имитује Бајрона. Ма да

не марим за празне компарације, проговорићу још и о овоме за то, што онај глас дође с доста меродавне стране и што у њему има нешто.

Јакшић одиста наликује на Бајрона, али тако као брат на брата. Од оног времена кад се онај глас чу, пажљиво сам поредио Јакшићева дела с Бајроновим; али не нађох ништа, по чему би се могло рећи, да је Јакшић Бајрону имитовао. Ни једне теме, ни једне мисли, ни једног стиха није Јакшић од Бајрона позајмио. Остаје само наликовање по духу. А то није имитација; то је случај. Јакшић толико наликује на Бајрона животом и карактером, да би чудо било кад не би и песмом наликовао. А као што су по духу били једнаки, а по положају и образовању неједнаки, тако су им и песме по духу једнаке, а иначе различне. Ево неколико паралела:

Обојица су били крпкога здравља и крпке, плахе, нарави — тако им је и песничка реч обојици крпка и плаха. Обојица су били суморни — то им се види и у песмама. Обојици страсност и жестина пре времена здравље истрошила. Обојица понекад хвалисави и заједљиви. „Баш ми је све једно шта свет о мени говори или мисли. Ено мојих дела, па нека по њима види какав сам“ — говорио је Бајрон; а тако је мислио и Ђура „Ја љубим врлину, које немам“ вели Бајрон; а Ђура вели: „моја је нарав нехармонично у мене смештена“ — обојица дакле сами себе осуђују. Обојица били мажени и мажење скупом плаћали. Обојица нетрпљиви према критици. Бајрон је морао побећи од својих земљака, да у туђини умре; и Ђура се са својима тако исто живео, само што није од њих бежао. И судбина после смрти једнака им је: обојица су сјајно испраћени до вечне куће. — У поезији су обојица најјачи у лирици. Обојица необично дивно описују. Бајроново чувено дело *Childe Harold*

(витез што лута) није ништа друго до низ најлепших описа — поетски путопис. Обојица су ретори и фразисте. У својим већим песмама, као *Мазепа*, *Бепо*, *Сузети шилонски*, *Опсада Коринта* и т. д. Бајрон троши речи онако исто као Јакшић у *Искушенику*, *Братоубици* и т. д. Сlike су у обојице мрке, страшне. У обојице су песничке првине слабе. Критика на ђачке песме Бајронове, издане 1807 г., била је тако љута, да би сатрла и најупорнијег дилетанта. Занимљиво је, да су обојица имали и неестетичних, нештиманих песама. Бура је знао сваку своју песму на памет и говово сваку туђу, која му је годила; а за Бајрона веле: „што је једном написао, могао је после од речи до речи на памет казати, и иначе је ретко заборављао што је једном прочитао.“

Ако су у овоме налики, има доста у чему се и разликују. Бура није био богат, није био аристократа; па није могао имати ни аристократске сујете и мекости. Бура није био саможив као Бајрон. За то је имао вазда и добрих другова и пријатеља, док Бајрон није имао готово ни једнога. Бајрон је био сујетан на своју лепоту и целог века му је чемерило живот то, што је мало храмао на једну ногу — Буру није никад јела така брига. За то је Бурин хумор много ведрији од Бајронова. Бура није био опустео своје нерве прекомерним уживањем, и за то није имао ни нервних напада као Бајрон. Бура је чедо демократскога народа и, мрзећи своје гониоце, љубио је вазда свој народ, — Бајрон је, омрзавши на свој стадеж, омрзао на цео свет; а његово гркофилство било је само последица његових класичних студија, и, може бити, његове мржње на сувремене свет. Бајрон није могао наћи мира ни радости ни у својој кући и оставио је жену и дете, па јурнуо у бели свет; Бура је љубио своју породицу и под сиромашним кровом својим крепио се за борбу у

свету. Ђура је био прост и неначитан — Бајрон образован и врло начитан. Све се ове разлике виде и у поезији њиховој. Ђурина је поезија љута, а Бајронова очајна.

Велики потпуно развијени песници — то су величанствени паркови: све уређено, правилно, сјајно и богато. Песници као Ђура су мале мирисне горске ливаде. Онамо одлазимо сваки дан, уживамо, крепимо се и ведре душе враћамо се дома; овамо нас ретко кад нанесе пут, забавимо се који часак и растајемо се тужна срца с горским станом. Можда срце наше више осећа овде него онамо за то, што онамо нема ништа за жаљење. Можда је тако и мени било.

Свет. Вумовиџ

П Р И С Т У П

Откако је међународна комисија, по одредбама берлинскога уговора, обележила границу између Србије и Бугарске, дижу се многе жалбе, и с наше и с бугарске стране, од оних граничних житеља којима је гранична пруга предвојила имања, оставивши им, на прилику, куће у једној држави, а њиве и ливаде у другој.

Ти људи се највише жале да им граничне власти не дају прелазити граничну пругу, те своја добра обделавати, и њима се користити.

Осим тога, река Тимок, која је, од села Вражогрица до Дунава, граница међу Србијом и Бугарском, мењајући често своје корито, ремети многе односе на граници, и изазива жалбе и потраживања с једне или друге стране.

Да би се све те жалбе извиделе, и да би се нашле мере које би, по правичности, задовољиле и наше и суседне бугарске интересе, влада српска и влада бугарска одредиле су једну мешовиту комисију да то стање проучи, и да предложи мере које би наша као удесне.

У ту комисију српска је влада послала потписаног и г. *Милана Дамњановића*, члана касационог суда; а влада бугарска г. *Димитрија Карамфиловића*, члана главне контроле, и г. *Стевана И. Попова*, чиновника у министарству спољних послова у Софији.

Ова се комисија састала у Неготину, и свој посао почела је од Тимока па га пружила границом до *Патарице*, где је тремеђа државама: српској, бугарској и турској.

На том путу, кад би год доспео од службеног посла, и кад год би се дала прилика, потписани се старао да што привреди и српској књижи. То јест, старао се да прибере што грађе за познавање оних нових предела, који су тако пуни интереса, а тако мало осветљени.

Колику је пак корист својим белешкама учинио, пресудиће сами читаоци „Годишњице“ који буду имали стрпљења прочитати ове белешке.

Бог да прости Никоду Чупића!

27 Септембра 1881
У Београду.

М. Ђ. Милићевић.

С ДУНАВА НАД ПЧИЊУ

(ЛИСТИТИ ИЗ ДНЕВНИКА)

I

Од Београда до Зајечара

(од 15 Јуна до 4 Јула)

15 Јуна у вече, око 10 сата, ја и мој другар, г. Милан Дамњановић, седосмо на пароброд „Елизабету“, и отискосмо се низ Дунаво.

Ноћ тамна, небо облачно, а крупна киша с ветром облива брод са свих страна.

У чистом, лепо намештеном, и обилно осветљеном салону ми седимо и размисљамо: колико је угодније путовати овако на лађи, него на колима, или на коњу. У тим мислима прибраде се сан на наше и онако већ троме трепавице и, ми поспасмо.....

Пробудисмо се, а то у велике дан, 16 Јун! Наш се брод већ спустио ниско низ Дунаво. Салон пун гостију, а на пољу магла и киша, као и јуче.

Опет ми премисљамо колико је угодније из суве господске собе гледати кад пљушти киша, него ли тај пљусак на своја леђа дочекивати!

— Бадава! Ово је право господско путовање! рече мој другар.

— Управо тако! одговорих ја.

Не прође много, а ми се уверисмо да путовање на лађи није за хвалу само због угодности за путнике; него ту има, и може да има, и таквих призора каквих онај који путује на колима, или на коњу, не може никад тако удесно гледати. На прилику, кад би путник, који путује на колима, или на коњу, могао уз пут, на доколици, разматрати: како муж и жена, с јатом ситне дечице, путују да се „проведу“, да се „одморе“, да се „опораве“, па, у том путовању, тако лепо поделе своје послове, и свако од њих двоје узме што је за кога, што које милује, што ком приличи, те тако муж, као старији, разумнији, вештији, двори, задаже, храни, њоса и теши дечицу, а жена, као страна која више чини за укус, носи лепезу, разгледа пределе, мери путнике, процењује путнице, а опет свакад доспе дати обилно упута *седоме* човеку своме, како ће потпунце сватити и извршити своју човекољубиву службу!?

Ни на кочијама, ни на коњу, такога призора не може путник имати уза се, а на лађи га некад гледа по читава два дана!....

Кад путник путује на коњу, чим дође пред механу, одмах пред њега истрчи механски слуга и, већ као човек од реда, прво пружи руку да се с гостом рукује, па ће, после, и коња прихватити, и путника понудити унутра!...

Е на лађи је то са свим другачије!

Господин слуга (на лађи се он зове некако господски — *келнер*) винолија, или јелоноша, стоји на вратима, с белим убрусом преко рамена, и разматра

госте који улазе у лађу, као какав војвода војнике своје. Ти гости можда крећу милионе, а он једва броји своје десетице. И опет они изгледају згрчени као јеж, а он поносит као паун!

Причао ми је један странац, како је једном у Сарајеву ушао у дућан неком трговцу, Турчину, да купи нешто.

— Трговац Турчин седи и пуши. Ја му казах, вели странац, да сам рад то и то купити.

— *Не браним!* одговори хладно Турчин трговац, и тромо погледа у момка, да нађе што ја желим.

— Мене тако расрди та равнодушност, то безбрижно: *не браним*, као да сам ја мислио, да ће ми он бранити, прича даље мој познаник: — да сам одмах изишао из дућана не купивши ништа!

Ласно је било мом познанику изићи из тога једнога дућана, јер је могао ући у други. У Сарајеву је дућана на стотине! Али путници не могу бирати у коју лађу хоће.

Ни у каквој путној механи не може путник за-сести за онај сјајни *гостински сто*, који „воспитани Срби“ опакo слатко изговарају „*таблетo*“; нигде се толика брига не води да се гости не преједу; нити има механџије који би толико високо ценио путникову кесу, да би за један умерен ручак наплатио 26 гроша, и, поврх тога, да би још манисао путниковим петодинаркама, и да би му их побијао! А на лађи се све то има у највећој мери, и сноси се као нека дужност, као намет који се не може збацити!.....

Механџија, прост човек, примајући плату за ручак, или за вечеру, и не очекује напојнице. За то путнику и не вели: Хвала! А на лађи слуга *благајник* (*цалкер*-

нер/ примајући од путника дарак, гледи га преко рамена, и тако машинално изговара „данке“, да се то слободно може превести речима: „Којешта!“ „Трице!“ „Ене га сад!“ „И то ми је дар!“.....

Ушли смо у дунавски теснац код *Голуца*. Над нама небо, под нама вода, а с десна и с лева високе стрмене обале, уз које је негде страшно погледати. Нема ваљда путника, који би могао бити немаран према том пролазу! И што је ту створила природа, и што је учинило време, и што су урадили људи, све то привлачи на се пажњу поле радознала путника! Обе су обале пуне интереса; али мене десна свакад више занима. Левом је обалом просечен крајан пут, којим зврете кочије, као равном Мачвом. Тај је пут дело новог доба; тек ако је прошло неколико десетина година откако је довршен. А десна страна поносито показује остатке старог римског пута, који је, према времену кад је грађен (које се ни у десети део не хвали као време данашње), много већа замисао од онога, тако рећи, јучашњег пута на левој обали.

Малко је непријатно за човека који осећа неку пошту према старини, кад види да рибари нису могли наћи нигде згоднијег места да ложе ватру, и да суше своје мреже, него баш под *Трајановом таблом*! Од дима је већ сав запис почађио!....

Ласно може бити људи који не маре за спомен *Цара Трајана*; али ће се, мислим, теже наћи разуман човек, који не би ценио овај створ људског ума, овај остатак необичне воље и крепости човечије!

Од Стења до Доњег Бердаиа, на сваком кораку, путник виђа остатке великих људских дела, великих замишљаја!

— Ено онде, кажу, скочио је у Дунав! рече један путник другој двојици, и пружаше прет на обалу.

— Та гурнули га! Како да скочи сам? прихвати зловољно други путник.

Приђем ближе, и дознам из њихова разговора ово:

У селу Бољетину био неки несрећник, који се није могао одучити од крађе. Сељацима је додијао крађом, а кмету беганем из затвора, и тумарањем по гори. Све се село озлоједи на њега. Једном га кмет ухвати, веже, и преда пешесторици да га терају у Доњи Милановац. Сутра дан врате се ови пратиоци у село, и кажу да се онај лопов отео од њих, и скочио у Дунав, те се удавио!.....

— Хвала Богу! рече кмет.

— Избавио и себе и нас од муке! рече један сељак.

Прође неко време. Настане рат. На војсци се нешто споречкају двојица од оних пратилаца. Стану један другога узајмице кривити. Из тога изиђе да су они гурнули везана лопова у Дунав! Власт узме трагати ту ствар, и докаже се да је кмет заповедио, да лопова гурну у воду, и да су они ту заповест извршили!

Сад је на суду да пресуди: *муку села од рђава човека, и: погибију грађанина од кметске силе!....*

— И то бих умео пресудити, рече један омаден, црномањаст човек: — али ономе што удива расо у вино не знам какву бих каштигу одсудио!.....

— А ко то улива расо у вино, ако невољу знаш? упитаће други један путник.

— Кажу да није све за казивање; и у гори, веле паметни људи, о злу не говори; али мој један познаник опет говораше:

„И за олтар треба метла; јер ако се не чисти, не може ни поп у њега ући!

Ако ми о злу не говоримо, ако га не требимо, оно ће нас до века притискивати!

— Лепо је то све; али ко улива расо у вино? молим ја тебе!

— *Незанан Незнановић* (не знало га добро, кад је такав) из села Н., погоди се да, на својим волујским колима, превезе шестачку вина из рогљевских пивница на Радујевац. На путу између та два места његова је кућа. Он, гонећи вино, устави се код куће да преноћи. Ту у срце његово уђе зла мисао: да оточи из шестачке аков туђега вина. Али шта да улије у буре место вина? Аков воде? Не може! Његов ћерам у авлији шкрипи. Суседне су куће близу. Досетиће се комшије. Не сме! Боји се људи; боји се суда!..

Но жудња за туђом муком опет говори:

— Оточи, болан, аков дивнога вина! Такога ниси пио у веку!

Да задовољи свога унутрашњег сотону; да окуси туђе муке; да удави себе у краденој сласти, возар се довије: оточи из шестачке аков красног туђег вина, сиђе у свој подрум, оточи из каце аков свога расола, и *нине доуни шестачку!.....*

— Несрећник! повикаше многи.

— То нико не виде! Нико не осети!.....

— Е, али се зарекла земља рају, да се сваке тајне знају! Све се то пропта још на дунавској обали.

Сад тај возар седи у тамници окружнога суда, и чека судску пресуду.

— Да није закона, ја бих га каштиговао горе него оцеубилца, рече један поп.

— Не помињите га више, молим вас; тешко ми је и чути то проклето недело, рећи ће иза једнога стола неки путник, кога сви јако уважаваху; јер о возару несрећнику нико речце више не проговори!.....

Од Кладова до Радујевца многе путнике занимаше питање о некаквој црквеној пари у грошу. Није то Петров динар, али је ствар ипак заплетена.

Још за Турака, причају неки путници, давала се на рибу, крупнију од 20 ока, која се улови у Дунаву од Доњег Београда до Брзе Паланке, по 1 пара од гроша Цамији.

Од те таксе ослобођена је само риба: Сом, Јесетра, Моруна, и Паструга. Те су краснице могле ући у човечија уста без икакве таксе!

Кнез Милош, кад заузео Кључ и Крајину, право на ту таксу пренесе на кладовску цркву, која је, после, то право давала под аренду за 100, 120, до 130 дуката на годину.

У најновије време, нађе се неки арендатор риболова, који се одупре плаћању те црквене паре. Ствар дође пред суд. Први суд пресуди да арендатор плаћа и ту пару, како се обавезао. Али већи суд, који више зна и више види, нађе да нигде у законима не пише ништа о тој црквеној парци, па зато пресуди: да арендатор не мора те паре плаћати! Арендатор дакле доби! Црква изгуби! Са свим природно: велики судови

суде само по закону : што није поменуо закон, то узалуд зна људска памет и људски живот !

Живела правна свест !

„Срамио се ко о њој зло мислио !“

Законе правилно знају читати и разумевати само стручњаци — правници !....

А..... законе преправљају и усавршавају обично нестручњаци !

Ене, куд себе ја одох !

У Неготину смо ! Кад човек размотри ову варош из ближе, и кад јој разгледа непосредну околину, не може се отети од помисли, да се то место све једнако наводи у некој двоумици :

„Остати где је ; или се селити на Дунаво ?“

Неготинци су начинили красну зграду за средње школе, озидали су дивну цркву, коју редовно оглашава певање много лепше од београдскога ! И при свем том Неготин је окружен једном баруштином, која чека или Неготин да је исуши, или да она њега угуши !..... Да, пред тим не помаже жмурити ! Ја врло волим Неготин и Неготинце. Неготин је у недра своја примио крв јунака Хајдук-Вељка ; међу садашњим Неготинцима толики су моји лични пријатељи ; Неготин је у опште морални и грађански витез ; али што јест — јест ! На Неготину се види колико је једно место само собом немоћно да се задахне мишљу општом, мишљу неместимичном !.....

Још природа има Неготин на уму, и шиље му често јаке ветрове, који истина испуњавају Неготинцима плућа најситнијим песком ; али би, јамачно, без тих ветрова задах од баре био још отровнији.....

Ево сад реч-две о цркви неготинској. Та је зграда тврда, трајна, лепа ; могло би се рећи да би боље било кад не би била овако ниска, и овако мрачна ; али, при свет том, она је част и украс месту у ком је.

У Неготину има још једна црква. То је стара ниска, мрачна богомоља која у зидовима својим носи још и сад једно топовско ђуле ! Она је слушала рику Вељкових топова !

Поменувши стару цркву, не могу прећутати ни оно што нам причаше људи у Неготину о укупу покојнога владике *Јевђенија*.

Владика Јевђеније, за живота свога, много милуваше да гради нове цркве у својој јепархији. И донста је имао радост да се читава десетина лепих нових богомоља забели у селима крајинским.

У самом Неготину живо је настојавао да се подигне нова црква, и да се начини добро. У тој новој цркви он је, о свом трошку, с особитом пажњом на све потребне услове, озидвао гробницу за своју вечну кућу, а и за друге владике којима „заповеди Бог по њему владикувати у Неготину.“

Тако је мислио владика ; али није тако мислио прота !

Владика потегне те умре, а прота не умре.

Жив прота дође да упова мртва владика.

Ту су улоге са свим измењене : ту не суди владика проти, него суди прота владици !

Место да мртва владика спусти у гробницу, коју је жив себи начинио, прота га, веде, згура у тесну гробницу у старој цркви. Чак су се, уверавају многи, морале ломити кости некога пређашњег владике, да се новоме мрцу раскрчи мало места, и да се овај сабије у тесну гробницу !

Неки хришћани изокола, гледајући то, приметише проти, да не ради лепо, а он одговори :

— Тако је наредио „Господин Митрополит“.

А тај „Господин“ је, „у Христу брат покојноме владици!“

И после овако „братских“ осећања; после овако „синовљег“ поштовања међу свештеницима, неки се људи још невѣде: зашто данашњи свет не гледа на данашње владике и проте онако како су сувременници гледали на *Саву*, на *Арсенија*, *Данила*, *Протопопа Недељка*, на *Хаџи-Рувима*, на *Мелентија* и *Јанићија*?...

Почела да бљутави с ђ земље ове! А кад с ђ обљутави, Јеванђеље каже шта ће с њом бити! Ко има уши да чује. нек чује!...

У Неготину се ја и г. М. Дамњановић састасмо с два нова путна друга: с г. *Д. Карамфиловићем* и г. *Ст. И. Поповим*, с којима свршисмо сав овај пут: *Сушџа Тимока до над извор Пчиње*. Друговање и пословање с ова два одлична човека, ова два просвећена родољуба бугарска, остаје нам као једна од најпријатнијих успомена у животу!....

Отпадосмо у Манастир *Буков*. Наши другови, бугарски комисари, који први пут дођоше у то место, не знађаху шта више да хвале: или дивну, напредну гору око манастира, или живописност места, или љубазност домаћина, господина *Архимандрита Јосифа*.

Г. Архимандрит дочека нас срдечно, и угости пријатељски. За ручком нам, с пуним срцем, причаше како је његову обитељ походно *Б. Даничић*, и како је

мио спомен овде оставио. Говорећи то, отац Јосиф диже чашу; ми поустајасмо; он наздрави:

— *Светилнику науке, слави српскога имена, Бури Даничићу, дај Божје многа и премнога лета!...*

Сви у глас отпевасмо ту жељу свију нас...

Чим се вратисмо у Неготин, посласмо телеграфом у Загреб израз својих жеља.

Сутра дан стиже телеграфски одговор:

— *Драгим пријатељима хвала из свег срца на љубави, и братско поздравље.* Даничић.

Још се бављасмо у Неготину, а дође 20 Јун; дан тако много важан у историји Србије. Варош се одену у стајаће рухо; у цркви свечана служба божија, у г. владике Мојсија велики ручак.

Ја и другар мој, г. М. Дамњановић, посласмо Његовом Височанству овај телеграм:

„На дан величанственог прегнућа, на дан јуначког раскида васалне прошлости, на дан који је почетак новом животу балканских народа, благосиљајући пале жртве, поздрављајући велике преображаје — допуну унутрашње независности — кличемо: Славан, дуг, и срећан живот првом независном владоцу напредне Србије, Кнезу Милану М. Обреновићу IV!“

Одмах сутра дан ударао се темељ првој српској железници. Ми тога дана посласмо Његовом Височанству овај телеграм:

„Две честите тежње: очувати Србији образ, и дати отаџбини једну велику тековину, крећу Те данас да удариш првим будаком у темеље прве српске железнице.

„Господару! проћи ће дани неизвесности. Убрзани ход напредка разагнаће мрак: прогледаће и који не виде данас. И синови Србије скупа узвикиваће радосно: Слава дрском творцу првог српског брзовоза Кнезу Милану Обреновићу IV!“

По службеном послу изађосмо на Тимок. Од бугарског села Балеја до српског села Тамница разгледасмо игру и бес све бујне воде.

„Тимок је златни поток“ не само по томе што његове притоке носе песак из кога се суво злато испира; него и по томе што су његове луке и полоје родне као Мисир! Дуж Тимока је јевтино кад се дан орања прода за 100 дуката!

Тимок је река врло самовољна. Он једног лета дера једним коритом, а у јесен или у пролеће, при првом поводњу, продере себи корито ново; и ове године ви гледате његову матицу онуда куда су лане људи косили сено, или копали кукурузе!

На тај начин, он неке земље премеље са свим, а неке само пререже, и остави на другој обали.¹

Тим пак реметм многе односе на граници!

Узгред видесмо брда *Локу* и *Високу*, где рађа најбоље неготинско или крајинско вино!

¹ У језику Тимочана речи *премети* и *пререзати* имају овака значења: Тимок *премеље* ону земљу којој сву површину дигне и разнесе; а *пререже* ону коју само одсече од здравце, и остави је на својој противној страни, не мењајући јој површине.

Доћи у Неготин, а не сетити се *Вељка*, било би не уважавати „јунаштво“ које је „цар зла свакојега!“

Изићи на *Локву* или *Високу*, а не сетити се крајинскога или неготинског вина, било би превидети највеће благо овога краја!

О вину неготинском или крајинском, ја ћу забележити врло мало. А и то мало боље је него ни мало.

Неготинског или крајинског вина троши се у Србији врло мало. Њега пије Београд, Шабац, и Лозница.

Преко границе се оно извози, и то:

Врло мало у *Бугарску* и у *Аустрију*, а нешто више у *Румунију*.

Главни је пак извоз тога вина у *Француску* и у *Швајцарску*. Тешко је казати: у коју од те две земље иде више тога вина. Једни мисле да га више иде у Швајцарску, а други винарски агенти тврде да више иде у Француску.

Године 1880, неготинског се вина извезло преко границе 80.000 акова!

Ове године, докле изгледу за вино беху врло добри, беше искалаца толико да се с правом мислило еће се лањски извоз удвојити.

Зло време је те изгледе помутило; па ипак се плаћао аков вина још на лози, у грозду, по 12 и 13 динара!

То бива овако: купац види или не види виноград, и купи све вино колико се из грозђа може нацедити. Газда од винограда мора обрати, и у својим бачвама држати кљук докле не превре, а после га одмах отаче, и предаје њупцу, по уговорену цену, па какво му буде вино.

Агенти винарски уверавају да неготинскога вина тако мало иде у Аустрију само зато, што та држава наплаћује велику увозну таксу на њега. А док почне важити наш нови уговор с Аустријом, у ком је царина на наше вино знатно спуштена, све крајинско вино потрошиће се само у Аустрији: у Швајцарску или Француску неће ни једна ока отићи; мањ да се, због те велике прбдње, цена његова удвоји или чак утроји!

Тако веле агенти винарски.

Доста! О Неготину и о неготинском вину има и других известилаца! Мени ваља на пут! До виђења!..

III

Од Зајечара до Пирота

(од 27 Јуна до 5 Јула)

Зајечар сѐм, последњи пут, гледао, и то на добар топомет даљине, 26 Августа 1876, кад оно на Краљевици сеђаше потоњи чувени бранилац Плевне *Осман-Паша*, и када српска војска нападаше на Османа не толико да га из положаја истисне, колико да велику навалу турску на Алексинач колико толико устави!....

Од тога крвавога дана, први пут се сад приближујем к Зајечару. Идем с неким необјашњивим теретом у души: нешто ме и жалосно и радосно наизменце око срца стеже. Жао ме је што је душман нечистом ногом својом стао на земљу отаџбине моје, а мило ме је што та најезда траја тако мало, и што се заврши тако великом погибијом врага!

Од селâ, која и данас сведоче турско варварство и черкеско беснило, на путу је прво чувено и лепо село *Копривница*, у које стигосмо ја и моји другови после по дне. Од некадашње красне две механе, од лепе школе, од суднице и од великих кошева, стоје данас негде голе огорели зидови, а негде гомила камења.

Уза зидове од погорелих механâ прислоњени су неки наслони, те путник ипак има где уставити се и занскати чашу воде, или залобај хлеба...

Пред једном таким гостнионом устависмо се и ми. На сусрет нам изиђе, као слуга механски, један старац у оделу какво не носе копривничани, и стаде нас нудити да приседнемо, и да се одморимо.

И изглед и говор овога човека беше нешто особито за ово место. Ми га замолисмо да нам да хладне воде, ако има. Он одмах оде некаком бурету, на- точи у чашу воде, и понуди нам је.

— Каква је ово вода, чико? Ево некаких мушица у чаши, рече један мој другар.

— Лето је, господине; свака сатвар трчи сада да се напије водице! Зими све бега од воде. За то је зими свака вода чиста! Овако одговори чича Мита (тако му је име) са свим равнодушно.

— Збиља је тако! рече други мој другар: — А одакле си ти чича Мито?

— Из далека сам; из Баната, из места Перлеза.

— Испричај нам како си запао у Копривницу?

— Све вам не могу испричати; ја сам вам дуга приповетка!...

— Кажи бар како си дошао амо?

— Дошао сам с попом Милошем...

— Чујеш ли сада како је у Банату?

— Зло! Притискао Маџар, па чини што му је воља од нашега народа.

— Како то?

— Ево како: Кнез Михаило заиска од Швабе три намастира од свога закона. Шваба помисли да су то само три цркве, три богомоље, па приста; положи крст, да да Кнезу Михаилу што тражи. Али то нису биле три цркве, него три земље: Срем, Бачка, и Банат. Кад Шваба виде да се преварио, он зовну Маџара, даде му своју земљу под аренду, и рече:

— Ево ти земље под аренду, али да се бочиш са сервијанцем! Маџар приста.

И сад 5 милиуна Маџара гњаве 7 милијуна Срба!..

— Чича Мито, како ће пет милиона гњавити седам милиона?

— Е, мој господине, ево како: Маџар има своје *жупане*, своје *феишпане*, своје *солгабирове* који држе земљу, и воде његов народ. Још мало да потраја, Маџар би имао и свога краља! А Србин има само једнога патријара у Карловцима, који чува наш закон, и стара се за српски народ; другога Србин нема никога; па је српска земља распојаса!

Сад су нам а патријара отровали у Белој Цреви!..

— Па шта ће бити сад?

— Не знам; не могу да чујем шта се ради. Али се нешто мути. Ко зна да се што и до пролећа не излеже?...

Још нам чича Мита исприча куд се део *Кошут* после *леберије* (ребелије), и како су Руси покорили Маџаре, па се ми опростисмо с њим, задовољни што видесмо да се он, у Копривници, у свом стању и положају, тако живо интересује за ствари свога народа!..

Хвала његовом осећању!

Из Копривнице стигнемо у село Рготину, а за тим у Вражогрнце. На оба та села познају се још трагови Турака и Черкеза; али родност ове земље, и вредноћа овога честитог народа, ако Бог да, скоро ће све те трагове спрати, да се нигде не ће ни познати.

Путник, који би се журио из Рготине ка Вражогрнцу, не гледајући ни десно ни лево, штетовао би. Ваља за који часак свратити у лево, на рготску реку, која је одавно чувена што носи песак из кога се суво злато испира. Она тај песак носи и данас. Но ми је не помињемо по њену златну песку, него по бедом брашну које она меље.

У хѣтару села Рготине, на старом воденичишту г. Алексе Здравковића, начинио је г. *Љуба Димић*, Смедеревац родом, а Неготинац дужим бављењем, *вештачки млин* који заслужује да га види сваки путник који овуда прође а мари за напредак ове земље.

Каменове томе млину окреће вода која јури на једну цеку и лети и зими. У тој се воденици и чисти жито, и меље брашно од неколико врста!

Брашно је то већ чувено; оно се троши од Неготина, у целој долини Тимочкој, чак до Ниша и још до Софије!

Ми од срца желимо сваки напредак овом вредном, предузимљивом, и у сваком погледу честитом грађанину!

Већ смо у *Зајечару*, у гостионици „код *Темељка*.“

Зајечар је место лепо, живописно, здраво; окружен водом *Тимока Белога*, пиркан водом *Тимока Црнога*, освежаван поветарцем с *Ртња*, са *Стола*, с *Тупижнице*, и с *Вришке Чуке*, *Зајечар* ће увек бити једна од ретких вароши за здраво и пријатно живовање!

У *Зајечару* има трговаца који раде непосредно с *Пештом* и с *Бечом*.

Књижар *зајечарски* стоји у непосредној вези са *Софијом*, и шаље књиге које му се отуд поруче.

Од домаћих производа, *зајечарска пијаца* може показати:

Добре коње из Великог Извора.

Добре овце и добру вуну из Кривог Вира.

Добро вино из Рготине, Вражогрнца и Трнавца.

Добру пшеницу из целог округа, а особито из Дубочана, Кривеља, Бора, и Бучја.

Граде се и дрводељске ствари, као : житне мереце (шиници), лопате, виле, косила, а стружу се и даске у Кривом Виру, и у оним селима која су под планином !

Бејасмо опет на Тимоку. Прођосмо села *Трнавац*, *Бражогрнац*, и *Велики Извор*. Разгледасмо земље које су до године 1833-ће припадале овим селима, а и оне које године 1876-те на ново затопи српска крв.

Ко је раније познавао велико, богато, лепо село *Велики Извор*, ко је знао његову лепу школу, свагда пуну ђака, и његову нову цркву, тај се не може ласно уздржати од суза, кад данас види све то претворено у гариште и гомиле камења! Цркву, истина, варвари нису могли оборити, али су је опалили, нагрдили, и ојадрили, као у најљућа времена турске обести

О Турци, Турци, ви — зло нада сва сла! Да ли ће кад год бити крај вашој владавини у овим прекрасним земљама!

Изишавши из Тимочке долине на висове, дуж старе границе Србије, разгледасмо места : *Манастириште*, *Кирибавку*, *Вилопад*, са старим градом некакога *Филипа* : *Слепчев Кладенац*, *Тупан* ; па, за тим, изнад Великог Извора — *Пландиште* и *Плочу* — места која су јуначки Ваљевци залили својом крвљу 30 Јуна и 6 Јула 1876.

Овде сам пожалио што нисам војник, да увидим разлоге из којих су наше војводе, од оволиких брдо-равања, узели да бране саму ивицу брда над великим Извором! Овако могу осуђивати радњу која ваљда има својих разлога, али које ја не могу да видим и оцинем.

С *Плоче* пређемо на *Рајков Суват*, а одатле на *Вршку Чуку*, где је некад био састанак између Србије и Турске. Сад је ту само гранична стража српска и стража бугарска.

Куд се год окренеш, на што год погледаш, све те уверава да је ова земља необично родна. И трава и дрвеће, и усеви, што се год у земљу баци све то буја и расте, што оно веле, као у Мисиру.

Зајечару и свему овом крају велика је и можда данас најпреча потреба да се просече *пут на Вршку Чуку* ка *Кули*; за тим, на лево, ка *Видину*; и да се утврди и обезбеди од засипања *пут низ Поречку Реку* к Доњем Милановцу.

Овај последњи особито је важан. Уверавају, да оно што се мора дати за превоз, и што се поломи и оштети од Ршаве до Радујевца, толико је колико се не плаћа с места одакле су ти еспани па дотле!

Ко би, дакле, хтео помоћи Зајечару, нека му начини ова три пута, па му је прави добротвор.

Још има нешто да се учини, колико за корист Зајечару, толико и за околна села. Добро би било, дакле, пустити суседна села дуж границе на зајечарску пијацу, да ту своје производе продају, и своје домаће потребе подмирују. Такво мењање производа не само што је пробитачно са стране економне, него би оно и у моралном погледу било сведочанство да су Срби и Бугари два сродна народа, и да су они и ближи и дражи један другоме него што беху стари господари.

Бејасмо у зајечарској цркви на богомољи, и у нижој гимназији на годишњем свечаном акту, кад се објављиваше годишњи напредак ученика.

У зајечарској цркви сетисмо се колико је лепо црквено певање у Неготину. Осем тога, нема ни оне чистоте, ни оне смерности, коју видесмо онамо. Све иде, Боже опрости, као да није у цркви !...

За то с осећањем праве душевне насладе помињемо онај час који проведосмо у скромној згради ниже гимназије, слушајући необично јасну, убедљиву, живу, и беспрекорно чисту, мелодјску беседу директора г. Живојина Симића....

Из Зајечара смо се кренули уз Тимок пут *Књажевца*. Тимок је вода које је долина лепа и живописна и на ширини и на сутесци. „Величанствени пролаз“, Вратарицу, гледали смо као да га први пут у веку видимо !

Покрај пута, до саме воде, има ту једна стена необичнога имена и спомена. Та се стена зове „*Размини-брат*“. Прича вели, да је то име добила оваким начином :

„Два се брата дуго не видела. Повуче их жеља да један другог виде. Дигну се у свет да траже један другог. Дошавши до те стене, и видећи да се ту пут цепа, те један иде изнад стене, поред брда, а други испод стене, поред Тимока, један брат рекне у себи :

— Да ударим изнад стене ! Не ће зар брат мој угодити баш у овај мах, да прође оздо испод стене !

У тај исти мах други брат, идући уз Тимок, рече :

— Да ударим испод ове стене; дако брат мој не угоди баш сад, да прође с горње стране !

Оба ураде како мишљаху да је добро; оба се доцније уверише да нису радили срећно. На тој стени *разминули* су се ! За то стену ту назову људи „*Размини-брат*“.

Прошавши кроз Вратарницу, наслушавши се спомена о бојевима старим и о бојевима новим на том пролазу, изађосмо у поље *Новоханско*. И на малом месту, *Новом Хану*, као и на убавом *Књажевцу*, виде се два супротна утицаја, две супротне радње: утицај турски који све затире, и утицај српски који све подиже и оживљава.

Човеку се срце цепа кад помисли на онолику тековину, коју прождре пламен у Књажевцу, или на онолики труд који данас Књажевчани улажу на обнову Књажевца. То би се могло уложити у што друго, у какву тековину нову. При свој штети, која тако тешко пада људма, Књажевчани данас опет могу рећи пустоме и дивљем Ејуб-паши:

— Куће си нам уништио. Дрво су биле, па су и сагореле. Али воље наше, крепости наше уништио ниси! Ми смо наумни да живимо и — из пепела твога огаришта избија ево нови живот наш, а ти? А твоја сила?....

Црква је књажевачка данас лепша него што беше пре. Школа је и већа и лепша. И сва та јуначка варош, тако да је назовемо после онога што је издржала и претрпела, ако и није лепша него што је била, она је млађана, она је крепосна, она трепери снагом и надом на бољи живот!....

Књажевачки трговци вуку своју робу највише из Београда. Само два дућана раде непосредно с Пештом. То су: гвожђар—ковач, и један бакалин.

Из Књажевца пак извози се: пшеница, коже, вуна, дој, ораси,¹ и по нешто свиња.

¹ Овога лета бавио се у књажевачком округу неки *Антон Канциги* из Тракије купујући од сељака матора дебла орахова. Бирао је највише чворновата. Човек овај плаћа добро што купи, а вели да му ораховина треба за разне украсе и намештаје собне. Извози је у Смирну и у Марсељ. Сељацима се ова трговина чинила толико необична да су многи мислили е тај човек тражи некакву оставу, некакво благо под орасима!...

Извози иду преко Радујевца, Смедерева, и Београда.

За довоз сувим до Београда плаћа се за 100 ока 10 динара.

Преноћивши у овом месту, и сачекавши само на неколико сахата једнога пријатеља Руса, који је чак из Видина потегао да се са мном види и разговори, ми се кретосмо на пут преко крваве *Трсибабе* (а не *Треси-Бабе*.)

Пењући се уз ово страшнога спомена брдо, и слушајући од очевнаца јуначку одбрану ових места 1876, ми се често окретасмо да се нагледамо дивне слике коју чини тимочка раван са шареним Њбажевцем у прочељу.

И тако овај дан пређосмо преко свега среза сврљишкога, који је један од оних који највише страдале године 1876.

Овде ваља потрошити две три речи о самом имену *Сврљигу*¹.

Стеван Немања отео је град *Сврљиг* од цариграђана. Свети-Сава пише о *Сврљигу* и о *сврљишком крају*, као о тековини оца свога. И народ до данас зове тај град *Сврљиг*; његову околину — *Сврљишко*, а становнике — *Сврљижани* и *Сврљижанке*!

Ми пак, људи од књиге, људи од власти и од закона, читамо то и слушамо више од 50 година и још не можемо да упамтимо како треба, него пишемо: *Сврљик*, *Сврљички* срез, и *Сврљичани*!

Идући путем Немањиним, ево прођосмо и град *Сврљиг*, али граду имена још не научисмо!

¹ Град *Сврљиг* оста нам на десно кад бесмо на *Трсибаби*, на левој обали *Тимока Сврљишкога*.

И с тако гпкком својом памећу, неки од нас има кад да назове другога: *дебелом главом*, *биволаром*, итд. Чудан призор!...

Прешавши *Пандирало*, стару границу кнежевине, упутисмо се ка *Бабиној Глави*, која се толико пута помињала за нашега првога и другога рата (1876 и 1877).

Бабина је *Глава* један пластаст вис на оном бйлу које дели воде *Тимоку* и *Нишави*. Под *Бабином Главом* управо је извор *Серљишкога Тимока*, а од *Бабине Главе* већ се почесмо спуштати на село *Осмаково*, ка *Нишави*.

У први мрак бесмо на *Бегову Мосту*, на реци *Темској*. И тако кржави *Будин Дел* (а не *Будим Дел*, као што се погрешно пише) пређосмо ноћу.

Пред по ноћи, после 15 сахата врло тегобнога пута, стигосмо у *Пирот*, и нађосмо гостопримство тек какво се у причама прича и у песмама пева...

Уморан сам. Досадило ми се бележити. Да ослободим и себе и тебе читаоче!

III

Од Пирота преко Миџура до Видлича

(9, 10, 11, и 12 Јула)

Пирот је место интересно с више страна. Њега вреди разгледати; о њем се има шта записати. Гледаћу да то и учиним. За сад немам кад. Преда мном је дуг захвалности, и нов тежак пут.

С радошћу бележим задовољство да сам у *Пироту* гостовао у кући свога земљака, управо свога сељака, свога кума кога је отац ми држао на рукама, окружног начелника, г. *Панте Ј. Дробњака*. И домаћин, и домаћица примише и угостише мене и друга мога, г. *М. Дамњановића*, онако како се прича у старо доба да су кумови дочекивани и гошћени, и како је, у осталом, свагда био обичај у кући Јанићија *Дробњака*, у *Рипњу*.

Сваки помен о том гостовању мора увек бити наша захвалност поштованој домаћици која своје гостопримство зачињавање необичном смерношћу и тишином.

Пред нама је нов пут, јамачно тежј од свију досадашњих мојих путова.

Спремисмо се како могосмо, и како умедосмо.

9 Јула, у 7 сата из јутра, завршисмо коње, и кренусмо се на *Големи Мост*, преко *Тихе Баре*, нас

четворица, досадашњих путника, и један нов из Пирота, г. *П. Јовановић*; за нама наши товарни коњи и момци — читав караван!

Упутисмо се к *Бакину Зубу*, да се, тако, испењемо на било *Старе Планине*.

До села *Темске* путовасмо насипом који везује *Пирот* и *Видин* преко *Св. Николе*.

У селу *Темској* на левој страни реке *Темске* (*Темштице*) мали је манастирић, посвећен *Светом Ђорђу*, а на десној, пола сата навише уз реку, стари градић *Темџи*.

Црква *Светог Ђорђа* мала је и сиротна, а постањем, кројем, и живописом чиста је српска задужбина. Последњи пут живописана је 1655.

У овом су манастиру већ били наши уметници г. *Драгиша Милутиновић* и г. *Мијаило Валтеровић*; а г. *Ракић*, у свом спису „*Из Нове Србије*“, посветио му је неколике стране. Читалац се има рашта машити за тај путопис.

Ја сам докле ослобођен од дужности његова бележника. При свем том има двоје са чега се морам који часак задржати на *Темској*.

Прво је ово:

Више манастирског олтара стоји велики дрвени крст на подножју кога чита се ово:

„*Капетану Милутину Карановићу, и осталим јунацима који живот положише за веру, Књаза, слободу и независност домовине, у бојевима на Нишору и Будинделу 12, 13, и 15 децембра 1877, подигоше овај спомен Командант Љ. Ивановић, и сви официри II шумадијске дивизије, београдске бригаде II класе, I арт. и I коњ. пука од I шумадијске дивизије.*“

Ми не смемо проћи а да се не поклонимо пред овим гробовима!

Мир душама јунака! Лака земља праху њиховоме. Они крвљу својом платише слободу Пирота, и свега Торлака!

Друго што хоћу да поменем из старог је доба: *Костадин Философ*, биограф Деспота Стевана Високог, родом Бугарин, пише ово:

„Беше човек лавообразан, по имену **Новак**, од стара светла рода, по влашћу деспотовом. Овај се човек одметну у планину, и затресе срце Исламљанима Цар **Мусулман** пише Десподу Стевану, да погуби тога човека. Стеван одговори: Тај човек живи у планини. Тада се Мусулман диже с војском, дође на **Темско** и оте га!

„Одатле посла човека Стевану правдајући се да је само морао проћи кроз његове земље, а „досаде“ никакве не ће учинити“.

Е то Темско, није ли ова данашња Темска са старим градићем Темцем?

А „лавообразни човек“, да ли је наш *Старина Новак* о ком се тако много пева, или *Новак Дебељак*?

Ми овако са седла можемо само нагађати; на другима је да то утврде.

Реку Темску пређосмо интересним дрвеним мостом, па се примисмо уз брдо, њеном десном страном. За тим се упутисмо уз реку *рудињску*, која долази испод брда *Балице*, протиче кроз село *Рудиње*, и пада у Темску с десне стране ове последње воде.

У селу *Рудињу* одмор и ручак. Сељаци овога села казиваше нам како су имали многу ситну стоку, па су им је сву за време прошла два рата Турци оду-

¹ Гласник XLII, 292.

зели и појели. За једнога домаћина рекоше нам да је сам имао преко 300 оваца, а данас их је једва запатио 80!

Даље казиваху нам како су Турци мрзили на гору, и затирали је. По хиљаду душа, веде сељаци, дизали су Турци, само да крче шуму.

Данас пак, једно што је мало стоке која шуму брсти и ломи, а друго што нема Турака, који шуму с рачуном утиру, изгледу су да ће се кроз кратко време по овим странама дићи красна шума.

Само висока планинска била, и велике висине, остају без горе, задовољавајући се сваковрсном густом травом.

Пођосмо даље. С великом муком, после многога лутања, видесмо се једном на *Лубном* дѣлу. Одатле се већ пред очима гледаоца почиње развијати бескрајно широка, безбројно шарена, неописано лепа, панорама.

Али што је једним очима немерена сласт, то је другима неподносни страх, самртна мука! Наш добри другар, Ст. И. Попов, невешт јахач, невичан оваким висинама, запомага, да даље не може ни за коју цену! Кад би год погледао у бездане провале под собом, односила би га несвест толико да не смеђаше даље се пети! Устависмо се сви на једном студеном, планинском извору; написмо се, умисмо се, разладисмо се, али друга не успокојисмо. Он беше пребледео од умора. Даље, вели, ни корака! . . .

Одвојисмо му два пратиоца, да се с њима спусти у Пирот, и ту да нас чека!

Срећа те се врати! Да се испео на Копрен, не знам како би с њега сишао! . . .

Некад је случај паметнији од најсмотренијих људи.

Ми се пењемо све више и више. Ударисмо на *Брезовик*, и на *Крадње Камене*¹. Овде су наши добровољци 1876 имали љути бој с Турцима. Овуда је Баја-Иља водио чете!

На овом вису први пут наиђосмо на колибе оних *Грка Црновунаца* који своја многобројна стада пасу по Балканима, живећи са женама и децом у планини, као прави номади.

О њима ћу две три речи записати доцније, док боље разгледам њихово живљење.

Изиђосмо за врат планини *Бабину Зубу*. Сунце нагло на мале заранке, а ми смо на такој висини, под ведрим небом, нигде крова ни заклона; око нас нигде нема ни једнога дрвца! Мислисмо од сваке руке, па најпосле послушасмо *Косту*, вођа свoga, те сиђосмо у једно бучје, које се зове *Шгављак*. Нађосмо малко равнице, где се некад извалила стара нека бујва; наложисмо две ватре; прострсмо што ко имаде; повечерасмо што нам даде наша мила путничка торба, коју под својом смотреном руком држи добри другар наш, г. М. Дамњановић.

Коње пак припесмо одмах више нас, у ливади, где је трава до колена.

Сву драгу ноћ не утврдисмо сна: нешто причасмо, нешто се шалисмо, нешто дремасмо, а најмање спавасмо. Једина срећа беше нам то, што је у ово доба године ноћ врло кратка! . . .

Пред зору удари нешто на наше коње: медвед ли је, вук ли је, ми не знамо. Коњи ренуше; покидаше се; и, који беху страњљивији и бржи, стругнуше у бестрага.

Тек око 8 сахата доведоше нам два коња бе-

¹ Тако се зове!

гунца, који беху побегли од онога страха. Стигли су их сахат места онамо откудa смо синоћ дошли!

И стока бежи у долину ближе к људма.

Оставши без коња на онакој висини, овако далеко од села и од људи, само с оно хране што још затвараше наша путничка торба, ми бесмо необично брижни и зловољни. Сваки је кривио свакога и свашта. И сваки је осуђивао своју памет што је допустила да се дође доведе! . . .

Али кад опет видесмо близу себе коње, а дан је необично леп, онда се открависмо: почесмо говорити, шалити се, и слушати шта и други говоре.

— Не теах ви причам синоћ, да не ве плашим, рећи ће Коста, из Топлога Дола, својим тордачким језиком, а баш у ову гору *најима мечке*! Неки дан је у ону ржаницу (показује руком њиву према нама, само преко једнога дубокога потока), давила мечка једнога нашега човека! . . .

Ми одмах премерисмо очима колико је од нас до те ржанице, коју нам Коста показиваше, а врло нестрпљиво погледасмо у момке, да што брже коње спреме.

— Добро си учинио што нам ниси помињао синоћ, рече један Кости: — ко зна шта би смо ноћас сањали!

— А има још нешто да ви кажем за ово место, рече Коста даље.

— Вала сад можеш казивати што хоћеш: и страшно, и смешно. Дан је леп а коњи су ту.

— Ако ве ко упита: Где ноћисте? Кажите му: Ноћисмо там где је *Турчин јеја Турчина*!

— Шта велиш, човече?

— Бог ми душа, јесте! Ено у ону колибу доле, под нама, *Турчин је јеја Турчина*! . . .

Говорећи то, Коста се смејаше, ма да се виђаше да се не шали. . .

— Немој се смејати; кажи нам, осем шале, шта је то било?

— Ћу ви кажем све! У други рат овуда рано западе снег. Пешестина Турци пођу од *Чипуровце* преко планину камо Пирот. Наши неки људи опколе ги, и стерају у ону колибу. Турци имали добар пусат, и доста барут; а у наших не ваља пусат, и мало барут. Турци убију једнога нашега човека, а и наши оборе једнога Турчина, баш пред колибом.

Наши дозову добровољце, и опколе колибу. После неколико дана, кад ги савлада глад, и кад ги стегну добровољци, Турци се предаду. Таг добровољци нађу у колибу ражањ, а онај мртви Турчин сав огуљен: све му месо скинуто с костију. . . .

— Шта је ово? упита наредник Пера.

— Ето, ваљда, нагна глад, па својега другара мртва поједосмо, одговори један већ изнемогли Турчин.

Ето то је било туј под ваше ноге! . . .

— Коњи су готови! рече наш вођ.

Ми једва дочекамо да се бацимо на седла, и да што брже измичемо из места с таким успоменама.

Излазећи из Штављака, остависмо Бабин Зуб лево, пређосмо *Жаркову Чуку*, *Широку Падину*, и изиђосмо на *Тупанар*.

На Тупанару је наша стражара.

Стражари се ту же да је место то, под самим Миџуром, врло подводно, да је на ударцу северноме ветру, те се на њему не може опстати при најмањој студени.

У осталом, рекоше нам, туда нема никаква пута преко границе, па не треба ни страже!

Ту се планинско бјло цепа на два бјла. Једно иде лево к југу, ка Бабину Зубу, откуд ми дођосмо, а друго хвата у десно, ка северу, па се за тим повија к западу, обавијајући село *Црни Врх*.

Овим десним бјлом иде граница између Србије и Бугарске. На њему су ови приметни висови: *Козја Грбина*, *Мирица*, и *Свети Никола*.

А с Тупанара опет на више подиже се бјло *Старе Планине*, и управља се на исток, или пре на југо-исток.

Ми тим бјлом пођосмо даље. Пређосмо *Миџур*, данас у Србији највиши вис; *Попову Ливаду*, *Три Кладенца*, и *Белаурицу*.

Устависмо се да разгледамо чудне облике *Старе Планине*.

Има народна прича која казује како је „Господ, кад је створио свет, па зажедео да види како му живе људи, најнапред сишао на *Стару Планину*“¹;“ има и једна песма каја се у овим крајевима пева на Божић. Та се песма почиње овако :

„Сви се свеци сабирали

„Свегом Боже на вечеру.

„Светог Боже дома нема.

„ Там га кажу на планину.

„А мајка му дом’ добила

„Мушко дете Исус Христос.

„ Добило се, крстило се !

„Свети Божа на Планину.

„Стока му се измладила!“.. и т д.

Кад човек промери ову висину, кад разгледа множину, необичност, и дивоту ових планинских облика, мора и сам помислити да је *Стара Планина* и најближа небу, и најприличнија за становање Богу!

¹ С. Милутиновића, *Србијанка*, стр. 1.

Да оставимо на страну њену лепоту, па да разгледамо како је она собом поделила земље и воде, а тиме и људе који живе о земљи и о води. Око разматрања ове планине, ја ћу се можда подуже задржати. Нека ми се то не пише у грех; није угодност оно што ме тера да се верем по овим врлетима!

Мало пре поменух да се било Старе Планине од Тупанара упућује к истоку или к југо-истоку.

То планинско било, које собом цепа воде к Нишави и ка Лому и Дунаву, граница је између два стара предела, између Загорја и Торлака.

Загорје је онај предео од Старе Планине ка Дунаву, а Торлак је онај предео од Старе Планине к Нишави, и даље до граница које ћу доцније поменути.

Присоје Старе Планине малко је *сложније*¹ то јест, мање је *стрмено*; а осоје јој је на више места прави каменити одсек, као зид од кањвога града. Само је овај одсек овде онде нашаран по којим зеленим заградањком (терасом) који се и сам ивичи новом суновратном стрмењу.

Воде с осоја Старе Планине падају у Лом и у Дунав, а воде с присоја сливају се највише у речицу *Височницу*, о којој ћу мало доцније казати коју реч.

По билу Старе Планине², и ниско по њеним ребрима, нема ни једнога дрвета.

Сва је површина њена обрасла бујном, густом, разноврсном травом. Ту се лети тови многобројна стока ситна и крупна.

¹ У језику мештана *сложно* значи противно *врломе*, то јест, *стрменоме*!

² На картама, како на којој, *Стара Планина* зове се негде *Чипровски Балкан*, а негде *Копа-Балкан*. Међу тим љу народ зове *Стара Планина*. А реч *Балкан* значи *брдо*, и узима се за свако брдо коме се име не зна, или се не помиње, ма и да се зна.

Осем она три мало пре поменути виса на бјлу Старе Планине ваља именовати још ове тачке: *Мартиницу Горњу, Мартиницу Доњу* (преслап), *Брезову Чуку, Плочу, Иванковицу, Аловит Камик, Бату, Белеге* (преслап) куд се прелази из Топлога Дола у *Чипуровац*; *Вражу Главу, Крваве Баре* (преслап), *Међу Планицу, Три Чуке, Копрен, Турло* (страна), *Вртоп* (преслап), *Кацу, Нови Пут, Сировичницу, Слап, Добро Јутро, Туцанац, Мучибабу, и Прелесје.*

Предео на север од венца Старе Планине, као што рекох, зове се *Загорје*, а људи — *Загорци*. Предео пак на југ од планине, ка Нишави и Пироту, зове се *Торлак*, или обичније *Торлачко*, а људи *Торлаци*.

Граница између Србије и Бугарске проведена је бјлом ове планине, и тако је *Загорје* припало кнежевини Бугарској а *Торлак* Србији.

Загорска места најближа планини јесу: *Влашко Село, Чипуровац* (паланка), на гласу с лепих чипуровских ћилима, *Кошиловци*, ит.д.

А торлачка села под планином јесу: *Топли До, Дојкинци, Јеловица, Росомач, Ржана*, ит.д.

Овде је у реду сетити се и народних прича:

Јунака многих српских народних песама, *Љутицу Богдана*, народна прича види на *Загорју*, куда он „зове у госте Краљевића Марка, у свој *Шарен-град*!“¹

Народ, даље, прича да је *Љутица Богдан* имао *Кулу* на *Турији*, близу *Сушовца*,² и, најпоследње, са свим разговетно тврди, да је *Љутица Богдан* био *Војвода загорски*, да је седео у *Кули*, која је и данас главно место у *Загорју*, 2 сата од *Вршке Чуке*, и да су му земље биле у тимочкој равни, испод нашег села *Вражогрица*!³

¹ Кнежевина Србија, стр. 427.

² Кнежевина Србија, стр. 787.

³ Кнежевина Србија, стр. 881.

Не може се човек не зачудити како се то казивање подудара с местима. Пишући „*Кнежевину Србију*“, још пре године 1876, и уносећи у њу ово народно причање, ја нисам ни слутно да оволика мјсна имена тако тачно одговарају народном причању.

Торлак се, по казивању сељака, пружа више Цариброда до Губеша, последњег торлачког села на тој страни. Одмах иза Губеша, село је Гинци или Ђинци. То је већ село *шопско*; и од њега настаје предео који се зове *Шопско*, у који се броји и *Софија*, данашња бугарска престоница.

Шопови се разликују говором и оделом од Торлака; а разликују се и од правих Бугара.

Докле се пак на југ и запад пружа Торлачка земља, не могах тачно сазнати. Једни веле: на запад — до Беле Паланке, а на југ до Лужнице. А други кажу да се пружа чак до Ниша и до Знепоља!

Загорци и Торлаци разликују се међу собом и говором и оделом; само те разлике не падају одмах у очи невичну гледаоцу.

Загорци своје гуњеве шарају црвеним гајтаном, а Торлаци своје црним. Ношиво женско још више је разнолико.

Још има једна разлика: у Загорју, особито под планином, има доста гушаваца, а у Торлаку не виде смо ни једног човека с гушом.

Међу тим ерсна имена славе и једни и други.

Највећа вода, која тече кроз Торлак, јесте Нишава. Она има више извора.

У селу Годечу, у месту Злом Дољу, извире Годечка Река, која тече к Цариброду, више кога прима речницу Жељевицу из Драгоманске Клисуре (од Три уши).

Из села *Протопошина*, у смиловачком пољу, извире *Протопошиначко Врело* које, за тим, обилази на село *Калотину*, па се онда састаје с *Годечком Реком*.

Ова река, прошавши *Цариброд*, прима речицу *Лукавичку*, која тече од села *Невља*, из околине *Брезника*.

Испод *Суковског Моста* река ова прима с леве стране *Јерму (Голему Реку)*, која протиче кроз *Трн*. О извору ове реке казаћу доцније више.

Тек од ових става, испод *Суковског Моста*, на ниже, настаје права *Нишава*, која дели *Пирот* на две поле, која обавија *Беду Паланку*, која кваси, а некад и дави *Нџш*, па се, испод села *Лалинаца*, слива у *Мораву*.

Друга једра вода у *Торлаку* јесте *Височница* коју отонич поменух.

Височница изворе у планини *Кому*, у месту *Муџуришту*. Спустивши се у село *Височку Ржану*, она прими с десна *Деда-Пејино Врело*, које тече од села *Брлога*.

После *Ржане*, *Височница* удара на *Рсовце*, *Паклешицу*, *Велику* и *Малу Лукању*, и *Завој*. Ниже *Мртвачкога Моста* она се састаје с *Темитицом* која долази из *Топлога Дола*, а извири су јој под *Миџуром* и *Белаурицом*.

Од села *Темске* ове две спојене воде зову се река *Темска*, која протиче испод *Бегова Моста*, па се код села *Станичења* слива у *Нишаву*.¹

Долина ове реке најдужа је и најшира у овом округу после долине *Нишавине*. Њом је проведен пут који иде од *Пирота* на *Басарски Камик* и на *Ржану ка Берковици*.

¹ У *»Рату»*, стр. 21, стоји да је *Бегов Мост* на *Нишави*. То је погрешка. *Бегов* је *Мост* на реци *Темској*.

Плавински предео у ком су села: Рсовци, Ржана, Славиње, Једовица, Брлог, Дојкинци, Росомач, Браћевци, Изатовци, Каменица, Сенокос, Бољев Дб, Вуковија, Доњи Криводб, Горњи Криводб, Брља, Комштица, Смолча, и Губеш, зове се *Висок*. По њем је сад назван северни део пиротског округа *Височки Срез*. *Висок* је део Торлака.

Путујући билом Старе Планине од *Бабина Зуба* до *Копрена*, путник не зна куд пре да погледа, и кад да се насити дивота које се пред његовим очима разастире и у дубину, и у ширину, и у дужину.

На север је пукла непрегледна падина којој су нивице тек ердељске планине. Средином те падине висује се тихо Дунав, као какво дивовско бескрајно платно!

На југо-истоку се плави високи *Витош* над Софијом, а иза њега се од прелетњег снега бели као јаје *Риљска Планина*.

На југ су просути небројни врхови и висови, од којих највише у очи падају *Руж*, изнад *Трна*, и *Љубатска планина*, на водомеђи *Струме* и *Пчиње*.

Она поносита, она суморна *Сува Планина*, која се онако охоло наднела над Ниш, сада, кад се гледа с *Копрена*, као да се улеже, као да се снебива пред висином своје сеје Старе Планине!

Бележничка савесност захтевала би да ја, поред ових лепота, поменем и коју тегобу с овога пута; да кажем колико је, за невешта јахача, тегобан пролазак испод *Враже Главе*, изнад Чипуровца; како је мучан узлазак на *Копрен*, како је страховито диван поглед с *Копрена* на Загорје, низа стрмене камените одсеке; како ли је суновратан силазак низ *Турло*; али

би то могло бити од штете. Могло би одвратити кога путника од ових интересних предела, и навести читаоца на мисао, да ми своје путне тегобе прецењујемо!

Не треба ни једно ни друго!

Мучити се, зепсти, и гладовати може човек и у сред Београда, а гледати оваких дивота може само на биду Старе Планине!.....

На сувату¹ *Славу*, између *Сировичнице* и виса који се зове „*Добро Јутро*“, устависмо се на бачији *Димитрија Дроза*, *Црновуница*.

Вреди забележити што шта о тим људма и о њиховом живљењу. Све што забележим чуо сам од њих самих на овом путу.

Поменуо сам већ како је обилно паше на Старој Планини. Торлачка и загорска стока, и док је је било много више, није могла сву ту траву опастн. Сада још мање може. За то паше те закупљују трговци и *Црновуници*.

Трговци овде тове стоку коју после гоне на пијаце Једренску и Цариградску.

Црновуници пак, са својим многобројним стадима, живе лети на планини, а зими слазе у долине, к Белој Паланци, ка Прокупљу, и даље низ Мораву, где нађу сена за своју стоку.

¹ На Старој Планини, од *Бабина Зуба* до *Сребрне*, има осамнаест државних сувата, који се дају под аренду трговцима или *Црновуницима*. Ти се сувати зову: *Белан*, *Вртибог*, *Бислава*, *Међа-планина*, *Бата*, *Понор*, *Говешко Лице*, *Вртоп*, *Широка Лука*, *Јагор*, *Сировичница*, *Слап*, *Тушанац*, *Росница*, *Мала Пољана*, *Мучи-Баба*, *Прелесје*, и *Сребрна*.

Сељаци причају да је те просторе први *Михтат-Паша* огласио као државно имање, и почео их давати под аренду за државни рачун.

Црновунци (Каракачани) једни су по народности Грци, а други су Цинцари. Црновунци се зову по црним овцама својим; јер у многобројним стадима њиховим овце су махом ѓље. Беле овце, по њиховом мишљењу, слабије су од оваца црних за ову климу.

О себи Црновунци причају ово:

У Епиру има предео који се зове Загор или Загорија. У њему су 44 села, пола Грка а пола Цинцара. Силни Али-Паша Тепеденлија попали многа загорска села. Загорци се с тога разбегну по свету, а многи се са својим стадима тргну у планине. Од тога доба бораве они са женама и децом тако по планини, као прави номади: у планини се рађају, у планини се жене и удају, а у планини умиру и сарањују се. И, чудноват појав, скоро сваки од њих уме читати и писати. Вештину ту уче они један од другога.

Црновунаца има, по њихову казивању,	
У Слапу	20 породица
„ Топлом Доду	10 „
„ Засковцима	10 „
„ Белој Паланци	20 „
„ Копаонику	15 „
„ Црној Трави	14 „
„ Врањској најији	20 „

свега 109 породица

са 28—30000 оваца и око 1.500 коња.

Цинцара Црновунаца има у најији прокупачкој у планини Голаку и у Пасјачи око 25 породица, са 3—4.000 оваца, и до 300 коња!

Друге стокe они не држе.

Сама бачија овога Димитрија Дроза, на Слапу, сирји преко године 7—8.000 ока сира качкаваља!..

У простој, узаној плетари од прућа, која је као вакав општински кош, стоје полице са стотинама си-

раца „качкаваља.“¹ С друге стране поређане су каце с обичним сиром, па даље чаброви, и други суди с маслом, и другим белим смоком.

За вуну и за овај сир њима долазе трговци на ноге. И вуна и сир, како они казују, највише се извози за *Једрене* и за *Цариград*.

Црновунци музу своје овце заједнички, по бачијском обичају. Имају и многе друге врло интересне обичаје при мужи оваца. А кад прву овцу остригу особито се веселе, и пуцају из пушака.

Уз њих иду свакад крупни зли пси, који су стаду снажна одбрана од вукова, али га од медведа не могу одбранити.

У овом крају има врло много зверова штеточиња. Говораху нам неки и неки људи, да овуда трећину усева и стоке затру домаћинима зверови! Невичан оружју, свагдашњи другар само „тојазе“, кукавни сељак и не мисли да се с медведом може борити². На-

¹ »Качкаваљ« је од прилике онакав сир какав је и *шејцарски*, само су му сирци тањи; они су као средње погаче.

² На првом копаку нашем, у *Шгаслаку*, нама причаше да је онде близу, пре некое времена, мечка давила једнога човека. Кад ми на Белаурицу, а тај човек дође пред нас, и ми од њега чусмо његову гимнастику с медведом:

— Једнога дана, прича нам тај сељак: — косио сам у ливади, а жена ми је купила сено у другој ливади, иза ржанице. Ја оставих косу, и пођох преко ржанице да видим шта ради жена. У рукама имаћих само ову »тојашку« (један подебео штап). У по њиве исправи се преда ме мечка, и стаде се трљати шапом по носу и љутити се. Ја је, и сам не знам како, дупих по глави, а она ми мене тресну шапом, и ја се претурих! Она приђе, дохвати ме зубма, и угризе, ево ми још стоји рана! За тим ме уједе за руку. Код ње, у први мах, бежу два мечета. Они некуд побегоше, а она, кад виде да јој мечићи побегоше, гурну ме њушком у леђа, и оде! Више се не врати. Ја се дигнем и побегнем жени, а после у село. Ишао сам и у Пирот доктору. Он каже »лака повреда,« а не зна какав сам страх ја имао! Мисли он лако је кад мечка дави!«.

шао се некакав ловац *Мана*, те убио једног маторог медведа, који се био омрсио, па је чинио штету и стоци и усевима. Јер, веде, медвед, док се не омрси, не дави стоке, него само затире усеве. У месу тога медведа нашло се четири куршума, па се сад о *Мани* прича као о *Краљевићу Марку!*...

Црновунци су у опште људи чисти, отресни, здрави, и готово сви из реда лепо. Одедо на женама није тако чисто као на људма; а и оне се одликују правилношћу типа и симетријом црта.

Многи од ових номада говораху нам, да би желели станити се гдегод за свагда.

— Да будемо и ми Срби, господине; Србија не ће да види штету од нама!..

Тако нам говораше сам богати *Димитрије Дроз*.

Код оволике паше, код оволикога млека које се сири у сир, за који мало ко и зна, колика би корист била кад би се у ове бачије унело нарочито знање овога посла? Кад би се из *Старе Планине* стао износити онакав сир какав је данас на гласу у свему свету?

У једној прилици ми гледасмо ево ово:

Момче једно бучеа млеко за масло. Пошто га је неко време бучеало, оно извади из бучке котрљ, изваља из ватре повелики камен белутак, ухвати га једном увитином, одува га од пепела, колико могаше и умејаше устма, па га спусти у млеко. Докле год се камен не охлади, млеко је бључало!...

На питање, зашто то ради, одговори нам:

— Да одвојим сир од масла и од сурутке.

А какав је оно камен; шта још може произвести то варење млека; и не би ли се то одвајање могло вршити на какав удеснији начин, нити знаде оно момче. нити му умедосмо казати ми.

На другом једном месту причаху нам људи како су изгубили квасац од кисела млека. Да би ипак имали млека кисела, радили су овако :

Узварили су пресно млеко, и спустили у њега сребрну рубљу. За кратко време млеко се укиселило!..

Мени се чини да све то захтева да какав стручни зналац оде на то место, да види све што се ради, и да промисли о свачем; па што је добро, да утврди, а што није добро, да отклони!..

Ја и другови моји имасмо ретку срећу на планини. За ова четири дана бављења нигде не би облака ни магле! Само једнога дана, кад бесмо на брду „Добром Јутру“, за једно пола сахата, наиђе на нас магла као тесто. Тад познасмо каква је магла на планини!..

Слазећи с планине, спустисмо се на конач у манастирић, који се зове „Света Богородица Ржанска“, за то што је поврх села *Височке Ржане*.

Мала, сиротна богомоља та начињена је на старом црквину години 1853. Кажу да су људи за саму дозволу, да могу цркву начинити, дали Турцима 7.000 гроша!

И, жудан душевне хране, народ је то дао, и цркву начинио, и земаља јој прибавио.; само сада да се хоће често у њој напајати оним што човека диже к небу, што га приближује к Богу!..

Уја! Треба се сетити и себе и онога који би ово узео читати! Треба пожалити и њега, да не заспи седећи!

Други пут даље!....

IV

С Видмича до Суџовске Свете Богородице

(15 и 16 јула)

После четири дана тешкога умора за ноге, и не-описаног уживања за очи, ја и другови моји спу-стимо се низ *Басарски Камик* у Пирот, да се одмо-римо, и да се за даљи пут припремимо.

За трајања тога одмора, да забележим коју реч о Пироту, а и о целом његовом округу.

Пиротско поље личи на дно каквог давног уса-лог планинског језера. Оно може имати дужине до три сахата, а ширине где сахат, где више, а где и мање.

Северном страном тога поља тече река *Нишава*. Онде пак где је то поље најниже, где се из њега ис-цеђују све воде, настањен је град *Пирот*, и варош ис-тог имена.

Са западне стране, с виси *Белаве*, к Пироту се спушта један узан каменити хрбат. На том хрбату имају и нека стара војничка утврђења, и једна зграда као барутана. Све је то остало иза Турака. Тај се хрбат, над Пиротом, зове *Сарлак* (ваљда: *Исарлак* = градић).

Кад се тај брег заврши, он пропушта да поред њега протиче, и у Нишаву се стаче *Расничка Река*.

На десној страни те реке, спроћу Сарлака, избио је у висину као један пласт од стѐна. На том пласту од стена озидаан је стари градић *Пирот*, око кога је била обаведена вода.

Мештани причају да је то град *Војводе Момчила* који беше ујак Краљевићу Марку!

Постање Пирота и његова судбина покривена је тамом. Бар ми о њему не знамо много.

Пре битке косовске (1389), велики се везир беше примакао границама државе Лазареве. Турски војвода *Јакиша-Бег* некако доћу, преваром, заузео Пирот и разори га. Цар Лазар, на то, заповеди храброме војводи своме *Митру Војиновићу*, те потера из Пирота Турке тако жестоко да је кроз кланце ка Софији сам *Јакиша-Бег* једва изнео главу.

Тада се *Мурат* крене из *Филипопоља* преко *Ихтимана*, *Густендила*, и *Кратова* на Србију¹.

Године 1412 и 1413 Деспот Стеван Високи утврђивао је Пирот и околину му од напада беснога Султана *Мусе Челебије*².

Године 1433 кроз Пирот је пропутовао Француз *Делаброкијер*, а тада су у Пироту већ били Турци³.

Године 1443 и 1444 Деспот *Бурађ Бранковић*, у друштву са Сибињанином Јанком, беше га отео од Турака, али за кратко време.⁴

Године 1578 пропутовао је кроз Пирот Стеван Герлах. Овај путник бележи да се Пирот зове Град *Милоша Обилића*, онога истог, вели, који је Мурата распорио⁵

¹ Иречек, Историја Бугара, стр. 342.

² Гласник XLII, 301.

³ Гласник VI, 212.

⁴ Мијатовић, Ђ. Бранковић, стр. 350.

⁵ Гласник, XXXVI, 207.

Године 1877, 16 Декембра, у Пирот је ушла српска војска, после крвавих бојева на *Нишору*, *Будин-Делу*, на *Блату*, и *Суводолу*. У тим бојевима пало је 100 мртвих и 583 рањена¹.

Наши војни људи пру се око тога: чије су трупе прве ушле у Пирот: или оне од *Нишора*, или оне од *Беле Паланке*?

Разгледајући места, и слушајући причања, рекао бих, да су оне од Беле Паланке стигле прве.

Нека би баш тако и било, онима од Нишора није слава ни мало мања.

Оне прве продирале су линијом неутврђеном и слабије брањеном.

А ове друге ударале су на јака утврђења, и на густе масе бранилаца.

Слава и једнима и другима!

Град пиротски није никаква тврђа према данашњем оружју.

Од града навише, левом нишавином страном, она је пола Пирота која се зове *Лазар*, и у којој су највише живели Турци. На десној обали пак она је друга пола која се зове *Тиха Бара*, и у којој живе Хришћани.

Те две поле спаја „*Големи Мост*“ преко Нишаве.

Године 1879 у Пироту је било 8183 душе. Међу тима 7185 српских, 638 турских, и 360 јеврејских.

Данас пак Пирот има 2070 кућа или породица. Рачунајући на сваку породицу по 5 душа, биће сада у Пироту 10.350 становника.

Пирот је сав на земљи врло подводној. Осем Нишаве, која га расеца на две поле, он има још вода

¹ Рат, стр. 26.

које га квасе, а понекад и даве. Са западне стране опасује га *Расничка Река*, коју мало пре поменух да тече поред града, и, кад треба, пушта се у ров око града, па онда утиче у Нишаву. Она долази од села *Раснице*. Са севера, на Тиху Бару, удара река *Градашница*, која такође пада у Нишаву. На југо-исток од вароши, по сахата даљине, у месту *Рогозу*, извире вода, која се до вароши зове *Туштина*, а чим у варош уђе, и почне тећи нарочитом вадом, зове се *Боклуца*. Протекавши кроз неколике пазарске улице, *Боклуца* се слива у Нишаву.

У Пирот се стичу ови путеви:

Од Ниша пут београдски ка Софији;

Од Лесковца пут врањски;

Од Берковице пут загорски;

Од Св. Николе пут видински;

Од Пандирала пут кнежевачки.

Све те путове пресекао је и насуо Митат-Паша.

Они су и сад већином у добром стању.

Пирот је средина пиротском округу. Ту је суд, начелство, команданат војске окружне, и штаб нишавске дивизије.

За Турака, Пирот беше и столица оделите јепархије, а сада је он део јепархије нишке.

За образовање народа Пирот има:

Нижу гимназију са четири разреда;

Основну школу мушку и

Основну школу женску.

Године 1881 у овим последњим школама било је 760 ученика и ученица, а радило је 7 учитеља и 5 учитељица.

Пирот има две цркве: стару и нову.

Стара је у Пазару, а

Нова је у Тихој Бари.

У Пироту се раде различни занати; а, од свих ручних радова у том месту највише су на гласу *пиротски ћилими*, које тку жене и девојке. Та се радња пре може назвати манифактура него чист занат.

С ткањем ћилима иде и вештина бојадисања. С тога самих *бојација* има у Пироту 12 дућана.

После ћилимара долазе *ткачи платна*. Њих има преко 70 дућана, у којима тку близу 200 разбоја.

Мутава или *кочетара* има мало на број, али се њихови покровци цене као врло добра роба.

Пирот има трговачких свеза са Софијом и Самоковом. Из овога последњег места добива: самоковске даске, гвозђе, и сукно; даље, са Пловдивом (Филипопољем), и са Калофером. Из овога последњег места нарочито узима шајах и гајтан. Он пак шаље у Цариград масло и сир!

Да се у једној вароши побележи све по чем би се могла склопити потпуна слика те вароши, требало би дуже поживети у месту, а ја сам путник: дуго се нигде не могу задржавати, него бележим уз пут што могу. Ово не може бити ником криво. Рашта ће држати перо и они који по мени дођу? Нека допишу

што не уписах ја ; или нека моје пребришу, па нека пишу све ново!

Но још ово морам записати :

У Пироту, у Тихој Бари, у Поп-Шемшиној мали, има неки *Панајот Станковић*, ћурчија. Овом су човеку отпале обе ноге до колена. Тај ћурчија има дућан у Пазару, на другој страни Нишаве, $\frac{1}{4}$ сата далеко. И ево како он иде од куће у дућан, и од дућана кући. Он има двоколицу и једног магарца. Жена Панајотова упрегне у јутру магарца, и Панајот се умести у двоколицу. Магарац се тада упути преко пијаце и, кроз најгушће улице, иде правце ка дућану. Дошавши до дућана, устукне се сâм тако да стражњи крај двоколице удари у ћепенак од дућана. Газда се на тај начин искотрља пред врата, и отвори их. Одатле се магарац с двоколицом сам врати кући. У вече га од куће упуте с двоколицом, и он сам дође пред дућан, и намести се тако како му весели газда може убауљати у двоколицу!

Пироћани, с појамним задовољством, причају путницима о овој животињи. Имају и разлога! Није ли право овде запитати : за што људи сваку глупост бележе именом магарца ? Сој који има оваке представнике не заслужује руг који ми на њега неправедно товаримо !

Пироту је државна граница близу. Она му је одсекла многа села с којима је живео. Она слази с *Видлица* на југ, и удара на *Попов Вртоп*, на *Балботин*, *Змијанац*, *Неину Орницу*, *Бајчеву Ливаду*, *Голему Рудину*, *Бело Орашје*, *Три Круше*, *Големо Браниште*, на *Равни Пут*, и *Кале*. Прешавши преко царибродске реке (која се малко ниже већ зове *Нишава*), иде уз брдо

на село *Гојин До*, па на село *Планиницу*; а одатле се повија западу, на *Јаничарску Бачију*, у реку *Јерму*. Прешавши *Јерму*, граница иде уз брдо *Светога Илију*, на *Чујастла*, *Гајганицу*, и даље ка селу *Цереву Делу*.

Не далеко од границе, поврх села *Држине*, на бугарској страни, има црквица *Свети Никола*. Неки *Поп Петар*, из *Цариброда*, важно нас увераваше да је та богомоља грађена „пре хиљаду и сто година“. Жудни доказа толикој старини, ми скочисмо с коња, и, кроз ројеве чела од калуђерова уљаника, уђосмо у црквицу, запалисмо свећу, и на месту где нам је речено да стоји тај важни запис, нађосмо и прочитамо: да је црква живописана пре две ста година!

Докле се ми мучисмо да нађемо доказ толикој давнини, дотле *Поп Петар* спокојно седи на свом коњу, а један његов у Христу брат тресе се од смеја, лукаво нама шапћући да отац *Петар* милује говорити тако крупно!

У округу пиротском данас служе четири манастира: *Свети Ђорђе*, у *Темској*; *Света Богородица*, у *Височкој Ржани*; *Свети Димитрије*, у *Дивљани*, и *Света Богородица*, у *Сукову*.

Прва су два већ помињана. Трећи је изнад *Беле Паланке*, мали, незнатан манастирић; а овај четврти је на реду сада да се помене.

Ма да је ова богомоља постала тако рећи јуче, опет њено постање личи на далеку старину.

Ево шта се прича о тој цркви:

У селу *Великом Круци*, на десној страни *Нисаве*, има стара црквица, посвећена *Св. Николи*. Пр-

кву ту служи и седу попује неки *Поп Јован*. У тога Попа Јована има слуга *Виден Станковић*, младић од својих непуних 20 година !

Од детињства свога овај се Виден радо бави око цркве, учи читати, моли се Богу, и милује слушати беседе о Богу, о вери, и о оном другом свету.

На југ од *Крушца* пак, на десној обали реке *Јерме*, под брдом *Царевим Каменом*, има место *Црковница*, где је некад била црква. Црква била па и битисала : на њезину темељу израстао и разграњао се један орах као највећи грм.

Једне ноћи усни *Виден* овакав сан : Дође му, као, *Света Богородица*, и рекне да јој гради цркву на месту *Црковници* !

Виден то одмах у јутру јави Попу Јовану.

Поп одговори да је сан лажа, а Бог да је истина. Сну не треба одмах веровати !

Други пут усни Виден то исто, и опет каже попу. Поп и то одбије.

После тога, причају сељаци (јер је Поп Јован већ умрло) чује Поп Јован једне ноћи да клепа клепало на јутрењу. Ма да му се, по спавању, чинило да је рано, опет устане, обуче се, и дође пред цркву. Цркву нађе затворену, а *Видена* нема. Он оде да тражи *Видена* као црквењака, и нађе га да спава.

Поп се досети да му се то причина причинила.

Сутра дан опазн да у цркви нема Богородичине иконе. Поп то разгласи по нурији. Тражили су икону свуда, и нигде је нису нашли. На један мах чује Поп Јован да је икона отишла чак под *Царев Камен*, и стоји у ракљама онога старог ораха у *Црковници* !...

И поп Јован и младић Виден узму сада то као упут с неба. Одмах пођу по селима купити прилоге,

и звати оне који хоће помоћи да се гради нова црква на месту Црковници.

Својим настојавањем и трудом њих двојица учине да се за кратко време на *Црковници* начини *красна нова црква Светој Богородици*. У тој цркви *покалуђери* се *Виден*, и назове се *Венијамин*; а *Поп Јован* је ту цркву служио до смрти у световном чину, као свештеник.

Њих два су тој цркви набавили имања, запатили стоке, и стекли сваке тековине, да се сад може мерити са многим старим манастирима.

После тога Поп Јован умре и саране га ту.

Не прође много, а године 1863 умре и *Виден-Венијамин*, и њега упојају под стрехом дрвеном!

На скоро за тим измодује се нова црква, и *молери* насликају младога оца *Венијамина* у паперти.

Данас народ долази смерно пред ту слику, гледа је, диви се, и задахњује се примером кренке воље и велике замисли!

Како је овај манастир у селу *Сукову*, а посвећен је *Светој Богородици*, то се он, по обичају мештана, и зове *Света Богородица Суковска*. Храм му је *Мала Госпођа* (8 Септембра), а сабор се купи о *Великој Госпођи* (15. Августа).

Он нема пурије, него живи од прилога, и од своје економије. *Калуђери* веле да имају преко године прихода 5—6000 динара.

Црква је озидана тако да сваки тон у њој гласно одјекује. С тога се сводови њени чудно разлежу од најслабијега гласка!

Не ће бити од штете да обележим неколике *планинске називе* и неке друге речи које се ређе чују у *равним пределима* :

1° *Планина* не значи ни шума ни гора, него велика висина, па макар да је гола без и једнога дрвета. *Шума* је ситнија гора; а *гора* је, најчешће, дрвеће за грађу и за гориво. Често се и сама готова *грађа* зове *гора*.

2° *Планинско бјло* зове се оно што се на другим местима назива: *побиље*, *венац*, *повијарац*, *хрбат*, *ћенар* (или сковано *вододелница*). Изговора се као *шјло*.

3° *Рт*, *Дѐл*, зове се оно ребро од подуже косе које се међу две падине спушта од бјла на ниже.

4 *Слап*, *преслап* зове се оно што у Руднику рекну *Превоје*; а у књигама то кажу *планинско седло*.

5° *Врло* значи стрмено. *Врло* место, значи стрменито место.

6 *Слџно*, напротив, значи мање стрмено, блажега пагиба.

7. *Понђр* није ни стрмен ни бездан, нити провала; чак нема никакве рупе; него просто шупље камење у које *понире* вода!

С тога се човек не може не насмејати кад у којој књизи прочита како се тај и тај *сурвао у понор*! као да је то какав бездан! . . .

8° *Вртђа* је оно што ми зовемо вртача.

9° *Корутђна* значи предео окружен брдима; управо оно што ми зовемо *Карлица*, *Басѐн*.

10° *Сирђја* значи олуја (у *Пироту*).

За прелазак преко границе у Бугарску, пиротски округ има *ћумруке* и *састанке* (карантине) на *Суковском Мосту*, према *Цариброду* и *Трну*; на *Ржани*, према *Берковици*, и на *Балга-Бериловицу* према *Кули* и *Видину*.

У пиротском округу, осем *Пирота*, као главног места, још се *Бела Паланка* рачуна као варошица, ма

да има и неки град који за садашње оружје није никаква тврђа. Прича се да је тај град градио велики везир *Мустафа-Паша*, онај који је градио и мост на Нишави код Ниша. С тога се ово место до пре 80 година звало „*Мустаф-Пашина Паланка*“ После су га Турци више звали „*Ак-Паланка*“, што ће рећи *Бела Паланка*.

У старо време Бела Паланка се звала *Извори*. *Делаброкијер* је то име записао *Usvougière*, ваљда, као странац, није добро дочуо завршетак речи, или је погрешка преписивача¹.

Бела Паланка је на левој страни Нишаве. под *Сувом Планином*, онде где се у равницу стаче река *Коритница*, и где, испод *Малог Курилова* и *Попова Виса*, извире јака вода која се зове *Врело*.

Ово је врело онако исто као што је врело *Млавино* у *Жагубици*.

Од Ниша до Беле Паланке рачуна се 7 сахата. а од Паланке до Пирота 4 сахата.

У Белој Паланци има доста остатака од доба и живота Римљана у овом крају. Налазе се нарочито многи стари новци.

Белу Паланку, после крвавога боја на нишавском мосту, освојила је српска војска 12 Децембра, 1877, око 2 $\frac{1}{2}$ сахата по по дне.

У пиротском пољу има неколико старих *Могилā*, врло великих и врло лепих. Нарочито сам запазио једну красну у горњи крај поља, у месту *Трговишту*, према седу *Круицу*. А с југо-западне стране поља, око

¹ Гласник IV, 213.

села *Костура* и *Блата*, има их неколико. На једној од ових могила упокојено је неколико јунака који изгинуше при освајању Пирота.

Пиротско поље не само да храни Пироћане и оне сељаке који су у њему настањени, него оно даје зараде и многобројним радницима из планинских села. Височани, Лужничани, и Буковичани иду у Мораву, у Шумадију, па чак и у Румунију за „печалбу,“ иду да што зараде; а жене и девојке из *Висока* стотинама слазе у Пирот, те у пиротском пољу срађују разне усеве, и тако заслужују коју пару.

Око Пирота су многобројни виногради. Пиротско је вино добро; оно мало ако уступа каменичком, матевачком, и сићевачком.

Како сада Софија, као престоница Бугарске, троши врло велике количине вина, а у њеној непосредној околини винова лоза не рађа, и како је приступ у софиско поље најлакши од Пирота на Цариброд и на Три Уши: то би за Пироћане била велика срећа, а за Софијанце корисна радња, кад би се пиротски вино пуштало у Бугарску без ђумручине, или бар с умереном ђумручином.

А овако, као сад што је, Пирот нема куд извозити својега краснога вина, а Софија мора по скупе новце пити махом свакојаки кисељак.

Како је граница одсекла многа села која су пре пазарила у Пироту, то Пироћанци осећају неки застој у својим радњама; а сељаци се, са своје стране, жале да немају где куповати и продавати, као што су пре куповали и продавали.

Истина Бугари настоје да у Цариброду подигну варош, која би божем заменила Пирот; но мени се чини да они могу у то име потрошити доста новаца

и времена, али нити ће својим селима помоћи, нити ће Пирота пренети у Цариброд. Тврђе и градове диже сила, а многољудна постају само она места која за то имају повољних угодаба!

Напоредо с пиротским пољем стоји друга једна „корутина“, или планинска карлица, истина много виша по положају, и много неравнија. Та је корутина на југ од Пирота, и зове се *Лужница*, по речици *Лужници*, која том корутином тече. У *Лужници* има неколико села која су се обично прибила уз планину, а њиве и ливаде су им у равни, дуж реке *Лужнице*. Канцеларија пак среза лужничког сад је у селу *Бабушници*. Но ми људи из даље не окрећемо главе на то, него натписујемо писма у *Лужницу*, те сељак, кад му дође да такво писмо носи, пита:

— Лено, у *Лужницу*, ама у које село? У *Лужници* има 10—12 села?

У *Лужници* већ нема винове лозе, а кукурузи су прилични.

Река *Лужница*, која овом пределу даје своје име, извире под *Превалом* (бјлом) који везује *Белазу* и *Суву Планину*, а дели воде *Нишави* и *Власини*. Пошто река ова прође корутину *Лужницу*, уђе она, спрам села *Љуберажде*, у каменити један теснац, а ту, у самом кориту, извире друго јако врело, које се зове *Љуберажда*, и на коме одмах међу неколике воденице. Од тога вреда до утока у *Власину* цела се та река зове *Љуберажда*.

Насип из Пирота за *Лесковац* и *Враћу* проведен је долином *Лужнице*, *Љуберажде*, и *Власине*. То је најживописнији пут у новим крајевима.

На левој страни реке Љуберажде, према селу *Бонинцу*, има вис који се зове *Цртово*. Према том вису, на северу, под Сувом Планином, има стари градић који се зове *Остатовица*.

У селу *Модрој Стени*, на левој обали Љуберажде, била је стара црква *Светога Димитрија*. Сад је готово сва разрушена, само стоје околна платна. У олтару има једна красна плоча од белог мрамора.

Малко више уз Љуберажду виде се по ивици од високих стена куле и градићи, које је време готово са свим самлело, а под њима се налазе стари новци, оружје, и друге старине.

Види се да су стари добро затварали улазе у *Лужницу* и у *пиротско поље*!

Уја! Други пут више!

V

Од Церева Дела до Власине

(19 20 и 21 Јула)

Најпре бележим да мештани ово село зову *Церев Дел*, а не *Царев Дел*, нити *Царев Дол*, као што је записано на неким картама, и у неким службеним актима.

Од *Церева Дела* граница се упућује к вису *Столу*. По Берлинском уговору требало би да она удари по-сред *Стола*, али она није могла ни доћи до тога виса зато што је *Сто* сав у водопађи власинској, а није каква тачка на водомеђи, као што су мислили, гледајући у карту, судботворци балканских народа у Берлину.

Граница, дакле, приближивши се к *Столу*, повија се у лево на *Мечкин Преслап*, па онда прелази на вис који се зове *Мали Рњос*, на *Велики Рњос*, на *Вучју Падину*, *Пејчов Камик*, *Голему Главу*, *Бунзину Падину*, *Заједницу*, *Куклу*, и *Пресеку*.

Ја и другови моји не идосмо све граничном врзном, него препречисмо у лево, на село *Кусу Врану*, у Бугарској, где, у ливадама, крај потока, видесмо развалине од неке старе црквице. Сељаци су ове развалине лепо очистили, и улазак у њих затрнули. Ту

долазе, рекоше нам, многи невољници те се Богу моле. О постању те црквице и имену њеном не знаде нам нико ништа казати.

Стигосмо на село *Пресеку*. То је село на једном узаном преслапу. Граница га је пресекла на две поле, од којих је једна остала у Србији а друга припала Бугарској.

Од Пресеке гранична пруга иде на *Гарван*, *Ливадицу*, *Црни Врх*, *Витков Дел*, *Црновршки Камик*, *Баков Дел*, *Раскрсје*, *Просечени Камик*, *Пешчану Чуку*, и *Дешчани Кладенац*.

Српско село *Црвена Јабука*, 1 сахат од границе, има око 100 кућа. У том селу има једна задруга у којој је 66 душа, 17 ожењених глава, од којих 3 војника служе под заставом. Старешина те задруге зове се *Спаса Крстић*.

Црвена је Јабука у врло великој врлети. Причају да *Бели Мемед* у то село није могао сићи друкчије него су га сељаци спуштали на поњави¹.

Идући овако границом, која се држи планинскога била, ми имасмо лево *Знепоље*, родну корутину којој је *Три* главно место, а десно *Буковик* који се пружа до *Лужнице*, до *Заплања*², и до *Мораве* (Како неки говоре да је стари *Иногошт* прелазио и на десну обалу

¹ *Бели Мемед* је, после *Митад-Паше*, најчувенији Турчин у новим нашим пределима. О њему се врло много и врло различно прича. Кажу да је рођен у *Карановцу*. Пошто су Турци истерани из Србије, станио се у *Нишу*, где је последњих година вршио велику власт. Као велики Турчин, мрзио је и гонио све што је српско. Иначе многи тврде да је био човек праведан у суђењу, и некористољубив у власти.

² Она корутина (предео) између *Јасеновске* и *Суве Планине*, од *Модре Стене* до *Селичевице* зове се *Заплање*.

Мораве, Буковик би се, на ту страну, сучељавао с Ино-гоштем, не допирући до Мораве).

За Турака је Знепоље било под Трном, а Буковик под Нишем.

Пут који везује долину моравску са Знепољем и Трном удара на *Дешчани Кладенац*, где су ђумруци српски и бугарски. Туда пролази нарочито многа ситна стока за Тракију и чак за цариградску пијацу. Врло је желети да се тај пут што пре просече и наспе, јер је за сада врло рђав. Путници особито куну „гарске куке“ (у селу Гарама) као своје „вечне муке“.

Име *Дешчани Кладенац* постало је од једнога кладенца ту који је опсечен даскама. Сад је тај кладенац готово покварен. Вредни ђумругџија, г. *Иван Марковић*, нашао је и начинио други, много бољи кладенац, али старога име оста овоме месту Бог зна докле.

Ово је место далеко од села, а обрасло је густом ситном гором. Ту има вукова толико да су савом ђумругџији, г. Ивану Марковићу, пред кућом, од 9 коза, 8 заклали на мртво, а 9-ту су толико наклали да сад није ни жива ни мртва.

Г. Марковић је, по том, ухватио једно мало вуче, везао га ланцем, и сада га држи и храни. Кад буде око по ноћи, у гдуво доба, кад се све утиша, оковани вучић завије из свога вучјег грла, ваљда зове у помоћ кога од рода свога, а она јадна наклана коза стане дрекати, и све подскакивати од страха.

На пола сахата од ђумрука, насред пута, сретне једном г. Марковића медвед, и толико га заплаши, да је човек, после тога, боловао три недеље дана.

Српџа има толико да пред ноћ излазе чопорима на пропланке и пасу као козе.

Сељаци нас увераваху чак да има и рисова¹.

Кућа у којој је ђумрук, и у којој живи ђумруг-дија, ниска је кривињарица која прокисне чим удари најмања киша.

И ту, у такој пустињи, у толикој немаштини, благодарећи срећној нарави г. Марковића, ми се не само одморисмо и опорависмо, него се још наслушасмо музике и песама какве се само по живим срећним местима разлежу.

Између осталих ту с нама бејаше и један одличан трговац из Власотинаца, који ово место познаје од многих година.

Седећи с нама у вече, под звезданим небом, на оној висини, и слушајући песме и музику, он ће нам рећи:

— Пре пет година, кад ме год пут натера да прођем овуда, свакад берем кожу на шиљак: дођем на караулу, дам Турцима дувана, или новаца, па тек гледам да час пре измакнем, док сам читав. А где сад! Ко овде седи? Ко овде суди? Ко овде пева? Ко се овако весели? Да је онда оним Турцима овде на кораули ко рекао да ће, после пет година, на Дешчаном Кладенцу судити Срби, и свирати ова „шарена музика“ (хармоника), десет глава да има, ни једне не би изнео!

„Хвала милостивому Богу!..

Ко зна, можда овај човек, овако по своме срцу, боље цени историјске чињенице, него многи чувенији цениоци!..

¹ На наше питање: Какав је тај рис? Одговори један сељак: — Шарени му се кожа као цвеће по ливаде; од сваку шарку на њега има!...

На исток од Дешчаног Кладенца, у држави Бугарској, диже се у небо високо брдо *Руј*, налик на наш *Ртањ*. Руј се види из далека, те собом казује где је *Трн*, који је под њиме.

Већ рекох да је на Дешчаном Кладенцу и бугарски ђумрук (митница).

21 Јуна ове године, кад оно у Бугарској беше оно што наши бодљикави оцеви називаху „народно весеље“, и кад у Трну не само многе главе беху поразбијане него и неколике куће разваљене, све у славу поштовања свачије слободе : онда доста браће Бугара беше на Дешчаном Кладенцу. Сам г. митничар, с касом и архивом, бејаше за дан или два прешао у госте своје српском другару, докле не мину бура заљуљаног народа !....

„Народ је као облак !..“

Бављење на Дешчаном Кладенцу, при свим опорним причама о дркости вукова, и о неуљудности медведа, нама стоји у памтиљи као оно зелена оаза усред какве непрегледне песковите пустиње.

Ту гледасмо човека кога срце уме у себи да нађе побуде к задовољству, к весељу. У овакој осами, немаштини, и свакој незгоди, оно види понеке светле тачкице, и тима бар не да да потону !

Живот је у много прилика онакав како на њега гледамо.....

Идемо даље.

Пут нам је оно планинско било које дели воде на исток — Јерми, а на запад — Морави.

Лево нам остаје дивно *Знепоље*. То је поље, рекао бих, и дуже и шире од пиротскога. Ивице су му накићене седима, а средина, ма да има и брежуљака, сва је обрађена и засејана разним усевима.

Средином *Знепоља* вијуга се *Јерма* или *Голема Река*, а бели се и лепо насип који је био упућен да пређе преко *Власине*, па низ *Врлу Реку* да сиђе на *Мораву*, и да се споји с насипом од *Лесковца* ка *Врању*. Тај се насип уставио код *знепољског села* *Клисуре*, и до *Власине* доведена је само траса.

Десно нам је предео *Буковик*. Земљиште је то врло издробљено. Равнице што има сва је по врху планине: долине су скоро све уске и стрмене...

Од *Дешчаног Кладенца* граница удара на *Штрби Камик*, *Пепељ*, *Ланиште*, *Здравчи Камик*, *Барнос* (преслап), *Шарков Камик*, *Орманицу*, *Требежину*, *Пешчану Чуку*, *Списки Гроб*, *Карачев Камен*, *Дугу Пољану*, *Голему Рудину*, *Тупино Равниште*, *Стаменов Гроб*, и *Преслап*.

На овом последњем месту има и село истога имена.

Преслап је овај врло низак и врло узак. Из његовог северног бока извире вода која тече на село *Калну* и *Градску*, па пада у *Власину*; а из јужног бока тече *Црвена Река*, која пада у *Јерму*.

Овде је неки мали прелаз преко границе. Ту видесмо многе воденичне каменове, који се извозе у *Бугарску*.

Кад поменух воденично камење, морам забележити да се људи у новим крајевима готово свуда жале да немају доброг воденичног камења. Све је песковито, све се круни тако, да се ретко нађе хлеб у коме се не би, при једењу, врускао песак.

Сељаци, који нам показиваху пут, рекоше нам да су у селу *Преслапу* и жене и људи приметно стасити и лепо. Ми баш то не могосмо видети, али приметисмо и у женскиња и у мушкиња врло много веза на кошуљама. Кошуље су им шареније него у сврљи-жана и вез је, чини ми се, лепши. Чак видесмо бабу којој може бити више од 70 година. На њој је тако везена кошуља да чисто гори од веза, као на какој младунци!

Од Преслапа ударисмо на *Рајчев Лаз*, *Бајчеву Грамаду*, *Градац*, *Белеге*, *Големи Врх*, и *Јуручке (турске) Колибе*.

Сад смо се опет испели на висине међу селима *Драјинцима*, *Дарковцима*, и *Црном Травом*. То су равне, простране висине, на којима нема нигде дрвета, а трава је као море!

С ових висина погледати је онако исто дивотно као с *Миџура* или са *Копрена*.

Идући овако овим големим висинама, ми с неком тугом остављасмо на лево лепо *Знепоље*, а са жудњом погледасмо на стари *Чемерник*, који нас очекиваше десно. Правце пред нама пак спушташе се планински басен, или, што овуда веде, *Корутина Власина* у којој се надасмо преноћити.

Да се уставимо малко пред овим дивним позорјем, пуним лепота и историјских успомена.

Пре свега добро је казати све оно што се зове *Власина*, јер се, без тога, човек често може поместити.

И тако

1. Међу *Чемерником*, *Милијиним Ридом*, и *Буковом Главом* има једно језеро. То језеро има два сахата у дужину, а негде сахат, негде мање, негде и

више у ширину. У то језеро стачу се из околине многи кратки потоци, а на северозапад отиче из њега једна речица која после протиче кроз село *Црну Траву*.

То језеро зове се: *Власина*, *Власинско Језеро*, или и *Власинско Блато*.

Средином тога језера вода је бистра као огледало, а с крајева му је порастао густ шевар, који се на води гiba као каква лађа.

Сељаци верују да језеро то у средини нема дна! У њему, веле они даље, живи некакав *црн водени бик*. У старо време тај је бик излазио ноћу из воде на обалу, пасао траву, и боо се с говедима сељачким. Он је, на тај начин, многа говеда поубијао. Најпосле досети се некакав ковач, те своје воду окује рогове гвожђем, и пусти га на пашу крај Власине.

Водењак изађе, као обично, и полети на ковачева вода да га прободe, а кад ли га овај мазне својим гвозденим рошчићем, он заборави и пашу и бoдење него стругне у језеро. После тога су говеда била мирна од њега. Само године 1827, пред рат руско-турски, и пред годину 1876, када ће се закрвити Срби и Турци, он је из језера тако страшно букао, да се сва околна тресла, и из воде су избијали у вис големи клобуци.

Тако причају сељаци. А ми? Очи не виделе, душа не патила!

2° Поменух ја да из тога језера отиче речица која после протиче кроз село *Црну Траву*. То је она речица која прима у се *Лужницу* или *Љуберажду*, која пирка лепо место *Власотинце*, и после се улива у *Мораву*. Та се река зове *Власина*.

3° Око језера *Власине* има двадесет заселака с разним именима¹. Сви ти засеопи чине једну општину. Та се општина зове *Власина*.

4° Наши, кад су заузели ове земље и поделили их за управу, назвали су *Власином* или *Власинским* срезом села с једне и друге стране реке *Власине*. Управо оно што се у народу зове *Буковик*.

Казасмо шта се и шта зове *Власина*, али вреди застати још који часак на овој висини, и разгледати неке особине овога предела.

Ваља се сетити да смо ми овде на размеђи вода; ми смо на висини с које се воде разилазе на далеке стране.

Ено овамо на исток од језера *Власине* има избржак који се зове *Букова Глава*. Још даље на исток од те *Букове Главе* брдо је *Колуница*. Спону међу та два брда држи тако звани *Горњи Преслап*.

Кад киша пљусне на *Букову Главу*, онда се вода од те кише у главноме цепа на троје: оно што потече на северозапад од *Букове Главе*, то оде нешто у *Власину* а нешто у *Јерму*, а те обе реке најпоследу утеку у *Мораву*. Оно пак што потече на југоисточну страну од *Букове Главе*, то се на *Горњем Преслапу* поцепа на двоје те лева пола иде такође к *Јерми* а десна се стаче у *Божичку Реку* која тече у *Струму*.

Изнад *Власине*, дакле, од *Букове Главе* раздваја се планинско бјело на двоје: једно се упућује на се-

¹ Ево имена тих заселака:

1. Подом, 2. Куманкић, 3. Гагина Мала, 4. Дражина Мала, 5. Попова Мала, 6. Бикина Мала, 7. Стојковићи, 9. Лалишина Мала, 10. Симонова Мала, 11. Јарачева Мала, 12. Биљаница, 13. Маркова Мала, 14. Градска Мала, 15. Соколова, 16. Величкова Мала, 17. Чивдарева Мала, 18. Гагина, 19. Престојчева, 20. Дојчинова.

Свега 410 кућа.

Годишница Ник. Чупића IV.

вер између језера и Јермине падине. Ово било дели воде Јерми и Власини. И ово је данас граница између Србије и Бугарске. Друго било иде од Горњег Преслапа на Колуницу, на планину Кострашевску, па, даље, дели воде Трну лево, а Брезнику десно; за тим удара на Три Уши, на Драгоман; па, најпослед, дели воде лево Нишави а десно Искру.

То је било прешла наша војска 1877-78, и дошла до Сливнице (Алкалије) и до Радомира, попрскавши стару Струму новом српском крвљу.

Да је граница између Србије и Бугарске повучена овим другим бјлом, старо српско Знепоље¹ припало би опет Србији, а Брезник би остао Бугарској. Даље, та би граница дала Србији сву водопађу нишавску, а Бугарској би оставила оно што тече ка Искру и ка Струми.

Али судботворци балканских народа у Берлину не имађаху кад бавити се таким ситницама; за њих не беше ништа ни брв ратника, ни осећање мештана, ни традиција историје, нити било планина! Они поставише границу како им беше брже и наручније!..

Томе се не треба чудити! Тако ће бити свуда где се год буде радило о нама без нас!..

На балканским народима је да покажу колико разумеју свој положај и своје трајне интересе!

Ако они буду одишта зрели за своју слободу, ако буду већи пријатељи своји него послушници туђи; ако више узаслушају некад и опори глас разума, него

¹ Кад је Деспот Стеван Високи, у савезу са Султаном Мехмедом, победио и уништио Мехмедова брата, беснога Мусу, онда је он повратио држави својој град Копрџан, Знепоље, и «друга просторства». Гласник XLII, стр. 306.

сладак звук туђих намама, они ће сами наћи где је чему граница, и каква граница треба између њихових држава.

Не буде ли у њих хладне памети и правичности, нека знају напред, да ће из земље нићи, или из облака пасти какви нови *Турци*!

О том нека не двоуме ни мало!....

Предео око Власине био је некад густо бучје. Данас је та гора готово са свим затрвена. Прича се да је исечена за топљење руда, које су ту вађене и у старо време и за Турака. Тоба блага има ту и данас обилно.

Стари пут из Мораве од *Лесковца* ка *Густендилу* ишао је на *Власогинце*, на *Острозуб*, на *Добро Поље*, на *Црну Траву*, па је између *Чемерника* и *Власине* пролазио к водопађи *Струминој*.

Црнотравци желе да се и нови друм (насип) проведи туда а не од *Предејане* ка *Власини*. *Линија* којом би ишао пут од *Предејане* *Власини*, веде они, врло је висока и врло је снегопадна.

О том би ваљало прибрати поуздане извештаје.

Од *Софије* пак пут је ударао на *Трн*, па преко *Знепоља* излазио на *Власину*, предазио *Чемерник*¹, и, низ *Врлу Реку*, спуштао се на *Мораву* ка *Врањи*, а после је ишао к *Новом Брду* и *Приштини*.

Власинцима је стока све имаће. Они веде да се за њихов сир зна чак у *Цариграду*. — И они иду

¹ Тим је путем, у сред зиме 1413, продрљо с војском бесни Султан Муса, идући на *Врању* ка *Новом Брду*. *Гласник* XLII 305. — *Курпешки* онет прошао је туда од *Врање* ка *Софији* 1530.

у Шумадију на „печалбу“. С тога знају по Шумадији не само села него и многе људе.

Одело и мушко и женско разликује се од одела у Торлаку и у Букову. Слично је с оделом у Знепољу. Жене и девојке носе неке тунике од црне ткањине. Та је хаљина прорезана на недрима, и облачи се на главу, као поповска доња хаљина. Скути су јој оивичени сјајним ширитом. По тој хаљини опасују се дебелим појасом који женски струк само ружи.

Говор је чистији него и у Торлаку и у Лужници. Чланови се ретко чују. Црнотравци особито чисто говоре.¹

На Власини ми имамо свој ђумрук, а Бугари своју „митницу“, за прелазак преко границе.

Немамо друга посла и ми и они, него изумевамо те преграде живом мешању људи и промету производа!

Једине мере за чување стоке од болести имају смисла, а све друго не да се ни чим правдати!...

Доста! Биће зар у Бога још дана осем овога!

¹ У Црној Трави, 1880 године, видех неку *Баба Цвету*, од 80 година, која пуши као мушко. Она говори тако правилно да не греша ни у једном падежу!

VI

Од Власине на Патарицу до Врање

(22 и 23 јула)

Преноћивши у граничној стражари на Власини, рано појахасмо коње, да боље разгледамо оно место, онај планински пупак, где извиру воде које се, по том, растачу на тако далеке стране. У кратко — оно што смо синоћ разматрали очима сад ваљаше прегазити ногама.

Кренувши се из *Дражине Мале* на гробље бйлом, које дели воде — десно Власини (језеру), а лево Јерми, ми се примисмо уз једно мало бучје, у коме наиђосмо на место које се зове *Доњи Преслап*.

Овај *Доњи Преслап* тако је узан на своме побиљу, да управо нема ширине ни добра четири хвата. И ту, на том преслапу, западно извири вода која се упућује на запад, која пада у власинско језеро, и коју сматрају као извор реци *Власини*, или је бар то један од њених извора.

С источне стране тога преслапа извири друга вода, која је глава *Клисурској Реци*, а ова после, спсјена с више притока, постаје *Јерма* или *Голема Река*

Одатле малко на југоисток стоји *Горњи Преслап*, који везује брег *Букову Главу* и брег *Колуницу*.¹

Јужно од овога *Горњег Преслапа* извире вода која се, после, зове *Божичка Река* и која пада у *Струму*!

Ето како на близу извиру воде које се, после, растачу на тако далеке стране!

Од *Горњег Преслапа* врнусмо се уза *Савино Равниште*, пређосмо *Милијин Рид*, и сиђосмо на *Горке Ваде*.

Горке Ваде су онизак преслап између *Милијина Рида* и *Мале Пољане*. Из северних ребара овога преслапа извире вода која пада у *Власину*, а из јужних извире друга која тече у *Струму*. Од једнога извора до другогa може се каменом добацити.

На овим *Горким Вадама* пада у очи што је земља тако издробљена и обурвана као да је преко ње дрла *Дрина* или *Тимок*!

Не могосмо се досетити шта је могло тако изурвати ту земљу.

Прешавши онамо на *Малу Пољану*, опазисмо у трави некакав дугачак јаз, којим као да је некад вођена вода.

— Шта је ово? упитасмо сељаке.

— Вада! одговорише нам *Божичани*: — том је вадом од 5—6 сахата даљине довођена вода овде на *Горке Ваде*, те је ту кретала самокове који су ковали гвожђе!

Сад нам они почеше казивати, како је сав овај предео пун руднога блага. Стари су свуд туда, Бог те веси кад, вадили руде; а вадили су их и *Турци* до најновијега доба.

¹ Једни веле *Колоница*, други *Колуница*, а управо није ни о ни у него нешто средње.

Наши пак, пошто су заузели ове земље, само су промотрили где шта има, али озбиљно нису још ништа почињали.

Иза тога пређосмо *Угар, Раскрсје, Панцин Гроб, Бели Камик, Претвор и Виљоколо*.

На Виљоколу се ваља уставити, ако не зашто друго, а оно бар за разгледање природних лепота на све стране.

Виљоколо је преслап између *Претвора* и *Малог Стрешера*. На северном боку тога преслапа извире вода која је после на гласу као *Врла Река*. У старо време, веде, река се та звала *Пеичаница*, и текла је кроз *Виногост* у Мораву (Јер се прича да се *Виногост* пружао и на десну страну Мораве). Данас пак зове се она донекле *Врла Река*, па после, по селу *Масурици* — *Масурица*, а по селу *Сурдулици* — *Сурдулица*. И тако јој се име мења на колико већих села удара. Само јој нико није могао променити пада у Мораву! И сад она пада у ту реку баш према *Владичину Хану*!

После реке *Власине*, ово ће бити најдужа и најједрија моравина притоцица у овом пределу. Долина је њена с почетка тесна и каменита, а доцније има пространих и родних лúка.

На јужну пак страну испод *Виљокола* тече речница *Виљокоштица* која пада у *Струму*.

На самом преслапу, међу изворима *Виљокоштице* и *Врле Реке*, има једно коло, као какво највеће гувно. На среди тога кола, где би био стожер, да је то истинско гувно, земља је малко издигнута. Исто тако и ивица кола висока је, као да је је неко марљиво ивичио.

Ко је градио то коло? Ком је оно требало. и за што?

Личи да је ту неко разапињао некакав велики шатор, па около објарчивао да вода не подиђе под шатор. Али на овој висини, и у овој стрмени, вије никад било опасности од поводња.

Упитате ли мештане сељаке: Шта је то? Одговарају вам сви: да је то *Виљоколо*, то јест, *коло вила* које ту играју своје вилинске игре, а оно место у среди означава, веде, где стоји свирач, који свира тим горским играчицама.

Граница српско-бугарска ударила је посред *Виљокола*. Али како се баш на том месту правац планинског била крши, повијајући се више к северу, то је само једна четврт од *Виљокола* ушла у Србију, а три четврти остале су у Бугарској.

Кад је копан гранични јарак нико од сељана мештана није смео од вила ударити будаком у *Виљоколо*.

— Срећом беху ту неки Турци, веде сељаци: — те они прекопаше јарак преко *Виљокола*!

И сада је трава око тога кола сва покошена, сено покупљено и зденуто, а по *Виљоколу* се трава таласа као пшеница: нико не сме сламке да узбере.

Ми утерасмо коње у то чуднога имена и гласа коло; устависмо се и разгледасмо и њега и околину његову! Одиста, ако то и није коло вилинско оно приличи за виле!

Разгледавши дивоту природе, и избацивши, у знак свога задовољства, неколике револвере, пожуримо се даље; јер нам пута још бејаше доста а сунце већ нагло на мале заранке!

Полазећи с *Виљокола* даље, остависмо десно *Мали* и *Велики Стрешер*, два пластата виса од којих је онај што се зове *Велики* једна од највиших висина у овом крају.

Пређосмо Војинов Рид, Вршник, Треске, Меџит, Просеник, Раскрсе, Гнојиште, Бесну Кобилу, Краварник и дођосмо на Барје.

Барје се зове један бугарски заселак од 7 кућа. Он је лево од планинскога бјла, дубоко у дубодolini. Дуго се спуштасмо низа страшну стрмен, докле се једном видесмо у неком планинском котлу, пред једном усамљеном, глувом кућом.

Ту нам је ваљало ноћити.

Кућа сама, глува, мрачна, управо мртва, нерада гостима! Необичан појав у земљама нашим!

Одјасмо; нико не изиђе пред нас; нико нас не сrete добродошлицом! Наши пратиоци прихватише наше коње онако као и на планини!

Око куће су некодике стаје: амбари, кошеве кошаре, млекари, чак и псарник и велики белов у лапцу! Све показује имаће, а нигде се не види имаћник!

Уђосмо и у кућу.

Кућа је ониска а врло пространа; што год кров покрива, све је то једна сувота, та једна кујна (или, како сељаци свуда зову, *куќа*). На среди гори ватра над којом зија у небо простран димњак. Ма да је врло простран, плак не може да извуче на више сав дим, него се овај шири по кући, те је од њега све потамнело и почађило. Око огњишта мрдају ситна дечица, њих петоро-шесторо. Она су неумивена, неочешљана, неопрана, боса и распојаса: верна слика сирота које су остале без своје мајке!

— Где смо ми? И што баш овде да ноћимо?

— Ми смо у најбогатијој кући, у овом крају, рекоше нам сељаци: — Домаћин ове куће, по имену Сава, беше на гласу и по имању и по поштењу свом.

Ту је живео он, његова домаћица, и осморо деце њихове. Пролетос једне ноћи, кад су они спавади, ето ту покрај ватре (где баш тада наши момци простирали сено да ми ноћимо), дође слуга њихов, и убије обоје њих сикиром на спавању!...

Убилац се наскоро одао сам, и сада је у тамници у Тустендилу, а Савина деца, код толиког очиног имања, код пуне куће, често су и гладна и жедна, а да се и не помиње мајчина нега и старање!...

Колико стигну суседи да их надгледају Бога ради, толико су јадна и надгледана!

Ух, несрећна случаја!...

После неке злеуде вечере, коју нам готовљаше како ко стигне, ми се поређасмо један до другога, окрећући табане к ватри. Нас беше доста: ја и моја три другара, наша четири пратиоца, два госта из Бугарске, седморо деце покојнога домаћина, и један велики пас, мио другар једнога од гостију.

У кога беше најтањи покривач, тај ноћу старкаше ватру. А онај велики кучак, мора да је што лоше сањао, јер је сву драгу ноћ тужно јечао и уздисао.

Сутра дан устасмо још зором, спремисмо се врло брзо, посркасмо чинију узварена млека, одужисмо се сирочадма за гостопримство њихове куће, поседасмо на коње, и журно се отискосмо од овога ојађенога дома!...

Изишавши на планину, обрнусмо лево билом на *Црне Врхове* (њих је три), који су, ако ни по чем другом, по стрменитости пута који њиховим боковима иде, баш *црни*; ударисмо на *Хајдучки Преслап*, на *Курицак*, *Просечени Камен*, *Бабину Пољану*, на *Прекорницу*, и на *Патарицу*.

Овде је тромеђа; ту се сучељавају државе: српска, бугарска, и турска.

На *Хајдучком Преславу* дочекаше нас неки сељаци из Бугарске, и стадоше се жалити на турске стражаре дуж границе бугарско-турске!

Ми им казасмо да таким жалбама нисмо судија; а они, добри људи, пођоше пред нама да нам покажу пут преко страшних врлети до на *Патарицу*.

На самом углу, где се луче те три међе, Турци су, пре кратког времена, озидали од камена једну пирамиду, као какву умку, која показује докле се сада пружа њихова куса царевина.

Овим сељацима је криво и што су Турци ово урадили.

— Ето, видите, где су ударили свој нишан, рече нам један од њих: — и на нишан уписали су нумеру турску, и нумеру *руску*!

Ми обиђосмо око те пирамиде, и видесмо турски број 1 на оној страни која гледа на Турску, а арапски број 1, на оној страни која је окренута Бугарској. Друге две стране беху чисте, беле.

— Зашто, брате, велиш да су ударили нумеру *руску*? упита један између нас онога сељака.

— Зато, да се знаје докле је чије, одговори он, не разумевајући питања: — Зашто, саг видите, одавде то пред нама је *Турско*, ово на десно је *Српско*, а то лево је *Руско*!..

— Како *руско*? Зар то није *бугарско*?

— Бугарско — руско — како да речеш, све једно је!...

— Бугарско, брате, бугарско! Руси имају доста своје земље, а овој си је наше, Бугарско, рече малко жустрије чиновник младе државе.

— Кој знаје, одговори сељак, слежући раменима.

Други сељаци само блењаху у нас...

Ми погледасмо један у другога.

Док један између нас оде разгледати дивну око-
лину а тихо кроза зубе певукаше :

*Без муке се сабла не сакова ,
Без муке се песма' не испоја ,
Без муке се држава не створи !*

Не треба народ да добије државу без муке, да
је добије каквим уговором, као какав дар.

Народ тај не зна кад је државу добио ; не зна
колико га је стала ; па не уме ни да је воли, нити
да је ревњиво чува !

О, своја држава, своја отаџбина, зато је тако
драга, зато је тако скупа, зато је тако света, што се
редовно купује немереном крвљу, небројном текови-
ном, и непрегледним низом мука и напoрa.

И живо и мртво, и село и гробље, ваља да осете
тешке болове у којима се отаџбина рађа !

Не желите никоме своме да отаџбину стече лако.
Што се лако стече, лако се може и да растече !

На Патарици није само међа трима државама,
него и разделац трима водама.

Кад киша падне на Патарицу, онда оно воде
што потече на запад, иде у *Мораву*; оно што се обори
на југ, слива се у *Пчињу* па у Вардар: а оно што
јурне на север и исток, стаче се у *Струму*.

Ово је још већи разлаз водa него онај изнад
Власине.

Да се малко уставимо на овом раздеоку водa.

Овде нам пада у очи велика ширина моравине
водопађе.

Колико се сећам, ни једна река на Балканском
Полуострву нема толике ширине ни дужине.

Где је Миџур, где су Три Уши, па где су Буковн, Таор, Шарган и Рожај!

Све је то моравина водопађа. Са свију тих висина вода се стаче у Мораву!

На овим крајевима моравина се водомеђа готово мимоишла с водомеђом вардаровом. Дуго се мислило да Јевропску Турску пресеца планинско било без преслапа од Црнога Мора до Сињега, али списи Ами-Буја, Гризбаха, карта Кипертова и још неколики извештаји путника научника показаше да се од Београда до Солуна може возати на кочијама. Пут тај мора се држати долине моравине и долине вардарове.

Проф Кастељан прорачунао је да је пут од Александрије на Солун, Београд, Беч и Кале краћи 47 сах. од пута који од Александрије иде на Марсељ у Кале, а 9 сахата од онога који иде на *Брендин* (Бриндизи).

Но ако би се од Београда ишло право на Минхен, остављајући Беч, тај би се пут скратио на читавих 300 километара.¹

Ја одох далеко! Да се вратим к Морави.

Чудно је само то, што Морава, код толике своје ширине на изворима својим, није могла да размакне своју водопађу и на ушћу!

На ушћу, као што се зна, моравска се водопађа пружа једва од Смедерева до Костоца!

Није лепо прецењивати своје путне тегобе, али није много лепше ни крити од оних који ће за нама поћи оно на што ће наићи. За то не ће бити замерке, ако се забележи да од *Црних Врхова* до *Про-*

¹ *Revue des deux Mondes*, 15 Децембра, 1881. стр. 931.

сечеког Камена има две три врлети, преко којих је готово немогућно проћи ономе кога на великој висини хвата несвест.

Ко би могао усести на крст од велике београдске звонаре, безбрижно млатати ногама и смејати се онима доле који пролазе улицама, томе и ове стрмени не би биле страшне; а ономе који то не би могао, светујемо да без невоље не иде на *Вражу Главу*, на *Копрен*, на *Курицак*; и на *Црне Врхове*.

Јер, да му се не догоди ништа више, може бити да ће га морати двојица водити у сред по дне као у по ноћи. А то, у најмању руку, није нпком дика!...

С Патарице ударисмо десно, и почесмо се нагло спуштати, пошто се одатле и оно планинско било које дели воде Морави и *Пчињи*, и које је сада граница између Србије и турске царевине, нагло спушта.

С ове висине ми угодно разгледасмо лепу падину моравску у којој се, под *Плачевицом* и *Крстиловицом*, тек по плавој магли, познаје место где је *Враћа*.

Лево нам је долина пчињска коју ми погледасмо с радозналошћу а наши пратиоци, људи из ових крајева, с тешким уздахом....

Ту је долину попрскала српска крв; њу је српска војска држала до извршења берлинскога уговора у овом крају. У *Пчињи* је црква „*Светога Оца*“, много чувенога и много поштованогa *Светитеља Прохора Пчињског*¹.

¹ У *Слави* и *ва слави* за њега се каже овако: „*Ва славу* и *похвалу* четири звезде, *просијавшија* в *последњаја* времена в *Србстјеј* земљи и *болгарској*: *Илариона Меленскога*, *Јоакима Осоговскога*, *Јоана Хрилскога* и *Прохора Пчињскога*! (*Кнежевина Србија*, стр. 885.

Данас и Пчињу и Светога Оца притискују опет Турци!

Спуштајући се тако границом, ударисмо на *Службиште*. За тим на *Тамну Букву*.

Тамна Буква зове се једно врло стрмено осоје, обрасло густом буковом гором. Страном тога осоја има стари пут, тако раван, тако простран, да њиме рат могу интови трчати. Тај пут држи више од два сахата.

Прича се да је тај пут градила некаква *Краљица*, и да је изедено 70 крава јаловица докле је начињен.

За овако красан пут, преко оволике стрмени, 70 крава су врло мален трошак!

Тај се пут зове *Краљичин Пут*.

Није ли откуд и ово дело наше „Проклете Јерине“ ?...

Ако би се нешто потврдило да јесте, онда би изашло да су наша браћа *Пчињци* и *Враћанци* далеко измакли од нас у галантерији према лепом полу:

Ми Јерину зовемо „Проклета“, а

Они је од *Деспотице* граде *Краљицу* !...

На месту „*Плешевцу*“ ударисмо на турску караулу. Дочекаше нас са свима војним почастима. То су ислужени војници. Неки од њих били су у *Плевни* за све време опсаде. Овде живе чемерно: а ипак живот свој причају с неком преданошћу горкој судбини својој! Ни једне речце јадиковања, или какве зловоље! Чисто као да се чуде и смеју игри своје немилостивне судбине !...

Ми смо тај дан своју много заслужну торбу носили са свим празну. Уз пут не нађосмо нигде ништа за јело. На више места говораху нам људи да ћемо, најдаље, кроз три сахата, стићи на место које се зове *Свети Илија*, а ту, веле, има неколико дућана и ханова, где се може наћи ручка по вољи.

Тако су нам говорили људи; али нису тако говорили ствари. Они који нам то казиваху, нису туд продавали после рата; а рат је много што шта изменио!...

Надајући се за три сахата стићи на „*Светога Илију*“, ми идосмо цело пре по дне, идосмо и после по дне, и тек око 4 сахата стигосмо на то жуђено место.

И шта нађосмо?

Једну уцерицу, и у њој мало каве, и мало ракије. Хлеба? Ни мрве! Сира? Ни труна! За друго и не питајте.

Опет се кренусмо, хвала Богу, све низ брдо; и за равна три сахата стигосмо у Врању која нам се чинише као Израјљцима земља обећана!

У Врањи нађосмо и добру вечеру и меку постељу. Нама, после конача на планини, то све изгледаше као да смо у каквој најбољој јевропској гостионици!

Уморне очи саме се заклапају, малаксала рука већ перо испушта, а ипак је дужност записати макар две речи о драгоцепој животињи која путника преноси преко толиких врлети и пење га на толике висове.

Да, права је госпоштина путовати на лађи. Али се ту путник креће уз воду или низ воду, а у страну не може ни стопе даље од обаде, па некад ни к обади не може!

Угодно је возити се на кочијама, али и кочије су мртве чим сиђу с насипа.

А јунак коњиц може куд год јахач хоће!

Па и сви коњи нису за све једнаки!

Накит је природи *коњ витез*, који се у господским харовима тови, који се тек дике ради јаше, или који златне кочије воза;

Узданица је газди *крупни коњ теглећи*, који снагом својом креће велике терете по равници, али је

Бесцен камен *коњиц брдњак*, који на очи није ништа, а на служби се не да исплатити!

Небројни путници не би никад изашли на неке и неке висове, да није било поузданих коњских нога, и гипких коњских грбина.

Онај који ово пише пео се на све више врхове у Србији, и с њих се сладио погледима на све стране, разматрајући положаје и облике предела и места. За сва та духовна уживања дужан је захвалити услузи те много корисне животиње.

На овом сада мучном путу, он не сјахиваше ни низ брдо ни уз брдо. На једној вратоломној врлети приметиће му један од другара:

- Е, овде и кадије одјахују од коња!
- Може им бити; ја нисам кадија, одговори јахач.
- Не видите ли да се можете скрвати!
- Пре пешке него на коњу!.....

На страшној литици, спроћу *Црних Врхова*, само два путника сеђаху на седлима: сви други иђаху дешке, па и тако беше у свију замукнуо језик у вилицама!

Према њима, на стрменој страни Љубатске Планине, пасу многе црновуначке овце.

— Погле! Погле! Како они пси трче озго низа страну, рече један од путника: — тешко нама ако нас нападну!

Путници погледаше, и гле! петоро као великих паса стисло се низ вратоломну стрмен, и лете на ниже као закотрљани котурови!.....

— Не ће оно бити пси; оно су коњи! рећи ће други путник.

И доиста оно не беху пет паса, него пет малих коња, који се играју као да су крилати.....

У највећем трку, у један мах се уставеше, поњушише се, као да се нешто договорише, па окретеше уз брдо, трком један другог сустижући.

— Шта водите сада, које би се човечије ноге могле онако држати у оној стрмени? рече онај јахач који нерадо пешачи? — Видите ли да су у овим врлетима поузданије ноге коњске него ноге наше?

— Тако је; само је врло тешко, седећи на седлу, гледати у бездане провалије.....

Ово бележим само да подсетим колико је големо добро коњиц у брдским пределима.

Пева се у песмама да је Краљевић Марко пола свога вина давао *Шарцу*, коњу своме. Је ли вино пријало *Шарцу*, као што је пријало Марку, ја не знам; а да је *Шарац* заслуживао половину најслађег Марковога залогата, и да нисам веровао до сада, поверовао бих сада, после овога свога пута!

Поодавно сам чуо како један старац из брдскога предела, пола у шали а пола у збиљи, вели:

„Не растави ме Боже од коњске грбине!“

Тек сада, на овом путу од Темске до Врање, ја
познадох колико та молитва може да буде срчана и
топла !.....

Нека сад наших малих коња, нека мирно зобљу
питому врањанску зоб! Заслужили су је по сто пута!

Ми се бацимо у наручје сну који нас је већ и
онако са свим загрлио!

Лака ноћ!

VII

Од Врање до Ниша

(од 24 до 30 Јула)

У Врању се видесмо у равни, и још крај лепа насипа. Ту се одморисмо и опорависмо. Више не беше страха ни од глади, ни од студени, ни од умора. Али човек, ако је рђаве талије, може и у равни на тегобе наићи.

И збиља, нама ево прве тегобе код самог имена ове вароши! Њу мештани зову *Врање* (као *јагње*); испод вароши има село, које се зове *Дњо Врање*, а онамо преко Мораве, идући ка Власини, има друго село које се зове *Себе-Врање*. Еле све троје средњег рода!

Ми пак дошљаци, књижевници и законописци, од првога гласа о својењу овога места, изговорисмо и написасмо *Врања* (као *Бања*). И тако изговарамо и пишемо до данас!

Године 1878, месеца Априла, нахођах се неким послом у Петрограду. Онда још не беше учињен мир, него се тек вођаху преговори између сила о миру који доцније и би углављен у Берлину $\frac{1}{13}$ Јула (1878).

Народи који су тако дуго трпели турску силу, нарочито Срби и Бугари, беху јако забринуте : шта ће ком донети тај мир ? Сваки, према својим жртвама, склапаше наде своје. Срби се надаху да задрже бар оно што су купили крвљу, и што војска њихова већ имаше у својој власти. Они ни мало не скриваху свога незадовољства против *Санстефанског уговора* који и саму *Врању* беше од њих отргао !

Природно је, дакле, да се у сваком друштву где бивах ја, заповедене разговор о тим питањима. У Петрограду има једна врло поштована, врло утицајна, Велика Госпођа, свагдашња пријатељица балканских народа, која се, тада као и свагда, јако интересоваше за судбину *»Балканских Славянъ«*. Али она не могаше разумети, и готово се срђаше, што се Срби и Бугари, који су међу собом браћа, свађају око ситница, што се гложе *»изза мѣлочей«*, како говораше она.

Говорило јој се и доказивало да то нису „мѣлочи“, нису ситнице за те мале народе ; али она, при свем том, не могаше увидети довољног разлога томе спору,

Најпосле ће једном рећи :

— Какъ хотите ; но ета ваша *Враня*, по момеу, *настоящее Враньё* !

— Е, руско *Враньё*, ма да се пише као и наше *Врање*, није ни мало лепушкаста реч ! Од тога часа, ја се почех приклањати к онима који говоре и пишу *Врања* а не *Врање*.

И тако за све друго издавање имена местима протестујем и протестоваћу, а за ову варош трпим име *Врања*, да не би никад од ње изишло *Враньё* !

А сад, овако са седла, бележим неколико места којима смо ми самовољно изденули или преденули имена.

Тако :

МЕШТАНИ ВЕДЕ :

Будин Дел
Церев Дел
Бабушинце
Љуберажда
Прокупље
Куршумлија
Паска Шија
Грделица
Плачевица }
Плачкавица }
Печењевце
Дућевце
Јалботина
Равни Луг
Предеане
Големо Боџинце

МИ ПИШЕМО :

Будимдел
Царев дол
Лужница
Љуберађа
Прокопље
Куршумље
Милојковац
Грделица
Пљачкавица
Печењевица
Дућевци
Алботина
Ранолуг
Придејан
Велики Бојинци !

И овај би се низ могао отегнути дуго ! А да и не помињем како смо били немарни према историјским именима места и предела !

Варош Враћа на месту је лепом и здравом. Од северног ветра њу заклања висока планина од које два виса, *Плачевица* и *Крстиловица*¹, наднела су се

¹ Има прича како се Краљевић Марко, видећи каква се страшна судбина спрема Враћи, на *Крстиловици* прекрстио од тога чуда, а на *Плачевици* се чак и заплакао. Ту причу знају мештани и причају је ; ту су причу чули и туђинци, и записали је. Али нама, који тако милујемо издевати имена местима, то све не може да отвори ни очи ни уши. Ми све једнако и говоримо и пишемо веселу *Плачевицу* *Пљачкавицом* ! Пљачкали се никакви !.. Па сад и мештани, поводећи се за нама чак и кад грешимо, често потврде : Такој си је тако ! Све једно је, како да речеш !....

над саму варош. С јужне и источне стране, непун сахат испод ње, вијуга се танана Морава, која овде није много већа од Млаве на ушћу. Са запада и истока зелене се грозни виногради.

У врх Врање има једна турска џамија коју Врањанци зову *Крстата џамија*, и која је, веде, озидана на месту где је била црква *Света Петка*. *Крстатом* је зову, што у оној стрелници, која обично штрчи на врху сваке мунаре, има некакав мали крстић, или нешто налик на крстић.

Близу те џамије има српско гробље, и у њему разваљена црквица *Свети Никола*. Грађевина са свим незнатна и опала, па ипак Турци, за своје силе, нису дали ни да се покрије та весела богомоља.

Нова црква у Врањи велика је, висока, и про-страна. Кројем својим мало се разликује од нове цркве у Тихој Бари (у Пироту), и од цркве српског краља Милутина у Софији.

Све те богомоље лепше су изнутра него с поља.

Врања се помиње у српским летописима још од Стевана Немање. На њу су ударили многи путници који су пролазили кроз балканске земље; преко ње су ишле и многе силне војске, које су се отимале о власт над овим земљама¹. И она сама сила која зали Косово немереном својом и српском крвљу, и начини од тога поља врело патриотских задуха за сва српска

¹ Бесни Сулап Муса, у сред зиме, године 1413, желећи како год отети од Срба *Ново Брдо*, крете се из Софије, по снегу и цичи, предре најбржим ходом преко *Чемерника*, и груну на Врању тако из ненада да у мало не ухвати жива *Тесара Угљешу* који беше управник *Врањи, Иногошти и Прешеву*.

покољења, најпре је на Враћи огледала рез сабље своје. И гле чуда! Војска осветница, или бар она која је ртних војсци осветници, удари најпре на Враћу, на тек од Враће пође у Косово! Али....

Српска је војска заузела Враћу 19 Јануара 1878, после крвавих бојева, у којима је пало које мртвих које рањених 354 човека¹.

Слава им!

По попису године 1879 у Враћи је било 8271 душа.

Поред других обичних заната, у Враћи се израђује многа конопљана роба. Села у долини Пчиње сеју многу „конопљу јужарку“. Ту конопљу, после, у највећој мери преу, сучу, и израђују Враћанци.

Исто тако и од оне конопље која расте око Лесковца, велика се количина довозила у Враћу на израду.

Осем тога, Враћа је на гласу и са својих радова од кострети. Враћски се покровци хвале онако као што се хвале пиротски ћилими.

Док није било границе српско-турске, у Враћи су се могли купити западни фабрикати јефтиније него у Београду, јер их је она добијала из Солуна железницом. Данас пак, пошто је повучена граница, те одсекла од Враће горња моравска села и целу Пчињу, не само да је радња с конопљом јако опала: него и цела Враћа у опште само животиари. Најживљи интереси налажу, да се отвори већи саобраћај између Враће и села која су од вајкада њене муштерије!

¹ Рат, страна 131

Варош Врађу просецају ови путови :

Пут од Ниша к Солуну, насут и удобан за кола ;

Пут од Софије и Трна ка Приштини. Овај је пут негде насут, а негде тек протршен, те се једва на коњу може њиме проћи (На прилику од Клисуре преко Власине до Сурдулице); и

Пут од Лесковца на Марково Кале (стари *Голубац*). Пут је ово стари, само за пешаке и коњике.

За Турака врањски је округ имао четири среза :
Моравски, Пчињски, Виношкои, и Власински.

Ово су имена сѣла у тим срезовима :¹

I. Моравски срез (Морава-коли)

* 1 Црновац ²	* 5. Рајинац
* а, Кончуљ	* а, Гаре
* б, Лучан	* б, Берче-
	вица
	* в, Буковица
* 2. Населица	
* а, Добросин, заседак.	
* 3. Ослара.	* 6. Црнотинац
* 4. Летовиште	* а, Господи-
* а, Грамада	нац
* б, Врбан	* б, Шумаје

¹ Овај списак села добио сам од г. Апостола Христића који је био порески писар за Турака. За то су многа имена села изокренута онако како су их изговарали Турци, а нека нису можда ни прочитана као што треба. Молим да се ово има на уму, да би се доцније исправиле погрешке које су се овде могле увући.

² Села обележена звездом остала су у Турској.

* 7. Раовица				* 15. Самолница	
* а, Букуровац, заселак.				* а, Неловица, заселак.	
* 8. Прешовица				* 16. Бресница.	
* а, Кубани	}	засеоци.		* 17. Муовица	}
* б, Илинач			* а, Чар		
* в, Валова			* б, Рамно		
* 9. Норча			* в, Борђе-	засеоци	
* а, Јеништи-	}	засеоци.	бучје		
ца, мез-			* в, Борђе-		
драја ¹			вица		
* б, Талино-			* г, Лебовица		
вац, мез-					
драја			* 18. Трсјак		
* 10. Трновац			* а, Лукавица, заселак.		
* 11. Срезовац			* 19. Клиновица		
* а, Бугарин, заселак.			* а, Љубичина, мездраја,		
* 12. Буштра муслим			заселак.		
* а, Кугланица, мездраја,			* 20. Кршевица		
заселак.			* а, Рајистовица, мез-		
* 13. Нујинац			драја, заселак.		
* а, Букуровац, заселак.			* 21. Богдановица		
* 14. Биљач			* а, Кошарна	}	
* а, Биљач	}	засеоци	* б, Новосел-		
хриш-			ски Би-		
ћански			љач		
* б, Биљач			* в, Јастребац		
муслу-			* г, Рулеј.		
мански			* 22. Раковица		
* в, Братосе-			* а, Јошаница	}	
лица			* б, Трпан		
* г, Драгуши-				засеоци.	
ца.			* 23. Лопарница.		

¹ Зиратно место.

* 24. Жуђељица		32. Шапранац	
* а, Божино-
вица	} засеоци	а, Бунушевац	} засеоци.
* б, Боровица		б, Дапчевац	
* в, Крајмеро-
вица		33. Нерадовци Доњи	
* 25. Левосоја.		а, Нерадовци	} засеоци
* 26. Љиљаница.		Горњи	
* 27. Жбевац		б, Павловац	
* 28. Бујановац.		в, Рибница	
* 29. Миратовац.		г, Стропско	
30. Честедин.		34. Вртогош Горњи	
а, Новосел-
ски А-
шанлък	} засеоци	а, Катун	} засеоци.
б, Суарна		б, Вели брег	
в, Девотин		в, Инатовац	
г, Доброшево		35. Вртогош Доњи	
31. Дубница		а, Давидовци	} засеоци.
а, Судерце		б, Катун	
б, Белишево	} засеоци.	в, Краљева
кућа	
в, Уз		36. Собина.	

II Пчињски срез (Пчиња-коли)

* 1. Стајовци.	* 3. Црвени град
* 2. Радовница	* а, Црна
* а, Пролесје, заселак.	Река
	б, Бабина
	Пољана ¹
	} засеоци.

¹ Бабина Пољана остала је на турској, бугарској, и српској страни.

- * 4. Низлин До
а, Голочевац } засеоци.
б, Дејанац }
5. Брезовица¹
* а, Нови
Глог } засеоци.
б, Стари Глог }
- * 6. Трница Доња
- * 7. Црновац
* а, Кућурица, заселак.
- * 8. Кућура
а, Сурлица, заселак.
9. Марганац¹
а, Пуношевац, заселак.
10. Лепчинац
а, Копањана, заселак.
11. Сурдул
а, Кућурица Пчињска,
заселак.
12. Барбарушице
а, Вишевце, заселак.
13. Луково
а, Барелић } засеоци.
б, Средњи Дел }
- * 14. Сурлица.
- * 15. Калово.
- * 16. Тршац.
- * 17. Лесница Доња
* а, Белекарце, заселак.
- * 18. Нерав
* а, Лесница Горња, зас.
- * 19. Ђерман
* а, Пуклиште, заселак.
- * 20. Широка Пољана
* а, Козји До Горњи, зас.
- * 21. Козји До Доњи.
- * 22. Трговиште.
- * 23. Шајинци
* а, Думбија } засеоци.
* б, Шумата }
* в, Лалин До }
- * 24. Шапранац Пчињски
* а, Горновац } засеоци.
* б, Недокр- }
стенник }
- * 25. Мездраја
* а, Владовци } засеоци.
* б, Ново село }
Пчињско }
26. Барбаци
* а, Селце } засеоци.
? б, Запађа }
- * 27. Мъглипци
* а, Рајчовци, заселак.

¹ Пола на српској а пола на турској страни.

² Пола остало у Турској а пола амо.

* 28. Јабланица	36. Ратаје	
* а, Ваганац	а, Црни Луг	} засеоци.
* б, Мала Река	б, Крнеж	
* 29. Старац	в, Селиште	
* а, Трстина	г, Бубрешка	
* б, Манастир	37. Жапско Доње	
Пчињски	а, Горње	} засеоци.
* 30. Спанчик	б, Коњско	
* а, Кушпица	38. Буштрањ Хришћански ¹	
* б, Бојик	а, Буљесовци, заселац.	
31. Ђуковци	39. Русце	
а, Топлац	* а, Брњар. заселац.	
б, Дулап	* 40. Света Петка	
в, Каталенци	* а, Бараљев-	} засеоци
32. Тибужде	ци	
а, Лева Река, заселац.	* б, Старчи	
33. Требешин Доњк	* в, Дрежни-	
а, Купинци	ци	
б, Наставци	* г, Бараљев-	} засеоци.
в, Требешин	ца, мез-	
Горњи	драја	
34. Пображење	41. Златокоп	
а, Отуља Горња, засел.	а, Касибре, заселац.	
35. Бок (Александровац)	42. Доње Врање	
а, Отуља Доња, заселац.	а, Рашка	} засеоци.
	б, Суводо	

III Виногорски срез (Виногорш-коли)

1. Бојин Дел	2. Моштаница.
а, Клашница	
б, Бадиновац	3. Прибој
в, Мечковци	а, Мазараћ, заселац.
г, Бресница	
д, Ранутовац	4. Стубла.
е, Плачкавица	

¹. Пола остало у Турској а пола амо.

5. Кумова
 а, Сува Морава } засеоци.
 б, Ртинци }
6. Јастребац Доњи
 а, Зебилци } засеоци.
 б, Летовиште }
7. Јабуково Горње
 а, Јабуково }
 Доње } засеоци.
 б, Балиновци }
 Доњи }
 в, Рдова }
 г, Калиманци }
 д, Кукавица }
 е, Рајчик }
8. Брестова
 а, Бачвиште } засеоци.
 б, Јагњило }
 в, Црни Дô }
 г, Костомла-тица }
9. Белишево
 а, Равна Река } засеоци
 б, Сена Доња }
10. Јаовци
 а, Балиновци } засеоци.
 б, Островица }
11. Тесовиште
 а, Гумериште } засеоци.
 б, Сена Горња }
 в, Струганица }
12. Големо Село
13. Студена
 а, Думба } засеоци.
 б, Мијаковци }
 в, Урманица }
14. Градња
 а, Крушева } засеоци.
 Глава }
 б, Смиљевић }
15. Дреновац
 а, Сикирија } засеоци.
 б, Станица }
 Мерато-вица }
16. Липовица
 а, Милова, заселац.
- * 17. Уруглица
 * а, Рамадан } засеоци.
 * б, Дупељево }
 * в, Јаминце }
18. Трстена
 * а, Драгобужде, засел.
- * 19. Добројаница
 а, Лалинци } засеоци.
 б, Мијовци }
 в, Острова }
 Глава }
20. Власа
 а, Стреска } засеоци.
 б, Шушевља }

IV Власински срез (Власина-коли)

1. Јелашница	10. Мањак	
а, Лесковица,	а, Лебет	} засеоци.
мездраја	б, Гузевље	
б, Декотинац	11. Мачкатици	
мездраја	а, Новоселски Боровић,	
в, Орашић	заселак.	
мездраја	12. Топли До.	
	13. Кијевац	
2. Биновац	а, Битврђа, заселак.	
а, Лукавица	14. Романовци Горњи	
б, Длогоница	а, „	} засеоци.
в, Подом	Доњи	
г, Трепешти-	б, Вучоделци	
ца	в, Кукавица	
д, Церовица	вел. ма-	
3. Житорађа	настири-	
а, Декава	ште	
б, Кацапорцт		
	15. Загужан	
4. Прекодолци.	а, Бацијевица	} засеоци.
5. Алакици	б, Лескова	
6. Сурдулица	Бара	
а, Начешљаја, заселак.	в, Данино	
7. Масурица	Село	
а, Голеновица, мездраја	16. Сувојница	
заселак.	а, Стајковци	} засеоци.
8. Врбово.	б, Ђелавица	
9. Лепеница	17. Крива Веја	
а, Кацапун	а, Говедарник, заселак.	
б, Дреново		
в, Овча Страна		

18. Себѣ-Врање	24. Лџа (Бања)
а, Несврта	а, Кумарева
б, Богошеви	б, Зџна
в, Клисурица	
засеоци.	засеоци.
19. Корбевац	25. Ружић
а, Паневље	а, Козница
б, Превалац	б, Ливађе
в, Градиште	
г, Зелинци	
засеоци.	засеоци.
20. Бујковци	26. Дупљан
а, Липовица, заселак.	а, Манајна
	б, Козница
	в, Леменица
	г, Бигље
	засеоци.
21. Новоселски Шоп.	27. Власина, ($\frac{1}{4}$ у Бугарској а $\frac{3}{4}$ амо).
22. Сливница	28. Црна Трава (сада је потпала под окр. нишки).
а, Длџа Лука, заселак.	
23. Првоник	
а, Црни Врх (пола остао у Турској а пола амо) заселак.	

V Врања касаба (варош)

Врања је подељена била на 14 махала, и то:

1. Једик-паша,
2. Дурмиш-бег,
3. Куртоглија,
4. Сефер-челебија,
5. Поп-Никола,
6. Јеребахан (гледа у земљу),
7. Клисе (црква),
8. Табан,
9. Панађуриште,
10. Сефер-челебија хришћански,
11. Једик-паша верум (грчка хришћ. мала),

12. Варошка махала,
 13. Ковачка „ и
 14. Амбарска „
-

За Турака, особито од онога доба откад је по-
никло бугарско црквено питање, у Враћи су се сре-
тали и укрштали утицаји српски, бугарски, и грчки.
Некад је жалост слушати какве су последице поти-
цале из тих супротних радња, и како су се махом од
тога користили само Турци, господари и Срба, и Бу-
гара, и Грка¹.

На исток од Врање, на десној страни Мораве,
у врло живописном месту, поред реке *Бањске*, бључа
вреда вода која се зове *Бања*. Ове вреле воде има
неколико извора, и за купање начињено је неколико
купаоница. Највредији извор има до 70° R. Само
се у ту врелу воду меша и много хладне воде од
реке која туда тече.

Чистоту ове лековите воде, и цео изглед овога
дивнога места, квари Цигани који ту у врелој води кн-
селѐ и испирају своју конопљу.

На овој Бањи јунак *Никола Скобаљић*, пре своје
погибије на Трепањи, разби Турке 24 Септембра 1454
године.

Пут из Врање у Лесковац иде сада низ Мораву
до Цепе левом обалом; од Цепе до Грдилице дес-
ном; а од Грдилице до Лесковца опет левом.

¹ О Враћи и њеној околини упућујемо читаоца на Ракићев
спис „*Из Нове Србије*“, *Отаџбина*, књига V, Свеска 17, стр. 35—55.

Спроћу места „Владичина Хана“, које је на левој обали моравској, пада у Мораву с десне стране *Брла Река*. Долином те реке најдуже иде онај пут који везује Враћу и Трн преко Власине.

Од Владичина Хана, идући даље к Лесковцу, удара се на место које се зове „Уши“. То је један висок чот, као какав нос, око кога се Морава обавија, а наспрм га пресеца. Турци су на том чоту држали своју стражару. Одатле управо почиње она чувена моравска сутеска коју мештани, као и Турци, зову *Дервен*; ми је зовемо *Момина Клисуре* или *Грдиличка Клисуре*.

Момина се зове по оној *моми*, за коју прича вели да се скаменила крај села *Дупљана*.

А *Грдиличка* се зове по селу *Грдилици*, које се наводи на уласку у ову сутеску од Лесковца идући.

Туда ће проћи и наша железница ка Враћу.

Пролазак овом сутеском нема особитих лепота; не удивљава ни висином, ни стрменитошћу својих брегова и стена, нити привлачи питомином својих лука и полоја. . . .

Од села Грдилице пак пукла је лепа равна која се пружа у десно до варошице *Власогинаца*, у лево дори до *Прокупља*, а правце иде до *Сушоваца* и до *Ниша*!

Од Враће до Цепе (камените девојке у средини оне сутеске) има 7 сахата, а од Цепе до Лесковца 7. На добрим колима, по овако суво и утрвену путу, та се даљина предази за много краће време.¹

Ево нас у Лесковцу.

¹ И за ову сутеску упућујемо на спис *Ракија, Отаџбина*. књ. V. св. 19, стр. 496—507.

Чини ми се, Лесковац ће бити варош и лепа и чувена, само треба малко почекати, и малко се потрудити.

У лепој и великој равни, која родношћу не уступа ни Стигу ни Мачви, наслоњен на брег Хисар, који се угиба под грозним виноградима, предвојен на две поле реком *Ветерницом*, која га водом кваси, Лесковац има доста угодаба да буде варош напредна и чувена.

Уз то је он на месту куд мора ударити светски гвоздени пут. И тако ће он доиста, кроз мало времена, бити место чувено, а да буде и напредно — ваља и сам да се потруди.

За родност свога предела Лесковчани, с неким задовољством, понављају стару изреку:

— *Кад родив Лесковачко, девет града захранив, а кад не родив Лесковачко, девет града не могу да га захранив!*

Куд год прођосмо сада овога пута, свуда нам падаше у очи чудна оскудица питомога воћа; нарочито нигде не опазисмо шљива, које би могле напредовати по многим местима. Од Лесковца на запад и југ, по арнаутским селима, било је краснога воћа од сваке врсте. И у том, дакле, Лесковац добро стоји према другим местима.

Од пољских усева пада у очи нарочито „конопља јужарка“, која, у околини, расте виша од хвата. Она је једно вредно приходима Лесковчана. Говори се да хиљаду душа у Лесковцу сваки дан преко године заслужују свој хлеб, само конопљу израђујући. А конопље се, у Лесковцу и околини, производи на годину око два милиона ока. Од те конопље сучу се ужета и конопци разне дебљине и дужине. Некад су поручивана ужета од 60 ока тежине. Ти се конопци највише носе за места приморска.

Лесковац има трговачких веза с Нишем, а кроз њега с целом Србијом; даље, са Софијом, Трновом, Рушчуком, Свиштовом, Видином, Ломом, Силистријом, Плевном, Пазарџицом, Филипопољем, Черпачом, Ескизаром, Казанлуком, Сливном, Јамболијом, Карнебатом и Хасџојем. Многи Лесковчани имају своје магазе у Једренету; даље, они своје производе продају у Ђешан, Бумруџину, Текијаду и Ђелибол у Приморју, а отуда доносе гајтан, конце, ћитабију и друге свилене еспапе. Неизрађену кудељу Лесковац даје у Штипље, Серез, Скопље, Велес, Прилип (они веле Пирлип), Битољ, Солун, а нешто и у Јанину, у Епиру.

Док су владали Турци у Босни, Лесковац је доста радио и с Босном, али од окупације та је радња са свим престала.

У Лесковцу има данас 9800 душа. Међу њима је 120 душа Турака, 280 Цигана, и око 100 душа Јевреја. Пореских глава има 2233!

Река *Ветерница*, која протиче кроз Лесковац, извире у осоју *Плачевице* и *Гоча*, протиче кроз село *Дреновац*, а у селу *Ушевцу* прима *Облички Поток*. *Ветерница* пада у Мораву испод села *Богојевца*.

Јабланица, има више извора, али ће бити најдаљи они под планином *Голаком*, и они између *Браиновачког Виса* и *Сикираче*. *Јабланица* пада у Мораву испод села *Печењевца*.

Пуста Река има такође више извора у *Петровој Гори*. Она се најпре састане с *Топлицом*, и онда утиче у Мораву спроћу *Курвинграда*.

Ове три воде протичу кроз највећи део овога краја, кроз предео најроднији, а најмање насељен.

У том су пределу, до ослобођења (1878), највише Арнаути живели. С тога је он данас мало познат и ретко насељен.

Осем ових живих вода, у околини лесковачкој има неколико бара, од којих вреди поменути ону у селу Кумареву која се зове *Црни Вир*, и која је веома штетљива и здрављу људи и здрављу стоке.

Лесковац, град и предео, у старо време звао се *Дубочица*. Ту Дубочицу поклони грчки цар *Манојло Стевану Немањи* у знак пријатељства. Од тога доба Лесковац је био део српске државе до године 1455, а тада паде под Турке.

И под турском силом Лесковчани беху људи вредни, хитри, и особито заузети за своју веру и народност.

С тешком муком, и великим сумама, беху једном добили царски ферман, да могу градити цркву. Но бесни Турци мештани, увређени тиме, запретише да ће све Хришћане исећи, ако се усуде градити ту „џаурску богомољу“. Лесковчани се не уплаше, не маљашу. Они заснују на црвеним темељима *огњиште* и *оџак*. Турци се скупе и упитају:

— А, бре рајо! шта то градите?

— Лепи ага, одговори старешина Лесковчана;
— градимо кућу нашему попу.

— А што ће му, море, толика!

— У царском здрављу, лепи ага, ево нас је много а сви треба да имамо места кад дођемо своме попу.

Турци виде да се то не гради поповска кућа, али с друге стране *огњиште* и *оџак* показују да није ни црква. Слегну раменима, и оставе Лесковчане на миру!

И данас у лесковачкој цркви стоји *огњиште и оцак*, као сведочанство турске силе и лесковачке љубави према својој вери и народности!

Година 1877, кад српска војска још не беше стигла, Лесковчани скочише на оружје, и сами се од својих Турака ослободише. На тај начин, на Лесковцу није било никаквих бојева. Али се у један мах чује да велика турска сила из Арнаутске иде на Лесковац. Неки *Влајко* из Прћиловице, наредник у српској војсци, скупи око 180 друга и изиђе у село *Вучје*, да пресеке пут тим нападачима. Ту се утврди колико се могло. На њега ударе Арнаути. Влајко им се са дружином одупре јуначки. Кад му многи другови изгину, Влајко се повуче у кућу *Дилавер-бега Исмаил пашина сина*. Одатле се бранио даље. Али га сила оптече, и стегне са свих страна. Другови му многи изгину, и многих допадно тешких рана. Влајко, соко сиви, лети свуда: мртве жали, рањене теши, а живе соколѝ, и свакад се смеје, свакад је весео и добре воље.

Последњег дана те крваве борбе, Влајко скупи оно другова што му је остало у животу, и рекне им:

— Браћо, ево је ватра малко попрестала; да седнемо да мало поручамо! Кад на ново запламти, не ћемо се ни хлеба сећати...

Сви седну да ручају.

Влајко једе орно, и весели другове; а они, изнемогли и забринути: један жваће а не може да гута; другоме се и вилице смрзле...

— Што сте тако невесели, ако Бога знате? пита их Влајко: — Зар ми код својих кућа не би помрли? Та два пута не умире нико, а један пут мора свако. Што да се бринемо? Дѐ! У здравље слободе Лесковца!

Наже чутуру, и напи се добро ! За тим се прекрсти ; уста ; узе по среди пушку, и оде од мазгале до мазгале.

На ново загрокташе пушке ; на ново се отпоче крвава борба. Више од пола и тога малог Влајковога друштва изгибе, или допаде тешких рана. Влајко трчи свуда, бије свуда, соколи свуда. Пред саму ноћ... погоди и њега самртно зрно ! Он паде мртав ; другови се скаменише живи....

Оте ноћ. Ватра преста. Бој се прекиде.....

Освану други дан. Влајкови другови видеше да су Турци одступили, зар мислећи да се овим јунацима не може ништа !....

— Хеј Влајко ! Хеј соколе ! повикаше они : — што не дочека овај дан ! Влајко лежи леден ; спава сан вечни, сан јуначки, сан славни !..

Другови га однеше и укопаше код *Накривањске цркве*, и ожалише га као брата, као јунака...

Пошто би учињен мир, Влајкова мајка дође на гроб сину, и ожали га жалбом материнском.

Човека обузима неко чудно осећање кад слуша шта говоре о том Влајку другови који га надживише, и с каквим поштовањем помињу мештани мајку његову. Они је не жале ; они јој чисто завиде и чести-тају што је родила онаког сокола !

Благо њојзи и с мртвим таким сином ! Нека не жали својих материнских суза. Има и за њим лити их до гроба својега !....

Из Лесковца идемо к Нишу лепим, правим Митат-пашиним насипом, дуж кога су с једне и друге стране посађене врбе. То је сада већ дебело дрвеће,

које се тако разгранало и згусло, да се често с насипа, кад се брзо путује, не може ништа да види десно и лево од пута.

На Чечинском Мосту пређосмо на десну страну моравину, и дођосмо под Курвинград.

По најновијим осветљењима ово је стари наш Копрџан.

Курвинград је на последњем чоту од косе Селичевице, која упира у Мораву. С леве опет стране упира један чот од брда Јазбине у Добричу. На овом чоту, баш према Курвинграду, има једна стара зидина, за коју кажу да је био намастир, и да је у њему живео неки бесни калуђер, о ком се ни причати не може. Та се зидина зове *Комига*.

Од ове *Комиге* на северо-запад, поврх села Градишта, имају остаци од некаквог великог старог града, за који сељаци причају да је био тако велики, да је одатле до Ниша, мачка могла отићи све с крова на кров а нигде на земљу да не слази!

Име граду томе не памти нико.

Наш путни другар, г. Д. Каранфиловић, гледајући у Курвинград, каза нам пословицу која се говори за ово место, и која гласи:

„Цар царује у Цариграду а Чеврљуга у Курвинграду“.

Смисао те реченице био би ово: Сваки је госа на свом огњишту¹.

Малко више од онога брега на ком је зидина *Комига*, према Курвинграду, у Мораву, с леве јој стране, пада река *Толица*, по којој се готово и сванена водопађа зове *Толица*.

¹ Не уди сетити се да испод Врање има један вис који се зове *Чеврљуга*, и, око кога се лила крв при освајању Врање. А овуда опет људи тице шеве зову *чеврљуге*!

Не смета и за ту реку забележити две три речи:

У Копаонику, на *Сувом Рудишту*, извире река *Берекаруша*. Код села *Судимље Берекаруша* се састане с реком од *Врела*, и од тих става почиње се звати *Топлица*. Код *Куршумлије* *Топлица* прими с десна реку *Бањску*, а пола сахата ниже, с те исте стране, прими *Косаџицу*. *Топлица* тече поред *Прокуља*, и поред поља *Добрича*, и већ близу свога утока прими још и *Пусту Реку*, па пада у *Мораву*. Од свога извора до утока *Топлица* кваси око 20 сахата места.

Од *Курвинграда* идући к *Нишу*, остависмо лево место *Мрамор*, где је нов гвоздени мост преко *Мораве* на путу који спаја *Ниш* и *Прокупље*, а десно се примисмо уз брдо које се турски зове *Кљџч-Брдо* (*Сабља-брдо*), и које се од *Горице* спушта ка *Морави*. Кад то брдо превалисмо, угледасмо, као на длану, у долини вишавиној, *Славни град Ниш*, који се необичном брзином обнавља, преображава, развија, цвета !....

Доста би брдџа, планинских бјџа, стрменџи, потока и провала. Ваљало би макар малко загледати у живот ове наше браће, у њихове цркве, у њихове куће, у њихову душу, у њихово срце. Стотинама година ми жудесмо да се с њима састанемо, да се с њима разговоримо, да се познамо. Време је да почнемо.

Али за овај мах моје белешке у том опсегу нису ни листићи; оне су тек трошке од листића. Буде ли више прилика, разгледаћу све боље, запишаћу више !...

Сад уђимо у једну цркву, малу сеоску богомољу. Она је од камена. С поља ружна, мала, ниска, мрачна.

Изнутра сва живописана. Њен је *зиграф*, редовно, из *Риљског манастира*. И ево шта је он насликао побожним богомољцима за поуку :

Кавгаџију, Зависника, Приводницу, Курвара, Све-кра, Терзију. (Овај има о врату аршин и маказе); *Воденичара* (коме о врату виси воденични камен); *Бакала* (с теразијама); *механџију* (с буретом и с две цименте).

Међу свецима има неки светитељ *Михаил*, у турском оделу, с чалмом на глави. Кад Турци уђу у цркву, и стану се што срдити, попови им покажу тога свеца, као султанов лик, и Турци се умире.

— А зар и султана држите туј? питаху једном они попа.

— Где је лепше место за царски сурет (лице), одговара лукави попа.

— Е, пеки! пеки! вели одобровољени ага.

У једној превии међу свецима има слика *Милоша Обилића*, као светитеља.

Даље, има слика од рођака који свога бонога сродника на биволским колима возе *врачки* (врачари). Ту су навалили црни ђаволи, па сваки по један то-чак од кола погуркује, а двојица останом боцкају биволе да час пре стигну куд желе, и тако да се људи огреше.

Код саме врачаре пак, кад она баје воду, насликана је така сцена да је не смем ни записати..... Она је само јасно сведочанство докле је пао јадни човек Хришћанин у мраку турске силе!

Уђимо у коју кућу! Све су куће с поља ружне. Најлепше им је оно мало трема пред вратима, кад су врата окренута сунцу.

Соба је реткост у овим селима. Једна кујна обично је сва сувота коју слеме покрива. На среди гори ватра. Дим иде на димњак који над огњиштем зија у небо. Обично се у свакој кући страшно дими. Димњак зову *комин*, и у њему је *пречник* (верижњача), негде у углу је *вддник* (полица), о дувару виси *соленица* (сланица), па *ложичник* (кашикара), и где год на полици стоји *ваган* (дрвени чанак; *Цица* (буклија), и *нарта* (чутура).

Дете једно, кад га запиташ за имена прста на руци, овако ми их назва:

Палац то је, вели,	<i>Деда</i>
Казилац — —	<i>Баба</i>
Средњи — —	<i>Татко</i>
Домади — —	<i>Мајка</i>
Мали — —	<i>Дете.</i>

Жена једна, шаливо доказујући да од светаца нема кад радити, у недељи дана наброја ове свецe:

Понедељник је, вели,	<i>Поседељник</i>
Уторник „ „	<i>Запорник</i>
Среда „ „	<i>Запреда</i>
Четвртак „ „	<i>Запргак</i>
Петак „ „	<i>Турски светак</i>
Субота „ „	<i>Мазноглавка</i>
Недеља „ „	<i>Хајде на пазар!</i>

И тако, код толиких светаца, веселе жене немају кад узети рада у руке!

Ево сад неколико речи по којима се може видети има ли велике разлике међу говором у овим преде-

лима и говором у Шумадији. Ове речи бележим лети-
мице, онако као што се може бележити уз пут. Тако :

<i>Убаво</i>	значи	Лепо, повољно.
<i>Печал</i>	—	Труд, тековина, зарада.
<i>Жељна</i>	—	Корњача.
<i>Параеш</i>	—	Јеж.
<i>Бука</i>	—	Буква (дрво).
<i>Габар</i>	—	Граб „
<i>Кун</i>	—	Клен „
<i>Царевница</i>	—	Кукуруз.
<i>Раисаљ</i>	—	Пшеница (бела, крупнија).
<i>Лимац</i>	—	Крупник.
<i>Брабињци</i>	—	Мрави.
<i>Опаш</i>	—	Геп.
<i>Бутара</i>	—	Сукња.
<i>Корија</i>	—	Гора (шума).
<i>Иждомац</i>	—	Староседелац, домородац.
<i>Крошња</i>	—	Котарица.
<i>Калџ</i>	—	Град.
<i>Град</i>	—	Варош.
<i>Котлајка</i>	—	Лонац за млеко.
<i>Грне</i>	—	Лонац.
<i>Викати</i>	—	Звати, говорити, мислити.
<i>Окати</i>	—	Викати, ружити.
<i>Куџе</i>	—	Пећ.
<i>Тужан</i>	—	Бубањ.
<i>Блајго</i>	—	Слатко.
<i>Блажити</i>	—	Мрсити.
<i>Мешина</i>	—	Трбух, стомак.
<i>Целивати</i>	—	Љубити у руку.
<i>Пладне</i>	—	Пô дне.
<i>Јутре</i>	—	Сутра.
<i>К' ноћи</i>	—	Вечерас, довече.

Лојзе значи *Виноград*.

Некња — *Јуче*, пре не *видан*.

А ево и неколико реченица :

— *Туј Трн, туј Света Птка !*

Кад се двојица пру око нечега, па један другом рече то, онда значи : Дед кажи очи у очи како је било !

— *Зла снастра, готова штета !*

Значи : рђава остава готова штета !

— *Сваку боју бојадисах, само оста морменекш !*

Значи : — Е, све си урадио, само још ниси то !
(Подругљиво).

— *Удовица пустоловица : Ни мужина, ни грижина.*

Па се тихо дода : — *ни готова вчерина !*

Показује се стање удовичко.

— *Турчину је дослук — јајце на колено : ђ мрдне, јајце се крши !*

Не уздај се у Турчина, ни кад ти се каже да је пријатељ.

— *Рано пиле рано појё !*

— *Да виде и господске мешинке, што пате сиротињске грбинке !*

Значи : да знају господски трбуси, шта пате сиромашка леђа !

— *Носе га на повилице.*

Значи носе га двојица између себе на мотци.

— *Кумина ми кума, залвин деверичић !*

То се рече кад се хоће да каже да ми неко није никакав род, па се ипак рођака.

Као што се види, у овом говору има погрешака, а разлике су веома незнатне. То ће се још боље опазити из неколиких народних песама које су прибране из нових крајева :

Песма Гори Зеленој

Ој ти горо, ој зелена !
 Што си тако порушена ?
 Је л' ти вода корен поткопала ?
 Је л' те љута слана посушила ?
 Је л' те брстом коза разцвелила ?
 Кад ме питаш, право да ти кажем !
 Не ме тија вода поткопала ;
 Не ме љута слана посушила ;
 Не ме брстом коза разцвелила.
 Но пројдоше три синцира робље ;
 Један синцир млади момци ,
 Млади момци — јаничари ;
 Други синцир младе моме ,
 Трећи синцир све невесте.
 За то сам си повенала !“

(Из Иногошта)

Најтежа рана

Рањен јунак у горице лежи.
 На њега су до три љуте ране :
 Једна рана оди остру сабљу,
 Друга рана оди танку пушку,
 Трећа рана — зуби девојачки !

При њег седи Милица сестрица :
 Сузе рони те ране омива,

Вепак троши те ране засађа.
 Питује га Милица сестрица :
 „Браде, Лале, боде ли те ране ?
 „Сестро, Миљо, боде си ме ране :
 „Што то рана оди остру сабљу,
 „Она боли, и јако не боли ;
 „Што то рана оди танку пушку,
 „Она боли, хоће да завене ;
 „Што то рана зуби девојачки,
 „Она боли, и очу да умрем.“

(Испод Куновице)

Н а Б о ж и њ

Замучи се Божја мајка,
 Ој Коледо, мој Коледо !
 Од Игњата до Коледа,
 Ој Коледо, мој Коледо !
 Та си роди млада Бога,
 Ој Коледо, мој Коледо !
 Стањанине, господине,
 Ој Коледо, мој Коледо !
 Тебе појем, Бога славим !
 Ој Коледо, мој Коледо !
 Кол'ко песак у море ,
 Тол'ко здравље у ову кућу !
 Ој Коледо, мој Коледо !

М и л а н с а д и ј е л у

Милан сади виту јелу
 У планину, у камену ,
 И два струка бел' босиљак.
 Па остави лепо Ленче

Да му чува виту јелу.
 Он отиде у Совију,
 У Совију при војници.
 Јела му се преванула,
 Лепо гране распустила,
 Из врх гране бисер капље,
 Из средину челе лете,
 Из корена Дунав тече.
 Ту ми Ленче платно бели,
 Млад Миланче коња поји!..

Краљевић Марко и Вила Пештеркиња

Рано рани Краљевићу Марко,
 Рано рани у свету недељу.
 Бога Марко нигде не спомиње,
 Рано рани у гору зелену
 Да улови сивога јелена,
 Ја л' јелена, ја л' сива срдака.
 Сву је гору Марко проходио,
 Нигде нема сивога јелена,
 Ни јелена, ни сива срдака.

Стаде Марко гору да си куне :
 „Бог т' убио горо, пуста горо!
 „Тол'ко ходих по теб' за бадјава.
 „Нигде нема дова да си најдем.
 „Пуста горо, пуста да останеш!

Вила Марку из гору говори :
 „Не кун', Марко, зелену горицу :
 „Овај гора никад неје била
 „Без онуја студену водицу.
 „Клета да је Вила Пештеркиња!

„Хајде доле низ гору зелену,
 „Има доле једно дрво сухо,
 „Све је сухо, само врх му зелен.
 „Тука има девет кладенаца,
 „И на њима девет катанаца.

Марко иде низ гору зелену,
 И нађе си девет кладенаца,
 И на њима девет катанаца.
 Он сасече девет катанаца
 Те си пушти горе бистру воду,
 И напоји што год је у горе,
 Све што живи водицу се напи.

Упази га Вида Пештеркиња:
 „Ти, ђидио, ко си, одкуде си?
 „Како смеде воду ту да пуштиш?

Моли гу се Краљевићу Марко,
 И дава гу све дукати жути:
 „Кад би Вида дукати примала,
 „Сву би гору златом окитила!“

Марко дава све бели талири.
 „Кад би вида талири примала,
 „Од талир' би кадруму градила.

Таг говори Краљевићу Марко:
 „Ти, ђидио, Вило Пештеркињо!
 „Молба бива до два, до три пута;
 „После молбу, други збор се збори!

Па си трже троструку камџију,
 Те ју бије по танке кошуље,
 Проз кошуље крвца прокапаше.
 Вида рипа од јелу на јелу,
 Марков Шарко од брдо до брдо!

Таг ми стаде Вила Пештеркиња
Да си моли Краљевића Марка :
„Стани Марко, побратим да си ми !
„Од саг ћу ти воду испуштити !“

(Све испод Суве Планине)

Од Ниша до Београда не бележим ништа. Није
што се баш не би имало шта, него што то сваки зна. А?

М. Ћ. МИЛИЋЕВИЋ

НИКОЉ ПАЗАР И БИХОР ГРАД

ПРИЛОГ К СРПСКОЈ ГЕОГРАФИЈИ

ОД

СТОЈАНА ЂУВАКОВИЋА.

Међу свима земљама у којима Срби живе данас, нема ниједне, о којој би се тако мало знало као о Полимљу. Стари путеви, који су некад садашњу југозападну Србију, Подриње и Новопазарски крај кроз долину Лима везивали са скадарским приморјем и Зетом, засули су се мало по мало са свим, нарочито од онога времена, од када су култура јевропска и политички догађаји нашега века све ове земље, некадашњу економску област Јадранскога мора, привукли к Дунаву и његовим путовима и економским артеријама. Мало је ко и путовао кроз долину Лима, те је тешко наћи ученога путника и посматраоца који је оставио штогод забележено о томе пределу. Једва су двојица тројица примицали се Лиму, или на брзо прошли главном његовом путном линијом крај реке. Сва околина и главна места лимскога краја спомињу се узгред овде онде. Већи путеви садашњег времена овај крај потпуно обилазе. Главни босанско-цариградски пут обилази га са севера; други — главни скадарско-при-

зренски пут и не примиче му се нигде, вијући се далеко за планинама на југу Дрима, кроз пределе друге народности.

Међу тим мало је који крај по српске старине, од времена насељена па нарочито до краја XIII века, а и за касније доба, тако интересантан као управо лимски крај. Из досадашњих овлаш прикупљаних бележака види се да је тамо не мало старих српских споменика. У Полимљу је Брсково, прво проглашено трговачко средиште српско¹; Полимље чини знатан део очевине Немањине, јер је један од браће му, Завид, своју задужбину, цркву св. Петра и Павла, подигао ју Бијелом Пољу на Лиму, и јер је други од браће му, Првослав, своју задужбину, цркву св. Ђурђу, подигао у Будимљу, опет на Лиму. Св. Сава, кад је делио српску земљу на јепископије, постави за Полимље два јепископа, једнога у Дабру за средње и доње Полимље, а другога у Будимљу за горње Полимље². Кад св. Сава премину 12. Јануара 1236 године, тело његово, изнајпре сахрањено у Трнову у Бугарској, би 6 Маја 1237 свечано смештено у манастиру Милешеви³; а Милешева је опет у Полимљу. Као што је лимско трговачко средиште Брсково било све до XIV века најглавније српско трговачко место, као што су за то место везани најстарији спомени о српскоме кованом новцу, тако ће бити доста поуздано, да се негде у Полимљу, за краља Владислава, и прва српска рударска

¹ Мој чланак у *Radu jugosl. akad.* XXXVII. Резултат тога истраживања усваја и др. К. Јиречек, *Handelsstrassen und Bergwerk Serbiens und Bosniens*, 69, изјавивши, да је потврђен новим материјалима.

² Ил. Руварац, *Годишњица II*, 252.

³ Љ. Ковачевић у *Годишњици III*, 361.

радња започела¹. Да су у Полимљу Немањићи имали много свога приватног имања, то, по мом мишљењу, неће бити тешко потврдити, пошто се зна, да су Немањићи већ раније имали толике везе с Полимљем, а то бих рекао да нарочито потврђује и диплома дечанска, којом краљ Ст. Дечански највећи део замаља томе манастиру даје у Полимљу. Уз то да споменем, да су у томе крају и чланови краљевске породице становали. Кад је Стеф. Дечански из цариградскога прогонства у Србију враћен, краљ Милутин му даде неки део *жује будимаљске*. То је опет у Полимљу. И ту је краљ Ст. Дечански живео све докле се није за-краљно.

Зна се да се у Полимљу налазе толике старе задужбине, и објашњење тој чињеници може се наћи у фактима које смо већ споменули. И то пак својим начином потврђује горе истављено значење Полимља. У Полимљу су већ пре поменуте две цркве браће Немањине; у Полимљу је Бања, о којој традиција каже, да је задужбина Уроша I, унука Немањина, који се, опет по речима традиције, минералном топлом водом што ту извире, излечио од краста, по којима је после прозван храпавим: у Полимљу је Милешева, задужбина краља Владислава, гробно место светог Саве; у Полимљу у Бродарево, опет задужбина Немањићска, коју је по казивању летописца подигао Дмитар жупан, син кнеза Вукана, а унук Немањин²; у Полимљу је Крушево, црква, подигнута Благовештењу, из које се знатан у многим погледу поменик сад налази у нашој народној библи-

¹ Гледај моје „Ново Брдо и Врањско Поморавље“ у Годишњици III, 280 стр. и даље.

² Даничића Рјечник из књ. стра. под Бродарево.

отеци¹; у Полимљу је манастир Маржићи, о ком се за сад осим имена ништа више не зна²; у Полимљу је Ореховица, ман. св. Ђурђа³; у Полимљу ја Нико-
 љац са црквом Богородичном мало више Бијелога Поља; у Полимљу је запустели манастир Куманица⁴; у По-
 лимљу је запустели манастир Мила⁵; у Полимљу је манастир Давидовица⁶, који по казивању Хиљфердинга
 и сад поје. „Мени су говорили, пише Хиљфердинг, да је уз Лим пуно манастира, да су неки од њих пусти
 не одавно, а да се неки и сад држе. Народ припо-
 веда, да је у Полимљу од Гусиња до ушћа Лима у
 Дрину било у старо време 70 манастира“. Коликог
 су значаја имала ова средишта у старије време, по-
 казаће белешка једнога италијанског путника из 1550.
 Катарин Зен, млетачки посланик, који је те године
 путовао у Цариград султану, говори овако о Миле-
 шеви, monasterio de caloieri serviani: „Црква је уређена
 по грчки, с многим сребрним и златним накитима. У
 манастиру има 50 калуђера са својим игуманом (gene-
 rale), који каже да у овој провинцији има 20 мана-
 стира под својом управом. Плаћају султану 1000 дуката
 харача на годину. Калуђери, пошто одслуже службу,
 иду у поље те раде тежачке послове“. Путник је ви-
 део и тело св. Саве, али додаје да је он својим очима
 видео само руку (Starine X, 207).

¹ Гласник XLII, 17, у мом чланку о Срп. поменицима.

² Гласник XLII, 137 под Мажићи и Маржићи.

³ Годишњица III, 250 у чланку Ил. Руварца. И то је у око-
 лини Бијелога Поља. Види у моме чланку „Српске области“ у
 Гласнику XLVIII, код Дабра.

⁴ Гиљфердинг, Боснија 2-го изд. 220; Гласник XLII, 136.

⁵ Гиљфердинг, на нав. месту.

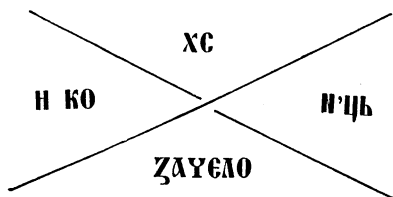
⁶ Гиљфердинг, на нав. месту; Гласник XLII, 131.

Оволико је споменуто о Полимљу и старинама његовим, да би се још један пут посведочио како је то знатан крај, и да би се они које тамо пут или прилике нанесу, сетили како је књижевности и науци српској јако потребно имати што тачнијих и опширнијих бележака о географији, статистици, топографији (с којом би нарочито ваљало везати сва мјсна имена села, потока, цркава, брда, нарочито старих развалина) путовима, и нарочито старинама и развалинама у опште, о траговима старог живота сваке врсте, који се сад могу наћи у Полимљу. Докле нас неко, себи на славу а нама на велику корист, овим не задужи, ми и опет к ономе, што је из тога краја сада познато, прилажемо ове бедешке о Никољ-Пазару и Бихору граду, некадашњим знатнијим, а сада једва знаним и заборављеним местима старог Полимља.

* * *

Кад сам 1877 путовао по Фрушкој Гори, покажу ми у ман. Беочину једно особито лепо писано и добро сачувано јеванђеље српске рецензије. Писано је на хартији и фолију, словима крупним, правописом који носи све знаке реформе Константина философа, само што ти знаци нису свуда следствено сачувани (што је, у осталом, уопште тешко наћи). Акцентуација је прилично правилна осим у знаковима " и ` , који се обадва често налазе на последњим слоговима у речи. Слово њ је ретко, и још се виђа у предлозима вѣ и сѣ и кад су сами за се и кад су с глаголима сложени; али ни то правило није постојано кроз цео рукопис. Место њ почесто долази народно а. Интерпункција (страна прилична слаба у нашим старим рукописима) обратила ми је својом правдошћу пажњу на се. Знаци су јој којима се писац

служио овн: црна тачка на средини врсте; црна запета; четири црне тачке ··; црвена тачка; четири црвене тачке ··; крстић. Од ових знака црвена тачка, четири тачке (црне или црвене) и крстић врше једну исту службу, одвајају одељке слога; а црна тачка и запета одвајају одељке изрека или реченица¹. Према почетку свакога јеванђелиста има на особитом листу икона исписана бојама, и златом окићена. Врх почетка су свуда арабеске. У почетку, а и иначе по тексту, изведени су на златној основи лепо иницијали. Све, дакле, показује и љубав к лепоти и марљивост и сваковрсно старање да се лепота и правилност постигне. На последњем листу чита се овај запис:

СЛАВА СЪВРЪШНТЕЛЮ БОГЪ ѿ ВСѢМЪ АМІНЬ.

Иже Христовъ изволеніемъ ѿца и съспешеніемъ сына и съвршеніемъ святаго доуха азъ смьренн и маломощнѣи и оуниин и леннѣи къ подвѣгомъ доушепользымъ и скорѣи и оушнштрѣнѣи къ всакомъ лихонмьствѣ и пакости доушегоуител'нен рабъ Христовъ презентеръ! Цвет'ко трѣднх' се ѿ семъ и сынсахъ сѣю светъ и божьсткноу и многона-

¹ Ја сам већ оазиио и забележио да су наши стари књижевници почели израђивати или уводити у словенске књиге покрај акцентуације и правилну интерпункцију. Упореди у Starinama IX, 48 и д. белешке о старом издању „Живота св. Петке“ од трновског патријарха Јестимија.

роунтою кингъ глаголюми тетроїецаггелъ ѿ двою роукъ сло-
кеса. Н сего ради молю вы, ѿци и братїа, и коленомъ ка-
саю се, аще не роукою нъ языкомъ, аще боудеть що по-
грѣшено, уѣтоуше или прѣписоующе люб'ве ради Христове
исправляйте и насъ о оусрьд'но троуднѣ'шїихъ' се ѿ сѣмъ бла-
гословите, а не кльнете, да и вы оулоуунте оуслышати страш-
наго и неднцемѣрнаго соудїе гласъ еже реуетъ къ ѿ дес-
ноую стоещїимъ: прїидите, благословенїи ѿца моего и на-
следнїе оуготокан'ное камъ царсткїе ѿ сыложенїа мироу,
нх'же боудн късѣмъ намъ полоуунти, благодѣтїю и улоукно-
любнїемъ Господа нашего Іс. Христа, съ нимъ же ѿцоу къ
коупъ съ светымъ доухомъ слава и дръжава, усть и покла-
нїе и нына и прїсно и въ вѣкы вѣкомъ аминь.

Покелѣнїемъ стар'ца Іован'на ѿ мѣста
глаголюмаго Николь Пазара близъ града Бы-
хора троуднхъ' се ѿ сѣмъ писани выше реуени прѣзвнтеръ
Цвѣт'ко ѿ села Годнѣва.

Тогa ради ѿба къ коупъ молимо се късѣкмоу уѣтоу-
прому или прѣписоующому сїю кингъ усть'но и оустак'но
дръжати а не храти, понеже бо не малнмъ троудомъ съста-
влена єсть въ велицен ноужде и скръби христїан'сцен.

Тогда царствоующому немилостнкому цароу соул'таноу
Соуленианъ

* * * * *

Съкръши се сїа скета и божьств'на
кингъ, глаголюми тетроїецаггелъ ѿ бытїа къ
лѣто 733 и а ѿ рождѣства Христока 748 (1560)
мѣсеца Ок'томрїа кѣ. днь оу Николь Пазароу.

Све што је растављенимъ словима штампано, у
оригинаду је црено.

*

Летос, 1880 год. посла ми г. Андра Николић опис једнога јеванђеља из цркве чачанске, које је *трудом и усрдијем* попа Мије у Самаидама, три сата од Чачка ка Карановцу, писао ђак Вук из Никољ-Пазара. Најпре ћу извести кратак опис тога рукописа по белешкама г. А. Николића, а после ћу уврстити и цео запис с краја.

Јеванђеље ђака Вука и попа Мије има 323 листа на хартији у фолију (дужина 0.224 м. — ширина 0.200 м. Текст хвата 0.207 м. у дужину и 0.130 у ширину). И у њему је реформовани, Константинов правопис. Слово *ѣ* у почетку и после самогласних никад се не пише, него место њега долази широко *е*. Акцентуација је по тадашњем обичају, и г. А Николић је опазио две варије *ѣ* над *ы* на крају, које слово у том положају, долазећи највише у завршетку одређених придева, већином представља сажимањем постало дуго и¹. Али две варије се налазе и над *ы* у акусативу. И у овом рукопису ретко долази *ѣ* (које је такође трудила се да воспостави реформа Константина Философа), али се ипак виђа у предлогу *ѣ* или *ѣзѣ*. И ово јеванђеље има китнасте слике јеванђелиста наспрам почетка њихова јеванђеља и врло китнасте иницијале. Запис му гласи овако :

Изколеніѣмъ отца и споспѣшеніѣмъ сына и съврѣшеніѣмъ всесветаго и жноткорѣшаго доуха списа се съ свѣты и въжствѣнныи тетроісхггелъ къ лѣто міровытѣ 723ѣ, Х. 748 (1554) троудомъ и оусрѣдіѣмъ попа Міѣ оу Самаидахъ, близъ рѣке Моракѣ, въ подкрнѣте гори Сланѣ, къ дѣни люте и прискрѣне, въ дѣни соулатанъ-Селнми. Охъ тежко землн и

¹ О томе како је тај знак у старо време показивао дужину види моје истраживања о старим акцентима у Гласнику XLIV и XLVII.

тоуга и метежъ. Н то лѣто бысть кѹронасха. Нь отцѣи и братѣе, молю се и мнѣи се дѣю, и колѣни прѣкланѣю, и глакомъ касѣю се до общегѣ матерѣ нашегѣ землѣи, утѣоуше или ирѣписоуоше дѣе се гдѣ нѣидеть что погрѣшено или ѡписал се боудоу, а вы вашими разоумомъ добрымъ Бога и своею доуше ради испраклѣните и нас грѣшних ѡ семь оусрьдно троудниких се благословите а не клѣните, изъ три бо изкоде писѣх, не писѣ бо доухъ скетын ни аггелъ, нь роука брѣниѣи и грѣшна, и оумъ моутиъ, немоушно бо ѣсть унстаѣ словеса къ мирѣ семь кѣздати богоу. Писѣх азъ грѣшнѣи и мѣиши дѣѣакъ Воукъ, ѡ мѣста Никол Пазара Богоу же нашемоу слава къ бесконѣуныѣ вѣкы, амѣнъ.

* * *

Из истога, дакле, времена, у које је по приповедању Катарина Зена у Милешевѣ било 50 калуђера, у којем је игуман Лавре Милешевске имао под својом руком још двадесет манастира у Полимљу, сачувана су нам из Полимља и два јеванђеља, које смо горе извели, јеванђеља која како уметношћу тако и знањем писана могу стати упоредо с најбољим споменицима свога времена. Питање је: *где је Никољ Пазар близу града Бихора*, који се помиње у горњим записима, и *где је град Бихор*?

Од та два имена више знамо за Бихор него за Никољ Пазар. За то ћемо и почети од онога што нам је више познато.

О *Бихору граду* читамо једно место у летописца. Оне исте 1455 године, које је коначно почела пропаст српска држава пред навалом турском, и кад у почетку Јуна пропаде Ново Брдо са ситничким градовима, турска је војска 21 Јуна заузела Призрен и *Бихор у Загорју*. Где је *Бихор* и *Загорје* види се већ

по местима која се помињу пре њих, и по правцу којим су се операције турске војске кретале. Пошав на западну страну, Призрену је Загорје *Лимска долина*. Крећући се од истока из северне Македоније, турске су војсковође очевидно на Ново Брдо, преко Ситнице и Призрена, ишле на Лим с намером, да се ближе примакну мору, да пресеку Србији један приморски пут који је у оно време значио главну саобраћајну линију с трговачким приморјем, на које је тежио сав извоз и кроз које је долазио сав увоз. У исти мах тим су се путем Турци примицали Босни, почињући хватати операциону линију против те покрајине. Осим тога, одсечена од лимскога пута, Србија се искључиво наслањала на Саву и Дунав и на мало утврђене свезе с Угарском, којој су на тим рекама границе, а цепала се од Босне, која је том позицијом у шаху држана. Из тога се види, да је у 1455 Бихор и околина му, и поименце она тачка лимскога пута, која се близу Бихора пресекала, имала особиту вредност. Али не само за стратегичку вредност места у овим операцијама него и за економску историју лимске долине, у којој знамо да је у XIII веку најзнатније било Брсково у горњем крају њеном, може много да значи ово исказање на видик новог једног места и предела, које почињући у почетку друге пола XV века, траје и после, очевидно потпомогнуто догађајима, по којима је, после многих векова, Босна опет потпала под Цариград и његову непосредну политичку моћ¹. За то ћемо, да бисмо познали Бихор

¹ Вреди да се с овим што је доведе речено упореди, како су Турци одмах после боја на Косову заузели исто Брсково, старије економско средиште лимске долине, о чему су нам спомен сачувала дубровачка писма у првој књизи Пуцићевих споменика под бр. 49 и 50, стр. 26 и 27. Види се, дакле, да је онда био исти операциони план, без сумње из истих узрока.

што боље, погледати најпре, шта се о њему зна у садашњој нашој географској литератури.

Стари спомени, као што се види, помињу Бихор као град. И у њима град, као средиште подручнога му предела, представља и цео свој предео. Данашње белешке не знају о граду баш ништа, већ се врзу око предела нејасно и неодређено, као што им и постање њихово доноси.

Тако Геден Јуришић у своме „Дечанском превенцу. Н. Сад, 1852“ у почетку описивања Пећи овако пише о тамошњим пределима, помињући међу њима и Бихор: „Више манастира патријаршије западно брда су висока *Паклен*, *Славо Поље* и *Штедим*. Кроз ова брда тече река Бистрица зовома; ова покрај манастира тече и кроз варош Пећ слива се у реку Дрим. Више манастира (пећске патријаршије) уз реку Бистрицу два часа исход планине Штедима мади је један предео *Ругова*. У овом горском пределу живи око три четири стотине фамилија, које су недавно из римокатоличког верозакона прешле у мухамедански. — Преко планине Штедима такође горски је предел *Рожаја*. — — *Руговци* и *Рожајци* у *Пећ* иду у чаршију; **Бихор** и **Доњи Васојевићи** у *Бијело Поље*; *Суводолци* у *Нови Пазар*“. Г. Јуришић, дакле, који је имао прилике да најбоље позна тај предео, меће *Ругову*, која лежи западно од Пећи, у планинама између *Лима* и *Метохнје* (призренскога *Подримља*), и *Рожај*, који је северо-западно од Пећи, у изворном пределу *Ибра*, у економску област Пећи. *Доњи Васојевићи* и *Бихор* обоји су у *Полимљу*, и њих Јуришић меће у економску област *Бијелога Поља*. — — Граничећи *Васојевиће* *М. Ђ. Милићевић* пише: да су им с *истока Ругова*, *Пећ* и *Рожај* а с *југа Гусиње* и *Плав* (Гласник XXII. 67),

По овоме и по ономе горњем, Бихор мора доћи на север Васојевићима, а на север или запад Ругови и Рожају. — Архимандрит Н. Дучић (Орлић за 1866. стр. 22) вели: да су „Васојевићи од запада и Брда (т. ј. црногорских) пружени управо у исток до *Бихора*“. То ће рећи: да је *Бихор Васојевићима на истоку*, а црногорска Брда да су Васојевићима на западу, те по томе би се Васојевићи налазили између црногорских Брда и Бихора. Кад се зна, да су јужне границе Васојевићима Гусиње и Плав, и да им је северна граница Бијело Поље, онда се сам собом, и ако нејасно због положаја према Ругови и Рожају, казује положај Бихора на карти. Х Хекар (*Histoire et description de la haute Albanie ou Guégarie*, Paris 1863, стр. 85) меће *Гусињску нахију* (у којој су, као што се зна, Васојевићи) међу *Ругову, Бихор* (с истока), *Колашин, Куче и Климента* (са запада и југа). У Хиљтердинговом опису Босне од 1858 помиње се у новопазарском санџаку *Бихорска нахија*, у коју је улазило и *Бијело Поље*. В. Клајнх у својој *Bosni* (Zagreb, 1858) пише, да су *Бихор и Пештер* горски предели Бијелом, Пољу на истоку.

Незадовољан нејасношћу и неодређеношћу ових података трудио сам се да их с места добављеним новим подацима попуним. Добротом г. Аћ. Пивљаковића, директора реалке у Ужицу, добио сам на питање: колика је Бихорска нахија и где је Бихор град, — овај одговор из уста више Бихораца, који су се једном приликом у Ужицу на панађуру десили: „Бихорска нахија налази се између: Бијелог Поља (вароши), брда Оброва, Затона (села), Биоче, Лозна, Годочеља, Горњег Бихора, Корита, Суводола, Набоја, Штавице, Рожаја, Мелаја, Осонице, Шаре, Штавља, Крајиновића, реке Бистрице, Вољавца, Његњева и Расова. По простору Бихорска је нахија велика колико од прилике Ужички округ,

узевши од Мокре Горе, Ужица и Ивањице до границе. У Бихору не налази се никакав градић, нити развалина, која би се истим именом звала. Једино на пола сата од Бијелог Поља има нека мала развалина, за коју се држи да је некада била турска караула, али имена нема никаквог“.

Да означимо ова места на карти, у колико су побележена. У овоме послу држаћу се другог, дефинитивног издања аустријске ђенерал-штабне карте, које је у овом крају много потпуније од онога издања од 1876 године.

Видеће се, да Бијело Поље излази као средиште Бихора, и да се Бихор више пружа у планине на десну страну Лима него на леву. Брдо Обров, које је забележено после Бијелог Поља, одмах је на југоисток од Бијелог Поља, на десној страни Лима, више саме цркве Никољца, која је такође на десној страни Лима, спрам Бијелог Поља. По подацима које ми је послао г. Аћ. Пивљаковић, од цркве Никољца до на врх брда Оброва има пола сахата. Село Затон обележава јужну границу између Бихора и Васојевића, и налази се одмах испод Берана, садашњег административног средишта Васојевића, код којег су и стара средишта тога краја: Будимље и Ђурђеви Ступови. Затон је у суседству Васојевићских села, али се већ не броји у њих (упоређи Гласник XXII, 70 белешке М. Ђ. Милићевића о Васојевићима). Биоче, Лозна и Годочеље налазе се у планинама с десне стране Лима, међу Затоном и Бијелим Пољем. Биоче је по положају знатно место, јер је на дну долине реке Љешнице (на карти Љешнице очевидно погрешком), с десне стране Лима, на средини између Берана и Бијелог Поља. Лозна је у планини северно од Биоча, а Годочеље је мало

даље у планини северисточно од Лозне и Биоча. Положај Горњег Бихора, који је најмеродавнији, није забележен на карти, али ће се видети даље, да га треба тражити источно од Бијелог Поља и Затона у планинама на десно од Лима. После њега се спомиње Корито, знатније место на северној страни наспрам Сјенице. Оно је на планинском путу из Бијелог Поља у Нови Пазар, источно од Бијелог Поља на врху једне речне долине, која се ниже Бијелог Поља, с десне стране, с лимском долином састаје. *Суводол* је, као што се види, предео и село („Суводолци иду у Нови Пазар“ каже-горе Јуришић), и налази се на висиви јужно од Сјенице, између Корита и Сјенице, на планинској стази којом се иде из Берана у Сјеницу¹. Граница Бихорске нахије сучељава се, дакле, на северу са границом суходолског предела. На ту липију и долазе места: Набој, село на средини између Трговишта и Бијелог Поља, Штавица, планина одмах источно до Набоја. Место Рожај овде опет бележи предео и границе његове на југоистоку Бихора, које се ту састају са горе у почетку наведеном јужном границом између Бихора и Васојевића. Мелај, који се сад спомиње, није ништа друго него планина између Бјеласице (с леве стране Лима јужно од Бијелог Поља) и Колашина, данас у Црној Гори. То је име на аустријској карти забележено *Милаја*. Местима Осаоници, Шари, Штављу нема на карти бележака. Место пак Крајиновићи, река Би-

¹ Да је Суводол предео, видеће се и по овоме цитату из народне песме:

Он покупи све Гусиње редом,
Суводола и Бихора равна,
И покупи Драгу и Рожаја.

Даничић, Рјечник hrv. i srp. jez. под Bihor.

стрица, Вољавац, Његћево и Расово обележавају главна места и пределе северно од Бијелог Поља, од којих су Крајиновићи (на карти Кројневићи) најсеверније, с леве стране Лима испод Озрена, Гиљеве и Јадовника, Расово је на десној страни Лима, одмах испод Бијелог Поља, Његћево ниже њега (Nekrevo на карти), а Бистрица, река и село, испод Његћева а јужно од Крајиновића. Вољавац није нигде на карти забележен.

По томе најкрајње су тачке Бихора: на северу Крајиновићи, на северонстоку Суводолска граница и Корита, на истоку Набој и Штавица, на југонстоку границе Рожаја, на југу северна граница Васојевића и село Затон, по том планина Мелај. Одатле је без сумње западна граница иста са западном границом Лимове водопађе. По тим бедегама може се тачно видети опсег Бихорске нахије, старог Бихора — као предела.

Пошто се дапас ништа не зна о граду *Бихору* који ми тражимо, а зна се о *Горњем Бихору*, то нам је потребно из ближе потражити где се налази Горњи Бихор, јер је извесно у његовој близини морао бити стари град Бихор. Али тога места на картама нема, ма да га горе поменути писци наши спомињу; ред пак, у коме га они међу осталим местима спомињу, меће га, како већ горе поменусмо, у планине између Затона и Биоча, на десну страну Лима, свакојако, дакле на југоисточну страну Бихора. Међ' селима доњих Васојевића, која су сва у Подимљу (јер су горњи Васојевићи у планинама према Кому и Виситору¹) М. Ђ. Милићевић спомиње *Доњи Бихор* (Гласник XXII, 70

¹ Упореди Н. Дучића у Гласнику XI., 21.

72) у оваком реду села : Лекићи, Шекуларска ријека, Доњи Бихор, Заострво (на карти Zaostrog), Лубница. Један попис васојевићских села саопштио је и М. С. Милојевић (Шутопис II, 91). У њега видимо Бихор у овом реду села : Лубнице, Заострво, Бихор Доњи², Шекуларска ријека, Лекићи. У околини Берана и Будимља видимо на аустријској ђенерал-штабној карти Заострво управо спрам Затона, који смо горе помињали на левој страни Лима; Лубница је мало даље од Лима, али ту близу у истом положају, Шекулари су мало даље уз Лим; Лекићи нису на карти забележени. Види се, дакле, да негде око Затона, по свему судећи на десној страни Лима, треба да буде Доњи Бихор. Тим се пак на ново и јаче потврђује, да Горњи Бихор мора бити на десној страни Лима, у планинама у правцу Затона и Биоче, јер кад је Доњи Бихор у Васојевићима, кад у Васојевићима Горњег Бихора нема, и он не може бити онамо даље уз Лим више Затона, то је природно да се Горњи Бихор мора налазити источно у планинама, према Доњем Бихору, те пак планине на јужном су крају самога предела Бихора.

А кад смо већ доведе доспели, има и других обзира који нам могу помоћи, да положај града Бихора, који наше старине помињу, тачније обележимо. Летописци су забележили, да су у другој поли Јуна 1455 Турци заузели Бихор, пошто су освојили Ново Брдо, ситничке градове и Призрен. На што је могла нишанити турска операција, кад се упутила на ову страну, напоменуто је мало више. По ономе се већ види, да у Бихор град био на неком путу, и да је имао своју

² У књизи је Бихор, Дања... али је то очевидно од непажљиве коректуре.

стратегичку вредност за тадашње војничке планове турских војсковођа. И ко не зна војничку науку, лако ће знати, да се градови праве или на путовима или при средиштима трговине, обрта, индустрије, рударства (у средњим вековима), итд. Из свега је, дакле, јасно, да је и Бихор град морао бити на једноме таквом путу, или на једноме таквом месту, кад је могао ући у план турских операција, и кад су и наши летописци пад његов понменце забележили. То нас упућује да тражимо везе којима се лимска долина везује с источним долинама, не би ли нас оне научиле где је могао бити Бихор град.

Из лимске долине четири главна прелаза пресецају планине којима је та долина с истока ограђена. Најјужнији је прелаз од Плава на Дечане за Призрен. Севернији је од њега прелаз преко Ругове у Пећ, на који се упућују путеви од Велике, у горњем крају Доњих Васојевића, од Берана и Шекуларске ријеке¹. За прелаз од Велике у Пећ Ирбија и Макензијева (Путовање, 269, 270) бележе да је каменом постављен коњски пут, обележен и сад римским остацима. Још севернији је прелаз од Биоча у Рожај, који лимску долину с ибарском везује, који нас овде интересује, и о ком ћемо посебице говорити. Најсевернији је пут од Пријепоља на Милешеву у Сјеницу и Нови Пазар, којим је недавно водио главни пут из Босне у Цариград. Овај најсевернији, милешевски, прелаз из лимске долине, пролазна је жупу која се у старо време звала Црна Стена, а налазила се у долини милешевске реке, десно од Лима, и имала је више Милешеве град којим је пут чуван

¹ Познато ми је од једног Пригорца, да се на Шекуларску ријеку из Бјелопавлића путује у Пећ.

Развалине се тога града и сада виде. Тај град звао се по свој прилици именом којим се и жупа звала.

Ако је, дакле, град Црна Стена чувао жупу истога имена, онда је и град Бихор био кључ пределу истога имена, и пошто је и он чувао један прелаз с истока у лимску долину, и пошто је природа те прелазе сместила на горе поменути четири места, то је очевидно, да је он имао везу с којим год од наведених прелаза. Најсевернији, милешевски, и два најјужнија прелаза, ни по чем не могу бити прелази које би град Бихор могао штитити. По томе остаје прелаз из Рожаја, тј. из ибарске долине у лимску долину као једини који би се градом Бихором могао штитити. Пошто пак тај прелаз излази у лимску долину код Биоча, и пошто наше белешке изводе на тај крај места која још носе име Бихор, то и у том имамо потврду, да се град Бихор мора находити у томе пределу и негде на тој линији. Међу тим пре него што последњу изреку поставимо, да видимо шта се ближе зна о прелазу Биоче — Рожај (Лим — Ибар).

Рожај је варошица на врху ибарске долине, везана планинским путовима с једне стране за Нови Пазар, с друге стране низ Ибар за Митровицу, по том за Пећ и Плав. Нас овде највише интересује прелазак из Рожаја у Биоче или лимску долину. Кад с том мишљу погледамо на карту, опажамо очевидне белеге традиционалног пута између Рожаја и Лимске долине. Тај пут иде најпре долином Ибровом западу. На водомеђи између Лимових притока и Ибра забележена је на карти караула, а то се обично на старим путовима на таким местима налази. По том пут слази у долину реке Љешнице, која се код Биоча стаче у

Ибар¹. Села с именима Градина и Пограда, која се на том крају Лима налазе, сведоче да је долина лимска на том месту имала неко своје средиште, што се обично налази на укрсници путова. Од интереса је с овим упоредити пажњу која је овом прелазу обрађена од стране железничких инџинира, који су пројектовали трасе железничке. Инџинир Гајгер, који је био главни шеф трима бригадама које су по предузећу барона Хирша изучавале босанску линију (до Митровице, од које се рачуна и води румелијска линија), издао је са другом Лебретом *Studien ueber Bosnien, die Herzegovina und die bosnischen Bahnen. Separat-Abdruck aus der „Allgemeinen Bauzeitung.“ Wien 1873* у којима се о вези босанских железница с румелијским ово говори: „Нарочито је желеда турска влада из стратегичких и трговачких узрока, да линија Пријепоље — Митровица прође покра вароши Сјенице и Новог Пазара. Ово се могло постићи једино линијом уз долину Милешеве, пробивши Јадовник тунелом од три километра, којим се начином на Увац код Сјенице излази. Да се узме линија чисто уз Увац од његова ушћа у Лим код Прибоја, па да се тако обиђе горе поменути Јадовник, није било могућно, једно што је турска влада, тражила да се избегава српска граница, а друго што су на сметњи врло стрм пад долине и сувише јако кривудање Увца између високих кречних стена. Исти су нас узроци одбили и од кратовске и бистричке долине. Између

¹ На карти је та река забележена Vjesnica. Аћ. Пивљаковић ми пише да се црква Никољач налази на десној обали Лима међу Белим Пољем (варош), Обровом (брдо), Припчићима (село), Равном реком (вода), Крушевом (село), и Љешњом (река)“. По томе и што на карти близу реке забележене Vjesnica има село Љешница, држим да је тој реци право име Љешница.

Сјенице и Новог Пазара ваља опет претурити водомеђу Лима, Дрине, Мораве и Ибра, која се пење на 1182 метра врх мора. Одатле се, опет ради избегавања српске границе, мора водити пут преко водомеђе на Рогозној, која се пење на 1022 метра врх мора, те се тек одатле почиње спуштати у долину Ибра к Митровици. Вођење пута преко те три водомеђе, које одмах једна за другом следе, и извођење линије преко стрмога стења и дубоких кршних јаруга наилазило је на велике незгоде за грађевину, и тражило је многе вијадукте и тунеле. Али ма да је дирекција издала одређену заповест, да се горе поменута линија изучи, опет је шеф бригаде, видећи очевиту немогућност такве линије, нашао за добро, да потражи другу, повољнију линију. Та друга линија је, да се *лимска долина веже непосредно с долином ибарском*. Водомеђа ових двеју долина изучена је најтачније, и после многога труда пошло је за руком, да се *међу селом Биочем на Лиму и Рожајем на горњем Ибру* вађе врло згодан, истина 1380 метара над морем висок превој, кроз који ће се линија из Пријепоља у Митровицу моћи провести тако, да се место три само једна водомеђа пресеца. Лимска долина међу Пријепољем и Биочем широка је и равна, осим кратких клисура ниже Бродарева и Бијелог Поља. Ибарска долина ниже Рожаја истина је дивља и кршевита, и требало би често тунелима просецати нагле савијутке и језике брдских огранака. Од Рибарића до Митровице нема никаквих препона (стр. 14—16).“

Из свега овога што смо наведи, можемо извести тај закључак, да је донекле и природом обележен прелазак из Биоча у Рожај, и по њему веза лимске и ибарске долине. Пошто је јасно, да је Бихор град морао имати у своме домаћају овај прелазак, и да му

је чување тога предаска стратегички задатак био, остало би нам да још бацмо око и на то, којим су путем Турци наишли на овај предазак. Сам Бихор они су могли наћи идући од Призрена предаском дечанским (на Велику или Шекуларе) или на Пећ, преко Ругове, у ком случају тешко да летописац не би поменуо Пећ или Дечане. Овде ја мислим да треба узети на ум, како су Турци 1455 после узећа Новог Брда заузели сву Ситницу и њене градове, а то ће рећи сав предео до Копаник ових јужних огранака. Најсевернији ситнички град јесте Трепча, град и рударско место вшпе Вучитрна, за који нам баш турски извори говоре да је ове године узет. Од Вучитрна могло се даље ићи или на Нови Пазар, или преко Митровице уз ибарску долину на Рожај у Полимље. Овај пут био је таман за турску коњицу, којој су турске војводе стављале у задатак изненадне маршеве. Овим путем ја држим да су Турци 1455 нашли Бихор град, предаском из Рожаја на Биоче.

Овим самим у главном је расправљено питање о Никољ-Пазару, ма да још остаје, да се обележи место где се он налазио.

Једино место које је сачувало име слично имену Никољ-Пазара јесте прва Никољац, која је тако рећи усред Бихора, код Бијелог Поља на десној обали Лима, од Бијелог Поља четврт сахата уз Лим (Годишњица Н. Чупића, I, 178). У свему лимском пределу нема места, које би тако исто име носило¹. Никољац као

¹ Могло би кога збунити што је М. Ђ. Милићевић у Гласнику XXII, 73 по казивању Васојевића забележио међу васојевићским црквама и цркву Никољац. Међу тим извесно је, да су Васојевићи узели као своју ову цркву, ма да је она у Бихору а не у Васојевићима.

место помиње два пут Крушевски поменик у записима који могу бити из XVII века (Гласник XLII, 139). Међу тим у том истом поменику не помиње се нигде Бијело Поље ни као место ни као село, а у терминологији тога поменика местозначи *варошицу*, и ставља се на супрот седлу, јер се за Подгорицу и Бродарево каже да су *места*. Што се помињу и Никољац и Бродарево као *места* у поменику крушевском, а у том се поменику ниједанпут не помиње Бијело Поље, ма да је Крушево из саме близине Бијелога Поља, има свога значења. Г. архимандрит И. Руварац, који одавно пази на ове ствари, на моје питање: има ли што о овоме забележено, јавио ми је како је по његовом упутству један Црногорац распитивао где је Никољ Пазар и да је разабрао „да је Никољ Пазар у Херцеговини у сада званом Бихору, т. ј. Бијелом Пољу на брегу реке Лима, и да се Никољ-Пазарем прозвао због цркве св. оца Николе, која се сада зове Никољац, и да су му казивали стари људи у Бијелом Пољу да су то место, т. ј. Бијело Поље звали Никољ-Пазар.“ Да је Никољ-Пазар и Никољац једно исто место, могло би се са доста поуздања веровати. Исто тако, пошто се у старије време не зна за Бијело Поље, лако је мислити, или да је то насеље ново, или да је пређе друшчије какво име носило. У том погледу ја држим, да је Никољ-Пазар или Никољац морало бити неко место у близини или на земљи цркве Никољца, може бити и даље од саме цркве, пошто је држање пазара у средњем веку био извор прихода; али да то није садашње Бијело Поље. Ја не знам хоће ли даље изналажење нове грађе потврдити моју претпоставку, али бих рекао, да је Бијело Поље ново насеље, које је постало пошто се старо раселило, или каквим му драго случајем пропало и растурило се. Што се тамо памти да се Бијело

Поље звадо Никољ Пазар, може значити да су места близу једно другоме, као што и јесу, и да је као економско и административно средиште Бијело Поље ступило на место Никољ-Пазара.

Староме, дакле, стратегичком средишту предела Бихора, Бихору граду, данас се не зна право место, али се по старим споменима именима места докучује положај: а место старог економског средишта Никољ-Пазара или Никољца и данас имамо Бијело Поље, без сумње у близини старог насеља, као данашње економско и административно средиште Бихора
Септембра 1880.

Пошто је све ово овако било написано, срећан случај послужи да се намерим на једнога човека из доњих Васојевића, из села Бабине код Затона, најдоњег села Васојевићског, који је стоку чувао по долинни реке Љешнице и скроз је познате заједно с осталим местима тога краја лимске долине. Ма да његово казивање мења понеки изред наведени податак, опет ја нарочито остављам натакнута моје истраживање, како је постало пре сазнања ових најновијих и најпоузданијих података, а њих овде засебице саопштавам. остављајући читаоцу да исправи што треба исправити.

По казивању мога Васојевића из Бабине, *нема ни у Васојевићима ни у Бихору никаква посебног места које би носило име Бихор*. Бихор је данас само предео, који се дели на Горњи и Доњи Бихор, и у коме има доста села, насељених највише Србима Мухамедовцима Доњим Бихором зове се долина реке Лима која под Бихор потпада заједно с горским падинама с истока које се к њој спуштају. Горски висови даље

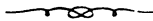
од реке Лима према Рожају Суводолу зову се Горњи Бихор. По томе све горе наведене белешке и дедукције о положају места *Горњег и Доњег Бихора* изведене су из рђавих података, и не вреде ништа. Да би се пак видело, докле, од прилике, хвата Доњи Бихор, а одакле почиње Горњи, поменућу да су Биоче и Лозна у Доњем Бихору, а да је Црниш (који има на карти забележен) на граници међу Горњим и Доњим Бихором.

По опоме што сам сазнао од овога човека (за кога сам се уверио да места добро познаје) Бихор град и сад стоји на своме старом месту, само што е име изгубио, и што о њему нико од путника ни географа ништа није забележио. Уверио сам се, да се река, којој је на карти име *Vjesnica* забележено, заиста зове *Љешница*. На дну Љешничке долине, баш где се Љешница стаче у Лим, налази се турско село Биоче с обе стране Љешнице. У томе селу има турска џамија, а око џамије су зидани чардаци с мазгалима у које су се и за последњег нашег рата Турци мештани од једног напада Васојевићског затворали и с успехом бранили. Пут из Бијелог Поља у Беране пролази кроз сред села Биоча. На карти је аустријској на десној страни Љешнице, мало даље у планини, забележено село Љешница, за које ми је мој Васојевић казао да га никако нема. На десној страни Љешнице и Лима, у куту који ток тих река прави на вису више Лима и Љешнице, али особито више Љешнице, према којој се брег стрменито обара, сахат уз брдо од Биоча, налази се полуразваљен град, који се сад зове *Градина*. Вис, на коме је Градина, виши је од Оброва, који је на десној страни Лима, југоисточно од Бијелог Поља, тако, да се са Градине преко Оброва види сав предео до Бијелог Поља. Да-

нас у Градини станује неко мало одељење низама у две три градске куле, које су удешене за становање. У Градини има наспред града неки бунар или кладенац, у ком вода никад не пресише. Народна је прича да је град градила Бурђева Јерина, и да је с великом муком довела воду из планине Бјеласице с оне стране Лима, проведавши је чунконима испод Лима. Испод Градине је на једном заравању село *Подграђе*, у коме живе Турци, и у коме је, може бити, последњи подивљали остатак старог насеља, које се обично уз све градове находило. Камен који би се бацио са Градине, котрљао би се правце у реку Љешницу, али је стрмен данас густо обрасла буковом шумом.

Ко је год прочитао напред расправу о месту Бихора, и прочита ове податке, помислиће, што смо помислили и ми, да је ово стари Бихор град који није угинуо, него га и данас чува турска посада. Јасан положај Бихора града баца другу светлост и на положај Никољ-Пазара, али се у томе немашта много променити у ономе што је напред казано о месту на ком је могао бити Никољ Пазар.

Најпосле да забележим, да је ново издање аустријске ђенерал-штабне карте забележило и Градину и Подграђе, али погрешно. Обоје је метнуто не на ссн у него на леву обалу Љешнице. Подграђе је забележено као Пограда. Обоје би требало да је у истом положају на десној обали, с тим, да се Биоче стави на само ушће реке и с обадве јој стране.

МАЧВАНСКА БЛАТИШТА

од

А. АЛЕКСИЋА.

Кад изречемо име Мачве, свакад смо ради, да искажемо узгред, да је то најбогатији, најсрећнији део Србије са својом обилатом производњом ране и других производа. У Мачви је — велимо обично — и сељак у најсрећнијем положају, који се у Србији замислити може.

Али није све онако сјајно и красно како се обично представља. Кад човек пропутује Мачвом преко и у накрст, кад на све појаве обраћа пажњу, онда ће се брзо излечити од оне сањарије. Нестаће нам поезија, која нам се некако самим предањем у главу уселила.

Ни на једном крају Србије није поремећена социјална равнотежа, у оној мери, као што је сада на жалост „у срећној, у богатој Мачви“. Истина, видимо с једне стране имућне људе. Има таквих, који по 500 и више плугова земље притјажавају, но њиов је број мален. Огроман је на против број оних безкућника и убога — сиротих. Па може ли се онда и даље тврдити, да је „срећна Мачва? Није ми намера, овди да

на крају узроке ове поремећене равнотеже и начин, како да се стане на пут множењу пролетаријата — безкућника. — Упоред са овом немилом појавом срећом на сваком кораку тако рећи неизмерне просторе најлепших земаља вечитом пиштољном покривене. Блатишта су готово тако честа као што налазимо суво, плодно земљиште. По приближном рачуну простиру се ова блатишта на површини од 12 до 15 хиљада ланаца. Ова су блатишта тако рећи вечита, која се никада не суше. Но крај њих има двапут толики простор земаља, који је или већим делом године под водом, или га сваке године бар неко, па ма и најкраће време вода плави.

То значи с другим речима, да с једне стране близу 50 хиљада ланаца најлепших земаља леже готово бесплодно, а с друге стране безкућници се сневивају без кућа, без кућишта и без ране.

Па могу-ли и они имућнији житељи Мачве бити у свему спокојни код толиких блатишта пред кућом, не обзирајући се још и на сиротињу, која их је опколила? На жалост статистика нам не износи нити број бодесних и умирућих из овог краја, да би се могло констатовати, колики део болује и умире у сљед нечистог ваздуха. Факт је само, да из „богате Мачве“ долази највећи део рекрута са шугом. И ово је доказ:

1. Да је просечно узивши, — богатство и благостање у Мачви илузорно, јер би људи у повољним материјалним околностима обраћали већу пажњу на чистоту тела, на чисту преобућу и одело, на удобнији стан или на лечење, ако би случајно на болест наишли, и

2. Блатишта и баре су већином преносила шуге, нарочито кад чобанин и сваки поједини сељанин мора

да гази блато или воду, ако оће да иде за својом стоком или да иде на њиву и у суседно село.

Лајику пада овај појав у очи, а стручњаци имаће без сумње још боље и важније податке, да докажу, како штетно упливишу на људско здравље мачванска блатишта.

Поред свег тог, што је замашан део земљишта неупотребљив или за сада бар неплодан, ипак је производња Мачве огромна, јер је већи део поштеђен од ових несрећа. Рана и воће најважнији су производи. Ако је најмања киша пала као и зими саобраћај је по Мачви врло мучан. Тад немогу ни производи из најближих села да се приберу на тржишту, н. пр. у Шапцу. Узалуд су села честа и велика, па и ушорена, кад немају међу собом удобне везе у свако доба.

Ово је велики недостатак, који морамо забележити.

Истина има друмова и насипа у Мачви, али ни су добри, нити их има довољно.

Некада чувени друм, који води из Шапца за Лозницу, сада је већ напуштен. Штета је, што се не поправља, док није сасвим пропао. Истина да је у овом крају отежана набавка градива за друм, али Дрина са добрим шљунком није далеко.

Но са овим недовољним — да не рекнем хрђавим — друмовима није ни $\frac{1}{3}$ мачванских села доведена у везу са оближњим тржиштима. Мрежа окружних и срезских путова имала би ову празнину да допуну, но овинису ни почети да се граде.

Шта би за богату Мачву вредно удобан, рецимо н. пр. водени пут, који би средином њеном пролазио? Шта би вредило Мачви а поглавито Шапцу и Лозницу, кад би воденим путем у свако доба могли своје

товаре да измеђају, па и део босанске трговине овим путем да наврате. Дал није само овај једини услов довољно велика добит?

Па кад се даље узме у обзир, колике би користи сама Мачва имала, да се канализацијом осуше многа блатишта. Зар неби ово ишло у прилог земљорадњи, која би добила већи простор за обделавање? И здравствени одношаји поправили би се.

Не треба из вида губити, да би се са канализацијом за пловидбу и за просушење земаља створила могућност, да се уједно и вештачко наводњење — квашење земаља — у времену суше, споји. Тако рећи 3 главне потребе подмириле би се, а из њих би текао читав низ споредних користи, произишавше самом канализацијом.

Мачва има од природе диван положај за прокопе, за наводњење и за просушење земаља. Са 2 стране опасана Савом, којом плаве пароброди за везу са светским тржиштима. Стреће је стране валовита Дрина са огромном количином воде, која сад тако рећи узалуд протиче. Нису знатне сметње, да се бар доњи ток Дрине употреби за пловидбу. До Лознице могло би се и сад без натних поправака речног корита пловити са нарочито удешеним бродовима. По овај се део за сада и неупотребљава за пловидбу. јер би свака, па и најмања исправка корита или обале, заседала у интересе и подала би на терет Србије и Босне. У Босни за сада још нису одношаји расчишћени и незна се, ко би и тако подмиривао издатке, који би н. пр. на леву обалу Дрине пали. На сваки начин извршење ове идеје, т. ј. пловидбе бар доњим током Дрине, само је питање времена.

На дневном би реду било питање о преседању прокопа, који би приближно средином Мачве вшао.

Земљиште је за оваково предузеће врло пробитачно и услови су самом природом створени, да би се са сарасмерно маленим жртвама могла цијел постићи.

Прокоп пошао би из Дрине, одприлике са ушћа Јадра поред Ђешнице и Прњавора на Змијањак. Одатле би садањим коритом великог Јереца спроводио воду к Шапцу. Можда би корисније било, да око Петловаче или код Рибара буде раскрсница, и један праву да се повуче ниже Липолиста па у Камичак, а други преко Белотића на Митровицу. Овај бикрак онда поред пловидбе имао задатак, да при купиводу из околних блавишта и уједно да даје потребну количину воде за наводнење околних земаља. Притоцице, које силазе у Мачву са Цера, свеле би се у прокоце, Дрина дала би потребну количину воде прокопима за пловидбу, а Дрина са Савоа деле би воду за наводнења. Са овим главним правцима имале би се спојити читаве гране прокопа. Једни би прокопи садањим током Битве прикупљали воду из садањих блатишта, док би други Засавицом и из Саве доносили воду за наводнење земаља.

Кад узмемо у обзир чисто финансику страну ове идеје *то ће мо видети*, да би се и са овог гледишта ово предузеће оправдало, јер би се плаћао интерес на уложену главницу.

Одскудевају ми подобији податци, с тога у округним бројевима, који су приближно верни да рачунам.

Сад лежи под водом и у блатишту неупотребљене земље око 12.000 данаца. Сваки данац од ове добро нагнојене земље, кад би се просушио, могао би према садањим арендама земаља у Мачви -- најмању го-

дишњу аренду од 12—20 динара да доноси или округло око 140 до 240 хиљ. дин.

Око 20—25 хиљ. ланаца земаља сад су повремено поплављење. За осигурање њивово од поплаве сваки би радо бар 3 динара годишње аренде од ланца плаћао или скупа 60—75 хиљ. дин. Прокопом пронешени товари платили би ако не више, бар 70 до 100 хиљ. динара.

Целокупни годишњи приход могао би се дакле приближено на 270 до 400 хиљада динара рачунати, а то нам представља камату (5%) на главницу од 5 до 8 милиона динара. Са овом сумом новаца могао би се остварити пред наведени прокопи са потребним осигуравајућим долмама, бранама и пропустима и подобна. Није у рачун узето, да би требало и држава оваково предузеће субвенцијом да помаже како у интерес саобраћајне мреже, тако и у цијели подизања производне снаге једног дела државе.

40 до 50.000 ланаца земаља добити за употребу земљорадње, значи створити могућност за живот од 9—10 хиљ. породица. То није мала добит; упоред са овом канализацијом ишло би и одомаћење многих производа, који траже земљишта, као што је у Мачви. Садања блатишта састављена су неисцрпимим слојем земљишта нагнојеним са трудежом Трске, Шаше и других биљака. С тога је ово земљиште употребљиво готово за сваке могуће усева, који бујно земљиште захтевају.

У мрежу пројектованих прокопа могу се унести многа поља, приуговорљена за сејање пиринча, лана, и. т. д. Засађивањем прокопа и подигнутих насипа (долми) са воћем, лудовима, липама и т. д. увећала би се производња, било воћарством, свиденем бубом, или пчеларством, које је до скоро у Китогу славно напре-

довало. Садови ишли би опет у корист самој канализацији, било против летње препеке или против јаке зиме као и против ветрова, нагне промене температуре. Врбаца давали би пруће за плетиво као тарица; Паша употребила би се за асуре и т. д.

Мачва и Моравље, то су у садашњим границама Србије два највећа предела, гди би се канализација у већој мери предузети могла, како у цјели просушења блатишта, како и у цјели наводнења па и у цијели пловидбе, у колико се ово гди постићи може. Неготинско и пожешко блато, изливи Колубаре и Пештана, Макиш и др. имају такођер своје важности, да би требало и њима пажњу обратити. На сваки начин ваљало би и овим крајевима помоћи снимањем земљишта и пројектовањем, како би се гди имало вршити просушење ових блатишта, па и сама средства за извршење ових радова требала би држава на лак и јефтин начин да стави страдаљницима на услугу. Подићи благостање својих саграђана значи у једно, стварати изворе, из којих се држављани могу одазвати својим обвезама према самој држави. Једно је тесно спојено са другим.

Кад проучимо Мачву и мрежу вода, које кроз њу протичу, можемо у главним потезима ову слику извести :

Са стране Дрине.

Журава и Батар, којима при великој води протиче дринска вода у Засавицу, у редовним су приликама сасвим суве растоке, Њих би могли зато затворити на самој дринској обали, да изливена вода у њи не утиче. Али по свој прилици обе ове растоке,

а нарочито Журава, користиле би приликом вештачког наводнења једног дела Мачве, с тога их неби смели сасвим затворити, него бранама учинити могућност, да се по потреби може дринска вода у њих упуштати и опет затворити, кад је долив воде прекомеран.

Дрина плави један део Мачве још и у сљед њеног неправилног (узводног) ушћа у Саву, које би се без отлагања морало поправити. И насип, који је високо издигнут, да и при великој води њиме остане непрекинут саобраћај колског пут између Црне баре и карантина Раче, неправилно је повучен. Он образује неки цак, у ком се прикупи грдна маса вода, те она после на силу јури кроз сред села (Црн. бару) или обилази село и проваљује насип близу Глоговца, или најпосле проваљује сам насип рачански, те вода Јовачом отиче у Засавицу. Очеvidно је дакле погрешно, градити сувоземне путове без обзира на друга сродна питања, као што је регулација река и предохрана од поплаве, а тако се опет и обратно при радовима на и околу воде мора водити рачун и о грађевинама, које се на суву праве. Могли би набројати читав низ хрђавих последица и штета, које су се у новије доба код нас десиле једино због непоштовања ове узајмности.

Од Раче па на ниже, проузрокује поплаву час Дрина, час Сава или обе заједно, кад која од ових вода пре придође.

Крај савске обале.

Најопаснији је за ову заједничку поплаву, о којој мало пре споменусмо, предео од Црне баре до Равња.

При великој води образује се и шести низ растока, које теку од доње Битве између Шеварице и Дреновца, и сносе воду у Вељачу, па њоме у Саву. Највећа је растока од ових Каловица око 30—40 м. широка и Јериница, најближа к Сави.

При великој води најближа околина Шапца (између Табановића и Шапца) наличи готово на неко језеро. Језер се спојио са изливом Саве. Насип, који вози за Дреновац и Митровицу, вода је из проваљива и предива, те тако је саобраћај овим асипом сасвим немогућан.

Овај је чланак био читаву годину дана код одбора фонда, кад у томе добих још једном прилику да подуже пробавим у околини Засавице у цијели проучавања поплавних прилика у овом делу Мачве. Том сам приликом у неколико исправио и допуноу досадашњу најбољу карту овог краја, и прилажем је овди као грађу картографску.

А. АЛЕКСИЋ.

ПРОКОПИ ГОРЊЕГ ПОМОРАВЉА

у

ЛЕПЕНИЦУ

Од Морављана, Гружана и Леченичана често сам слушао, где разбирају, дали би се одиста могао остварити прокоп, који би проносио моравску воду Гружом и Лепеницом, мисао, коју је по њиновом причању покренуо био још 1835 г. кнез Милош.

Ова распитивања дали су ми повода, да се — пролазећи Гружом — чешће сећам овог пројекта.

Пројект овај не спада у ред лаких техничких предузећа, него међу најтежа. Довољна средства на расположење стављена, могла би ову идеју извршити која би без сумње од неизмерне користи били не само Гружи и Лепеници, који би крајеви добили и водени пут и довољно јак извор за наводњење готово рећи за 2 среза, већ би и Морављанима благодет одатле дошла, пошто би се за време поплаве вода раздвајале у више праваца, те неби плавила Моравље у оној мери као сада.

Овај је пројект за Крагујевац пре својих 50 година, још већу вредност имао, кад је то била престолница, а удаљена од свију главних саобраћајних праваца. Онда се још није ни рачунало, да ће железница играти ону важну улогу, коју данас има.

Оскудева нам потребна грађа за подробнију израву овог пројекта. Фали нам барочито нивелација

тог краја, наиме важне вододелнице код Вучковице. Из садањих недовољних података може се ипак о главном правцу овог прокопа говорити.

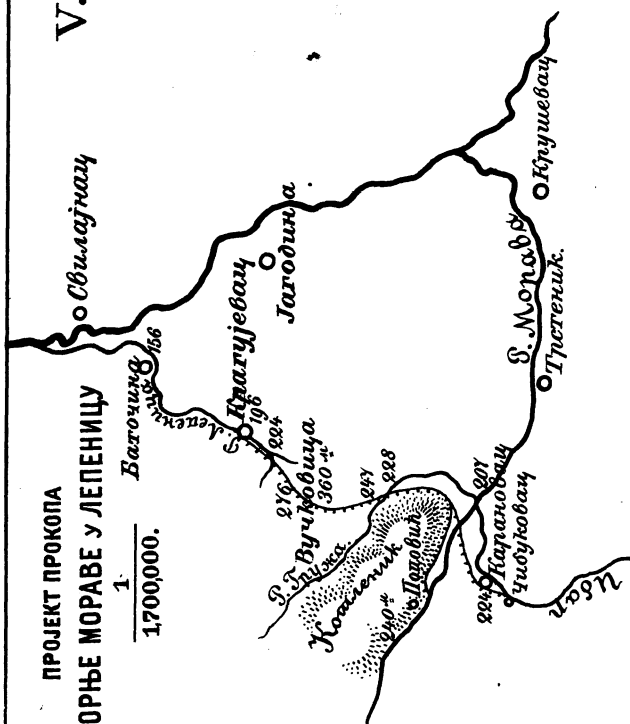
Почетак из Мораве био би му око Поповића, на 8—10 километара над ушћем Ибра. Одатле би се продужио подножјем Котленика, око Сирче к Витановцу. Одатле на Честин до под Вучковицу. Ту се наилазу на препону, на вододелницу.

Но вододелница, која око 100 м. надвишава површину воде могућег прокопа, морала би се или тунелом прокопати, што би одвећ скупоцено било за сам прокоп, или друго вештачко средство употребити, те да се моравска вода спусти у долину Лепенице. Тек пошто се прикупе подробнији податци око ово вододелнице моћи ће се што опширније проговорити о начину њеног савлађења.

Но Морава сама по себи нема довољну количину воде за таково предузеће. Морала би се узети у помоћ грудна количина вода Ибра, коју овај, нарочито за време веће воде доноси. Судећи по генералној нивелацији Моравља, морао би почетак прокопа од Ибра почети више (Карановца око Чибуковца,) и спојио би се са моравским прокопом око Витановца. Одводећи воду Ибра уз Гружу, уклонила би се у неколико опасност поплаве, коју после снегова и после киша сво Моравље сналази. Овако раздељена количина воде добро би дошла и Гружи и Лепеници па и Морављу.

Да овај прокоп и не доноси друге користи, већ да даје само довољну количину воде за наводњење Груже и Лепенице и нека односи за време поплаве неку количину воде у страну, да не топи прекомерно само Моравље, па би се већ оправдало ово важно предузеће.

А. АЛЕКСИЋ.

$\dot{\Delta}$

ИЗДАЊА ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ

- I **М. Ђ. Милићевић.** Чупићи Стојан и Никола. Београд 1-75.
- II **П. Ј. Савић.** Гарније-а Први појмови политичке економије Београд 1876.
- III **Н. Ј. Петровић.** Кућа као васпитаоница. Од Стоја Београд 1877.
- IV **Стојан Новаковић.** Српске народне заговетке. Папчево 1877.
- V **Мита Ракић.** Један лист из социјалне физике Београд 1877.
- VI **М. Ђ. Милићевић.** Животи и дела великих људи из свих народа. I. Београд 1877.
- VII **К. С. Араницки.** Рефлекси мозга Од И. Сјеченова. Београд 1877.
- VIII **Годишњица Николе Чупића.** Књига I. Београд 1877.
- IX **М. Ђ. Милићевић.** Животи и дела великих људи из свих народа II. Београд 1877.
- X **Годишњица Николе Чупића.** Књига II. Београд 1878.
- XI **В. Ј. Петровић.** Жена као домаћица од проф. Др. Л. Стајна, Београд 1879.
- XII **М. Ђ. Милићевић.** Животи и дела великих људи из свих народа III. Београд 1879.
- XIII **Годишњица Николе Чупића.** Књига III. Београд 1879.
- XIV **С. В. Прилози дијететици душе,** од. Е. Фајхтерслебена. Београд 1880.
- XV **Чедомиљ Мијатовић.** Деспот Бурађ Бранковић књига I Београд 1880.
- XVI **Н. Капетановић.** Карактер и дух политичких партија од Ј. Блаунчлија. Београд 1880.
- XVII **Др. Папакостопулос.** Одисеја Омирова. Београд 1881.
- XVIII **Чедомиљ Мијатовић.** Деспот Бурађ Бранковић. Друга књига. Београд 1881.
- XIX **Годишњица Николе Чупића,** књига IV Београд 1882

